

Івано-Франківська обласна державна адміністрація
Івано-Франківська обласна рада
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Ігор Коваль, Іван Миронюк

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК — ДОСЛІДНИК СТАРОЖИТНОСТЕЙ УКРАЇНИ

*м. Івано-Франківськ
«Нова Зоря»
2006*

УДК 94 /477/”18”
ББК 63.3 (4УКР) 43
К-56

КОВАЛЬ Ігор, МИРОНЮК Іван

Ярослав Пастернак — дослідник старожитностей України. —
Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. — 144 с. + 80 с. кольор. вкл.
ISBN 966-8265-87-4

У дослідженні вперше в українській історіографії зроблено спробу дослідити біографію і наукову спадщину видатного археолога Ярослава Пастернака (1892–1969). Його ім'я справедливо повинно належати всьому людству, оскільки вчений зробив визначні археологічні відкриття не лише на території України, але й в Австрії, Канаді, Польщі, Чехії. Генеза історичного розвитку українського народу від найдавніших часів до княжої доби, розроблена дослідником, є провідною темою книги. Із залученням літописних, історико-архівних даних та археологічних джерел, здобутих вченим в ході багаторічних розкопок, розглядаються його концептуальні підходи до історико-топографічного розвитку княжих міст Галицько-Волинської держави — Белза, Звенигорода, Львова, Перемишля, Плісеська, Теревовлі. „Подією, яка випростовувала хребет нації”, назвали сучасники відкриття славетним археологом у 1936 році Успенського собору в княжому Галичі. Який відгомін мали ці дослідження в науковому світі, а також як вони вплинули на зростання національної свідомості серед українців Галичини, читачі дізнаються зі сторінок пропонуваної монографії. У книзі простежено і духовні основи історичного розвитку українського народу, осмислені Ярославом Пастернаком виключно на базі самостійних археологічних розкопок.

*Ухвалено до друку рішенням Вченої ради
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

Рецензенти: доктор історичних наук, професор **Ярослав Грицак**
доктор історичних наук, професор **Василь Марчук**
доктор історичних наук, професор **Борис Савчук**
кандидат історичних наук, доцент **Тарас Ткачук**
кандидат історичних наук, доцент **Богдан Томенчук**

© Коваль Ігор, Миронюк Іван. Ярослав Пастернак —
дослідник старожитностей України, 2006
© „Нова Зоря“, українське видання, 2006

ISBN 966-8265-87-4

*Захочеш — і будеш.
В людині, зтям,
Лежить невідгадана сила.*
Олег Ольжич

ПЕРЕДМОВА

Суспільний, господарсько-економічний і технічний прогрес людства проростили сотні тисяч наукових дисциплін. Більшість з них, особливо наймодерніші науки, є прерогативою вузького кола вчених-професіоналів і, зрозуміло, що горизонти їхнього пізнання скупо промовляють до науковців інших галузей, а тим більше, до звичайних смертних людей. Але існують науки, які шармом своєї таємничості заворожують будь-кого з нас від тої пори, коли, наприклад, учитель історії розпочинає довготривалу мандрівку лабіринтами-меандрами сивої минувшини. Чи залишила байдужою бодай одну дитину вчителева розповідь про єгипетські піраміди і Вавилонську вежу, про шумерську цивілізацію і розкопки в Гомеровій Трої, про грецьку Олімпію і загиблі Помпеї? До розшифрування всіх цих великих загадок історії прилучилася археологічна наука і її невтомні робітники — археологи.

Тому довідавшись, що в творчих лабораторіях очолюваного мною Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника народилася книга про уславленого археолога України Ярослава

Івановича Пастернака, я вирішив познайомитися з рукописом і макетом монографії. Якраз на той момент мною було отримано запрошення від Блаженнішого Патріарха УГКЦ Любомира Гузара взяти участь у Божественній Літургії. Після урочистого Богослужіння, яке відбулося 15 січня 2006 року в Крилоській церкві Успіння Пресвятої Богородиці, була проведена конференція під головуванням їхнього Блаженства. Розмова велася, головним чином, довкола питання відновлення історичної споруди Успенського кафедрального собору княжого Галича. Верховні достойники Церкви, представники різних гілок і ланок влади, відомі вчені дійшли висновку, що той, туго затягнутий вузол проблем мала би розв'язати наукова конференція, проведення якої було уповноважено високим зібранням ректорат Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Тим паче, що влітку виповнюється 70 років з часу відкриття фундаментів катедри князя Ярослава Осмомисла. А ще рівно 850 років тому відбулося її посвячення галицьким літописним єпископом Кузьмою. Отже, як бачимо, поява книги про археолога Ярослава Пастернака, який відкрив Успенський собор 25 липня 1936 року, виявилася на часі.

Розмова ректора Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, професора Богдана Остафійчука зі свідком археологічної епопеї Я. Пастернака в князюму Галичі-Крилосі, Блаженнішим Патріархом УГКЦ Любомиром Гузаром, 15 січня 2006 р.

Найперше, мене приємно здивувала творча співдружність двох авторів монографії, бо книга творилась (я свідомо не вживаю дієслова „писалась“) зовсім не професійними археологами. Один з її авторів — доктор хімічних наук, професор, проректор з наукової роботи нашого університету Іван Федорович Миронюк, людина, яка народилася на благословенній Городенківській землі і через усе життя пронесла любов до археологічних, історичних, культурних багатств отчого краю. Старший викладач кафедри релігієзнавства і теології Ігор Михайлович Коваль у більшій мірі вивчає історію та персоналії археологічної науки, ніж саму археологію. Не дивлячись на це, дослідникам вдалося створити надзвичайно цікавий портрет великого вченого-археолога Я. Пастернака. У своїй праці вони могли б обмежитися традиційними методами дослідження: збором архівних матеріалів, опрацюванням археологічних колекцій, аналізом наукових концепцій головного персонажу книги, порівнянням його суджень до стану сучасних досягнень історичної науки. Але щоби створити картину яскравою і максимально об'єктивною, автори монографії виявили і художньо відтворили всі археологічні фонди найвизначніших музеїв Галичини. Той чи інший документ із підземних архівів України вони прив'язують до природного та історико-культурного ландшафту — городищ і могильників, давніх соборів і оборонних валів, сакральної скульптури, пам'ятних місць і усипальниць видатних українських науковців. Археологічні знахідки асоціюються у дослідженні з іконографією, сучасною національною орнаментикою і творами декоративно-прикладного мистецтва. Застосування новаторської методики виправдало себе, бо археологія, як жодна з інших історичних дисциплін, перебуває у тісних інтегративних зв'язках із іншими науками. Як може, наприклад, археолог вести мову про давньоруське ювелірне мистецтво чи склоробне виробництво, не знаючи рівня тогочасної фізики і хімії? Або ж, чи могли давні зодчі спорудити величний Успенський собор без відповідних знань з астрономії, математики, геометрії, креслення?

Перегортаючи сторінку за сторінкою нову книгу, постійно вловлюєш себе на думці: „Як багато може зробити людина за своє життя“. А тому перед сучасним поколінням дослідників на передній план постає завдання поглиблення людинознавства. На жаль, у вітчизняній історіографії великим діячам науки присвячено дуже мало спеціальних монографій. Книга І. Миронюка та І. Ковалю „Ярослав Пастернак — дослідник старожитностей України“ в певній мірі заповнює цю прогалину.

В українській археологічній науці є велике майбутнє, бо вона з надрів віків кидає промінь світлої перспективи одній із найстаріших націй світу. У 30-х роках минулого століття недоброчливі сусіди, що мали докторські дипломи, затіяли „наукову дискусію“ щодо етнічного походження корінних мешканців моєї малої батьківщини — Гуцульщини. До яких тільки національних коренів не прищеплювали горе-дослідники гуцулів, лиш тільки не до українського коріння.

Ярослав Пастернак, перегорнувши лопатою гори курганів від Переросля і до Грушева, всіма прискіпливими „рентгенівськими променями“ свого наукового дару обстеживши поселення від Цуцилова і до Корнича, науково довів цілому світу, що ми, українці, на цій землі одвіку: по лівий берег Дніпра і по правий берег Дністра, по сей і по той бік Карпат.

Тож будьмо гідні національної минувшини.

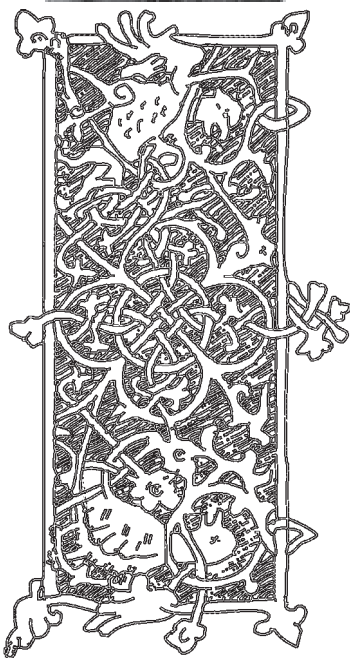
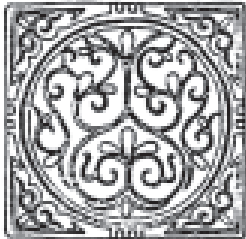
Примножуймо славу прадавньої цивілізації світу — України!

Богдан ОСТАФІЙЧУК,
ректор Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника,
член-кореспондент
Національної Академії Наук України,
професор, доктор фізико-математичних наук

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК – ВИДАТНИЙ ЕТНОЛОГ, ІСТОРИК І ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ (1892–1969 рр.)

ВСТУП

Інші, близькі й далекі від нас народи, мають свої національні некрополі та пантеони. До України доля була немилосердною. Вона розкидала по надрах землі, спопелила дотла кістки князів і гетьманів, не залишивши жодної могили на пам'ять нащадкам. Вона розвіяла в ХХ столітті по всьому світу цвіт української нації, насипала над ним поодинокі кургани в Празі й Мюнхені, Парижі й Роттердамі.

На одному з кладовищ канадського міста Торонто довічний спокій скромної могили охороняє дружинник із літописного Пліснеська. Рідко хто приходить сюди, щоб віддати шану двом невтомним трудівникам української науки та освіти – Марії та Ярославу Пастернакам. «Якби він не створив нічого іншого, лише „Археологію України“ (Торонто, 1961) та „Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях“ (Мюнхен, 1975), – писав про видатного археолога професор зі Словаччини Микола Мушинка, – то й тоді його ім'я мало бути золотими літерами записане в історію української науки».¹

Але ж учений видав десятки ґрунтовних книг, понад 300 наукових і науково-популярних статей з археології, етнології, етнографії, антропології, історії, краєзнавства, музеєзнавства, відкрив понад сотню археологічних пам'яток в Україні, Австралії, Канаді, Польщі та Чехії.

То чому ж сталося так, що навіть на п'ятнадцятому році національної незалежності, ми не знайдемо імені Ярослава Пастернака в жодному підручнику історії чи енциклопедичному довіднику України? Дати відповідь на це болюче запитання є одним із важливих завдань цієї книги. Основним завданням нашої праці є необхідність повернення українській історичній науці чесного імені славетного вченого у всій багатогранності його непересічного таланту. Без Ярослава Пастернака неможливо уявити національну історіографію, а особливо археологію України ХХ століття. Тільки осягнувши все багатство його наукової спадщини, осмисливши археологічні дослідження і народжені ними концепції вченого, можна зрозуміти величину внеску, зробленого Я. Пастернаком для скарбниці національної культури.

Звернення дослідників до забутих і зовсім невідомих імен української історіографії — це насамперед об'єктивна потреба часу, що вимагає повноти висвітлення розвитку національної історичної науки ХХ століття, його неупередженої й незаідеалізованої оцінки. У зв'язку з цим у Державній програмі «Повернуті імена» зазначається: «Простежити найхарактерніші риси тієї чи іншої історичної доби якнайчастіше ми можемо, дослідивши творчу долю митців цієї доби, бо саме вони, ті, хто не стояв обабіч шляху, котрим котилося колесо історії, творили його, відображаючи у своїй творчості, як і належить митцям, тогочасну дійсність».²

Йому вдалося в науковому сходженні осягнути такі високі Олімпи, на які спромоглися поодинокі вчені. Всі тогочасні українські наукові інституції — Наукове товариство при Українському Вільному Університеті у Празі, Наукове товариство імені Т. Шевченка, Львівське археологічне товариство, Богословське наукове товариство у Львові — обрали Я. Пастернака своїм дійсним членом. Науковий подвиг дослідника підземного архіву України найвищим чином оцінила австрійська, американська, канадська, французька і чеська археологічні науки. Голос «товмача твердого слова каміння» звучав на Міжнародних форумах археологів у Берліні (1939), Варшаві (1934), Ленінграді і Москві (1941), Нью-Йорку (1961, 1964) та Торонто (1951).

Його авторитет як музеєзнавця був здобутий сумлінною працею в Національному музеї у Львові й Чеському народному музеї у Празі. Будучи директором Культурно-історичного музею Наукового товариства імені Шевченка (1928–1939), Я. Пастернак створив найкращу в Україні археологічну збірку. Вчений брав активну участь у формуванні колекцій старожитностей України в музеї Львівської богословської академії, археологічному музеї Львівського університету імені І. Франка, Львівського історичного музею. Знаний музеєзнавець створив у приміщенні храму Святого Василя (XV ст.) перший музей історії княжого Галича, який постав просто на фундаментах Успенського кафедрального собору, розкопаних Я. Пастернаком.

Саме він почав впроваджувати ідею створення заповідника на території Крилоського городища. Тому до його думки дослухалися музеєологи України й Польщі на наукових зібраннях у Львові, Перемишлі, Коломиї, Самборі, Стрию, Варшаві та Гданську (1934–1939). Перебуваючи у відрядженнях за кордоном, він привозив в Україну здобутки своїх колег-науковців із Братислави, Будапешта, Бухареста, Відня, Вроцлава, Дрездена й Кракова, а на чужині науковець невтомно популяризував здобутки української історичної науки.

Більшість учених, навіть найталановитіші з них, об'єктом дослідницьких зацікавлень обирали якусь конкретну галузь. І тільки одиниці інтелектуалів ставали науковцями-енциклопедистами.

...Арістотель, Піфагор, Птолемей, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі, Ньютон, Лаплас, Лагранж, Монже, українці Феофан Прокопович, Іван Пулюй, Іван Франко...

І зовсім не буде перебільшенням, якщо в цей ряд велетнів науки, які своєю працею возвеличили національну культуру і торували прогрес людства, поставити ім'я видатного українського вченого Ярослава Пастернака (02.01.1892–22.11.1969 рр.). Діапазон його наукової творчості був всеосяжним. «Те, що зробив професор Ярослав Пастернак для української науки, — сам у надзвичайно важких життєвих обставинах, — в інших народів роблять цілі колективи науковців», — писав історик мистецтва зі Словащини М. Мушинка.³

Неоціненний внесок Я. Пастернак зробив у вітчизняне народознавство. Близько п'ятдесяти написаних ним етнографічних статей, опублікованих, головним чином,

у львівському журналі «Життя і знання» (1931–1937), складають цілу енциклопедію народної культури українців.

Велике значення для розвитку української педагогічної думки мала також науково-освітня діяльність вченого. Його лекції запалювали до пізнання минувшини студентів Львівського університету й Богословської академії, слухачів Віденського, Геттінгенського і Торонтського університетів. Своєю неперевершеною публіцистикою, що не сходила зі сторінок галицьких газет і журналів та покликом серця, він, володіючи якоюсь таємничою силою впливу, щоденно достукувався до вікон і дверей мешканців його малої батьківщини, щоб українці совісно берегли скарби національної історії. В ім'я невмирущості історичної пам'яті в поколіннях співвітчизників, яких недоля відірвала від рідного краю і вони опинилися в Канаді, вчений читав для дітей та юнацтва з української еміграції лекції про свої розкопки в Галичі й Пліснеську, про прадавню трипільську культуру, як етнооснову, з якої постав український народ, про феномен народної культури.

Поет О. Олійник у поминальному вірші, присвяченому світлій пам'яті Я. Пастернака, порівняв його з велетнем:

*Ось — велетні ідуть
З-перед віків.
Рідні мотиви малярів
Античної, гончарської родини.
Яким самі боги
Відкрили тайни вічної краси,
Праджерела
Народного мистецтва України.⁴*

Тому, закономірно, постає запитання: «А які ж праджерела своїми щедрими й цілющими соками виплекали талант Ярослава Пастернака — вченого-енциклопедиста?»

По-перше, це його родинне середовище. Дідусь ученого був греко-католицьким священником у містечку Хирові, а згодом у с. Тростянець на Яворівщині, людиною високоосвіченою з прогресивними суспільними поглядами. Саме отець Микола Мацюрак створив біля затишного сімейного вогнища «атмосферу, насичену туманними візіями давно минулого», звідки для маленького хлопчика «мала початок мандрівка у глибину віків», бо «тут народилася думка розкрити тайни підземного архіву».⁵

Ім'я батька дослідника, отця Івана Пастернака, за справедливою оцінкою львівського архівознавця Т. Романюка, «належить до славетної когорти діячів Української греко-католицької Церкви другої половини ХІХ — початку ХХ ст., що цілковито посвятились служінню народу, як словом Божим, так і заступництвом у культурному, економічному, національному житті».⁶ У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України зберігся лист отця І. Пастернака до визначного українського політика, історика й педагога Олександра Барвінського (14.07.1909 р.), в якому його автор торкається питання запровадження народної школи для українських дітей у селі Вацовичі на Дрогобиччині.⁷ Прогресивний священник УГКЦ доклав чимало праці й до розбудови «Просвіти», перебуваючи на парохії в с. Зіболки Жовківського повіту.

«В домі мого батька, — згадував пізніше дослідник, — з особливою увагою ставились до релігійних і національних традицій і в душі пошани до них минало моє дитинство. Крім церковної старовини мене тоді захоплювали вже старовинні звичаї і вірування, народні пісні й легенди, нав'язані містичним духом сивих сторіч».⁸

Другим фактором, що вплинув на формування наукових інтересів Я. Пастернака, була плеяда блискучих учителів і виховників Державної чоловічої гімназії в Перемишлі, де навчався майбутній науковець. В час навчання на філософському факультеті Львівського університету (1910—1914) його вчителями були прославлені вчені: історик М. Грушевський, археолог К. Гадачек, польський антрополог Я. Чекановський. Він слухав лекції С. Вітковського, Б. Кручкевича, К. Студинського, К. Твардовського, О. Колесси, а практичні знання отримував на заняттях, які проводив український антрополог І. Раковський. Мистецтвознавчу освіту майбутнього світила української науки шліфував директор Національного музею у Львові І. Свенціцький, а етнографічну — професор В. Гнатюк. В часі його вимушеної еміграції до Чехословаччини й навчання в Карловому університеті у Празі доля звела Я. Пастернака з академіком Л. Нідерле, якого він називав «великим вчителем».⁹

Третім чинником, який благодатно забезпечив йому сімейну злагоду й моральний домашній комфорт (а без цього великі вчені не відбуваються), стала його дружина, вчителька Рідної Школи ім. Шевченка у Львові Марія Стецик. Тому слушно констатує дослідник В. Верига, що вона була «його необхідним товаришем життя і дорадником у його праці, бо й сама цікавилась українським культурним життям та брала в ньому участь».¹⁰

Як ми вже сказали, Я. Пастернак народився в родині, де два покоління священиків віддали себе служінню Небесному Отцю. Тому він на все життя залишився глибоко віруючою людиною, навіть свій життєвий шлях довершив, збираючись недільного ранку на Божественну Літургію. Господь нагородив його у життєвій мандрівці знайомством з великим меценатом — митрополитом Андреем Шептицьким, якому судилося стати світочем Христової Церкви. Завдяки фінансовим пожертвуванням А. Шептицького у 1934 році зреалізувалася можливість після багаторічної перерви відновити у Крилосі археологічні розкопки. Саме легендарному митрополиту належала думка зробити «останки Галицького Катедрального собору заповідником, пантеоном всенародного і церковного значення».¹¹

Будучи наставником і виховником студентів-богословів, науковець всією своєю духовною та інтелектуальною енергетикою гартував з них «новий чинник в українській археології». Окрім теоретичного ознайомлення з найновішими відкриттями на теренах Святої Землі Палестини, археолог провадив з майбутніми греко-католицькими священиками практичні розкопки городищ і поселень, селищ і могильників, монастирищ і церквиськ.

Тільки йому, одному з небагатьох дослідників світу, Господь зіслав милість бути відкривачем давніх християнських храмів у двох великих столицях середньовічної Європи — Золотій Празі й княжому Галичі. Отже, в долі Я. Пастернака мало би все складатися так, як у знаменитій поезії Олега Ольжича «Незаномому воякові»:

*Чекає спокуса тебе не одна
І, повні зрадливої знади,
Прозорі озера науки, вина,
Поезії пінні каскади.*¹²

Але трагічна приреченість для чесного українського вченого у ХХ столітті не давала йому шансу з двох «або» вибирати «світлий спокій дорогих глибин прозорості і чистої науки». Його молодший товариш, неперевершений археолог і поет Олег Ольжич-Кандиба вибрав сам собі «дар один»:

*В ім'я її прийняти мужньо муки
І в грізні дні залізної розплати
В шинелі сірій вмерти від гранати.¹³*

Історія світової науки знає тисячі прикладів, коли заради високих ідей та ідеалів вчені жертвували своїм життям. Із тих археологів, хто торував дорогу до пізнання таємниць біблійного світу, мало хто помер своєю природною смертю. В українській історичній долі вітчизняні поети мушили ставати політиками, а справжні науковці – вояками.

У юнацькі роки Я. Пастернак мав великого товариша, а Україна мала велику надію – археолога Володимира Гребеняка. Це був пагінець молоді археологічної науки на Галицьких землях, який упродовж 1910–1915 років розвинувся у талановитого дослідника минувшини. 7 червня 1915 року він героїчно загинув у наступальному бою Легіону Січових Стрільців на Галич. «Українська нація втратила в сім молоденьким вояку вже не кандидата на якусь там величину, – писав у некролозі відомий історик С. Томашівський, – а вже готову розцвітаючу індивідуальність, на місце якого може й за ціле покоління не знайде рівного кандидата».¹⁴

Якраз напередодні Першої світової війни чітко визначилось коло майбутніх наукових занять Я. Пастернака, в центр яких він поставив антропологію.

*Також наука... Зжалься, Божо Мати!
Рахуй та міряй, міряй та терпи!
Бери, принось з кладовищ черепи,
Щоб їх якимсь насінням наповняти.
Або, діждавшись сумного моменту,
Перед свічадом, з острахом в очах,
Просліджувати прадідівський шлях
По двох, а то і більше, континентах...¹⁵*

Замилування красою народних звичаїв та обрядів зарекомендували його в науковій літературі як здібного етнографа й фольклориста. У 1914 р. в «Етнографічному збірнику» НТШ були опубліковані колядки і щедрівки, зібрані Я. Пастернаком у с. Вацовичі на Дрогобиччині за науковою програмою, складеною В. Гнатюком. В довоєнний період він уклав розвідку «Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту».¹⁶ Це була багатообіцяюча праця, яка засвідчила народження великого вченого. У першій частині, що мала назву «Побутова культура», автор відтворює сімейні звичаї (народження дитини, весілля і похорон), господарське життя (домашні та польові роботи), календарні звичаї (Святвечір, Різдво, Новий рік, Щедрий вечір, Йордан, Благовіщення, Великдень, Йоана Хрестителя, Св. Андрія). Друга частина «Культура духовна», яку дослідник уклав у формі оповідань, розповідає про релігійні вірування, демонологію, народну медицину, фізіологію, космо-метрологію, мінералогію, ботаніку та зоологію.

Війна перервала всі плани Я. Пастернака. Вона, можна сказати, стала для його наукової кар'єри такою ж незагоєною раною, як царська заборона малювати й писати на засланні Тарасові Шевченку, як недопущення Івана Франка до викладання на кафедрі української літератури Львівського університету, як невиліковна хвороба Лесі Українки. Бо який є смисл людині воювати за поневолювача рідного народу — Австро-Угорську імперію, що була приречена на неминучу загибель. Його самого відділяло декілька сантиметрів від межі життя з порогом вічності. Але, очевидно, Господь вибирає задля величі Титанів їхню дорогу страждань. Бо Пастернак щодня бачив на війні:

*Ті тисяч-тисячі могил,
Ті тисяч-тисячі калік...*

Та не зломився він від зневіри, як і все його праведне покоління борців:

*Хто каже вам: «Задармо?!»
Народ жадав життя і сил!
В бадьорі струни вдармо!¹⁷*

Довкола нього вирувала найбезглуздіша на світі війна. А людина, що присвятила себе науці, перебуваючи посеред обставин приреченості, оглядає австрійські музеї і досліджує карстові печери,¹⁸ вивчає орнаментальні мотиви румунського народного мистецтва,¹⁹ записує військові пісні,²⁰ створює солдатський етнографічний гурток,²¹ заповує книжки з археології та етнографії для Національного музею у Львові.²² Тоді, коли «по деревляних бараках вітер свobodно шибав, пальці грубіють, ноги дубіють, і всяка жива думка наче примерзає», вчений виношує плани про «дальші бібліотечні і практичні студії з археології, етнографії та антропології».²³

Історія не визнає таких альтернатив, згідно яких доля її великих дійових персонажів могла скластися якось по-іншому, ніж це насправді трапилось. В історії все відбувається саме так, як і мало статися. Тому попри «щире бажання» Я. Пастернака виїхати до Берліна, він опинився у Празі, де на той час було найбільше згуродження української молоді. Молоді, котра принесла ідею визволення нації у лавах Січового Стрілецтва, яка воювала в арміях Росії та Австро-Угорщини, виборювала національну незалежність у борні армії УНР та УГА з більшовиками і Польщею.

На початку 20-х років ХХ століття Прага поруч із Берліном, Варшавою і Парижем стала найважливішим центром української еміграції. У вирішальній мірі так склалося завдяки особливій прихильності першого президента Чехословацької республіки Томаша Гарріка Масарика (1850—1925) до українського народу. Не тільки гуманістичні, моральні й демократичні ідеали Масарика — творця модерної європейської держави, але і його наукові засади давали можливість представникові будь-якої національності досягнути вершини людського духу поміж гостинними господарями Чеської країни.

Я. Пастернак уже давно пройнявся гіркою долею рідного народу, але саме в Празі кожен громадянський нерв його ества українця-патріота був наелектризований полиною думою, тією, якою болить душа головного героя роману Р. Іваничука «Бо війна — війною» за національну невдачу: «Чехи, серби, румуни, поляки — усі визріли, а ми залишаємося на повторний курс...».²⁴

На прикладі чеського національного відродження вчений усвідомив, яке грандіозне значення має історична наука для проектування перспектив нації. Але разом із тим йому було боляче, що такі відомі науковці як академік Л. Нідерле не знали на схід від Польщі іншого слов'янського народу, крім росіян. Тільки під впливом розвою українського національного життя у Празі, провідний європейський славіст скоригував свої погляди. Як пише в одному з листів Я. Пастернак, на думку Л. Нідерле, деякі слов'яни «находяться доперва на дорозі розвитку у самостійний народ і тому нині є ще приміром, отвертим питанєм, чи словаки є супроти чехів вже самостійним народом чи ще ні, а так само маєсь річ з українцями супроти москалів».²⁵

Від тої мовчазної полеміки зі своїм великим вчителем згодом народиться провідний постулат у науковій концепції Я. Пастернака: «Археологічні, антропологічні, історичні та етнографічні матеріали доказують, що окремішність українського народу від московського існувала по всі часи. Вона виявляється в окремому стилі життя, в духовній та матеріальній культурі, в психіці, духовній структурі та глибоко відчутній національній індивідуальності».²⁶

В історичному романі С. Пушика «Галицька брама» є чудове спостереження: «Щороку лопата археолога перегортає сторінки сиріє землі, відкриваючи нові таємниці. І ми дізнаємося про них, вбираємо їх в себе, аби твердіше стояти на рідній землі».²⁷

Я. Пастернак перегорнув незліченну кількість сторінок підземного архіву, щоб на 788 сторінках «Археології України» (Торонто, 1961) воскресити історичну долю свого народу, зашифровану в археологічних пам'ятках. У передньому слові «Від автора» ми знаходимо головне спонування, яке покликала дослідника на все життя до титанічної і каторжної праці. Науковою працею він відстоював «повне право українського народу на вільне, самостійне життя у своїй батьківщині».²⁸

Тому у пропонованому читачам дослідженні ми ставимо такі завдання:

- + простежити шлях становлення Я. Пастернака як видатного вченого, охарактеризувати його внесок у розвиток української етнології та історії;
- + проаналізувати наукові праці, які розкривають його внесок у розвиток вітчизняної археології, антропології, етнології, етнографії, фольклористики, музеєзнавства і краєзнавства;
- + дослідити основні етапи реалізації Я. Пастернаком наукової програми з нагромадження джерельної бази для розв'язання проблеми етногенезу українського народу і слов'ян загалом;
- + виявити певні етапи в еволюції світогляду вченого щодо проблеми походження українського народу;
- + з'ясувати практичне значення польових досліджень Я. Пастернака давньоруських міст для формування його концепції етногенезу Київської і Галицько-Волинської держави;
- + визначити у науковій спадщині вченого головні цінності, на яких він базував етнічну історію українців у сферах світогляду, культури, естетики й духовності;

✦ оцінити значення наукової критики Я. Пастернака у подоланнях лженаукових спотворень окремими німецькими, польськими, радянськими дослідниками етнічної історії українського народу, його духовних цінностей, суті національних святинь;

✦ встановити ступінь впливу науково-популярної публіцистики Я. Пастернака, його археологічних відкриттів у другій половині 30-х років ХХ ст. на процеси консолідації українства Галичини.

Я. Пастернаку випало щастя пережити у практичній археології свою Трою в княжому Галичі, де він відкрив фундаменти Успенського катедрального собору. Майстер красивих думок, поет і публіцист Дмитро Паліїв сказав про це археологічне відкриття: «Кринос підноситься в українських душах», бо, «немає сильнішого зв'язку як традиція».²⁹ У монографії ми розглядаємо, який вплив мали сенсаційні розкопки Я. Пастернака у Криносі на пробудження національного життя, а далі прослідковуємо його особисту роль через науково-освітню діяльність, педагогічне подвижництво щодо збереження історичної пам'яті серед української молоді, що проживала в післявоєнний період у Канаді, зокрема, — і вплив вченого на об'єднання української еміграції загалом.

Ми б не змогли проаналізувати актуальність наукових концепцій ученого щодо сучасного стану історичної науки, якщо б не були вивчені археологічні колекції в музеях і приватних збірках Києва, Львова, Івано-Франківська, Галича, Белза, Звенигорода, Криноса.

Вважаємо, що ілюстративні додатки, основу яких складають оригінальні світлинні археологічних знахідок з розкопок Я. Пастернака, допоможуть краще зрозуміти схему етнічної історії українського народу, розроблену дослідником.

Багатства національної археології вчать кожного з нас, українців, любові до рідної землі, до свого дорогого народу і його неповторної історії, — тієї тихої і широкій любові, якою жив і творив для України Ярослав Пастернак. Його археологічна думка про славу минувшину Вітчизни лине, немов мелодія. Вслухаймося в неї: «Українська держава була найбільшою державою в середньовічній Європі. Вона вела перед такою ділянці її духовної і матеріальної культури. Боронячи свої землі від сусідніх народів, вона завжди виходила переможцем. Тільки одного супротивника, степові орди, які щораз новими хвилями насувались через азійську «браму народів», несила вже було подолати. Україна довгі сторіччя розбивала орду за ордою, захищаючи західний світ своїми лицарями, аж врешті, залишена сама на себе, впала під ударами монголів. І тільки здобуті археологічними розкопками пам'ятки та вцілілі нечисленні будівлі свідчать тепер про її колишню велич і славу».³⁰

І коли ти, любий читачу, перегорнеш останню сторінку нашої книжки, то зрозумієш, чому геніальний український поет Тарас Шевченко говорив: «Я люблю археологію. Я поважаю людей, які присвятили себе цій таємничій матері історії».

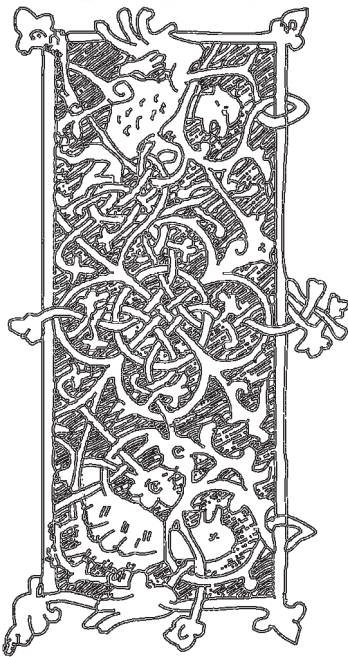
Приклад життя Ярослава Пастернака — це вогонь Прометея для української нації. Смерть таких велетнів розуму, духу й серця — це трагедія народу, кожної клітини його етнічного організму.

*І затужить, заплаче за ним Ярославна,
Україна заплаче на древнім козацькім валу...*

РОЗДІЛ І

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ
ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографія

Вихід у світ перших краєзнавчих статей Я. Пастернака у львівському часописі «Ілюстрована Україна» (1913), етнографічних студій у Збірнику Наукового товариства ім. Шевченка (1914), антропологічне дослідження про населення Жовківщини, опубліковане в «Матеріалах до української етнології» (1919), привернули до особи молодого і перспективного вченого зацікавлену увагу таких видатних учених, якими були антрополог Я. Чекановський, етнограф В. Гнатюк, історик І. Крип'якевич, географ С. Рудницький, мистецтвознавець І. Свенціцький. Його дисертаційне дослідження «Руські Карпати в археології» (1925) і практичні розкопки у Празі та на теренах Закарпатської України і Східної Словаччини (1923–1928) високо оцінили чеський академік Л. Нідерле, однокурсники науковця, в майбутньому – світила світової археології, академіки Я. Бем, Я. Хрбїч, Я. Філіп [498, с. 7].

Перші спроби глибокої оцінки археологічної діяльності Я. Пастернака на теренах українських земель слід пов'язати з початком його розкопок у Крилосі (1934).

Публікація статті С. Пастернака «Заговорили і земля, і каміння» у часописі «Літопис Червоної Калини» (1992, № 4–5) дала можливість сучасним історикам переконатися, наскільки масштабно у 1936–1938 роках в українських газетах і журналах, наукових і науково-популярних виданнях Галичини стала опрацьовуватися тема локалізації Я. Пастернаком місцезнаходження княжого Галича через відкриття Успенського кафедрального собору на Крилосьькому городищі (1936) й саркофагу з похованням князя Ярослава Осмомисла [489, с. 40–43]. Над висвітленням розв'язки цієї наукової проблеми зосередилися професійні історики й літератори, аматори-краєзнавці й журналісти. До найкращих праць, що прослідковують етапи наукових відкриттів археолога в Крилосі, варто зарахувати дослідження М. Голубця [388–390], М. Гавдяка [378, 379], В. Залозецького [418], М. Зварича [420], Т. Коструби [449], Б. Кравціва [450], О. Назарука [483], І. Німчука [484], М. Палідовича [487], В. Січинського [526], С. Щурата [555].

Цикл статей та повідомлень, які торкаються історії археологічних розкопок Я. Пастернака в княжому Галичі—Крилосі, написали безпосередні їх учасники: С. Гела [384, 385], Д. Герчанівський [386, 387], Р. Крохмалюк [452].

Вершиною археологічних досліджень Я. Пастернака під час його вимушеного перебування далеко за межами батьківщини (1944—1969) була наукова праця «Археологія України» (Торонто, 1961). Дослідник творчого спадку вченого професор М. Мушинка справедливо зазначав, що вона не має і ще довго не буде мати рівної собі в українській історіографії [480, с. 77]. Ця подія, а також відзначення науковою громадськістю української діаспори в 1962 році 70-річного ювілею видатного науковця дало поштовх до нового осмислення дослідницького доробку археолога у вільному світі. Ще напередодні виходу книги з друку, одностайно схвальна критика на монографічне видання відображена у приватному листуванні з Я. Пастернаком таких видатних вчених, як В. Кубійович, П. Курінний, М. Міллер [372, с. 96]. Позитивні рецензії на «Археологію України» помістили в українських виданнях М. Дольницький [410], З. Зелений [421], Ю. Тис-Крохмалюк [534].

У 1970 р. редакція журналу «Український історик» опублікувала статтю В. Вериги «Дослідник підземного архіву України» [372], написану значною мірою під відчутним впливом спогадів Я. Пастернака «Мої зустрічі зі старовиною» [265], які на той час знаходилися в рукописному варіанті у професора Гарвардського університету О. Пріцака. Вона залишається донині найзмістовнішим і скрупульозним оглядом головних життєвих віх Я. Пастернака, його наукової кар'єри, містить значний фактичний матеріал. Окрім того, В. Верига — один із перших серед дослідників сформулював стрижень історіографічної схеми славетного археолога: «Професор Пастернак присвятив ціле своє життя розшукам української старовини, намагався знайти метрику свого народу, якому світ, а зокрема його сусіди, відмовляли права на існування» [372, с. 90]. І хоча основний акцент у статті зроблений на археологічних дослідках вченого, В. Верига першим із біографів Я. Пастернака звернув увагу на його громадсько-культурну й особливо педагогічну діяльність під час перебування у Канаді (1949—1969). За його підрахунками, протягом 1949—1961 років професор Я. Пастернак виголосив 18 науково-педагогічних доповідей [372, с. 96]. Крім того, він був постійним членом педагогічного складу Курсів Українознавства ім. Григорія Сковороди (від 1950 до 1968 року), Курсів Українознавства ім. Юрія Липи (1956—1969), Курсів Українознавства при церкві Св. Миколая (1963—1969) і Вищих Освітніх Курсів Осередку Української Культури й Освіти в Канаді [372, с. 97].

Надзвичайно цінною є фундаментальна праця І. Лучківа, в якій зібрані та названі бібліографічні адреси практично всіх монографій і статей (306 позицій) визначного дослідника історії України [470, с. 162—204].

В українській історичній науці радянського періоду зазвичай перевернуто подавалися факти з життя Я. Пастернака, а його наукова спадщина замовчувалась. Прислужники більшовицької ідеології по-різному таврували вченого, зараховуючи гордість світової науки до «зрадників українського народу». Гріх науковця полягав у тому, що він «аж серед антів визбирував зерна націоналізму і української державності» [384, с. 4]. Неприпустимою для наукової етики в заідеологізованій публікації Д. Григораша була й оцінка окремих історіософічних концепцій Я. Пастернака, зокрема в тій частині, де в саркастичній формі розкритикована автохтонна теорія вченого щодо походження українського народу.

Внаслідок ідеологічних заборон всі книги і статті Я. Пастернака вилучали з наукових бібліотек України, вони зберігалися лише в спецфондах. Радянська цензура прак-

тично знищила весь тираж монографії дослідника «Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.» (Львів–Краків, 1944). На праці видатного вченого заборонялося робити наукові посилання, за винятком таких відомих представників ленінградської і московської історичних шкіл, як М. Воронін і М. Каргер, котрі продуктивно використовували у своїх дослідженнях положення монографії «Старий Галич».

У середині 50-х років ХХ ст. у московському науковому журналі «Советская археология» з'явилася стаття львівського науковця І. Свешникова, де апробовані матеріали Я. Пастернака, які він здобув під час археологічних розкопок поселення культури лінійно-стрічкової кераміки в с. Котоване (Львівська область) у 1942 р. Однак автор публікації жодним словом не згадав про справжнього відкривача археологічної пам'ятки [521, с. 100–130]. З цього погляду монографічне дослідження М. Смішка, в якому добросовісно перелічені всі відкриття, що їх зробив Я. Пастернак у 1934–1936 роках на Прикарпатті при розкопках могильників культури карпатських курганів, можна справедливо оцінити як вияв громадської та наукової мужності [530].

Поява імені Ярослава Пастернака і його найважливіших праць у 80-х роках на сторінках центральних радянських археологічних видань, що виходили в Москві та Ленінграді, була зумовлена зацікавленням дослідників П. Раппопорта [509] й О. Іоаннісіяна [422–424] історією зародження та функціонування самобутнього явища в культурно-мистецькому житті Давньої Русі – галицької архітектурної школи. Як сумлінний науковець, археолог О. Іоаннісян віддає належне дослідникові княжого Галича у вивченні центральних храмових споруд стольного міста і його головного собору – Успенського катедрального [423, с. 45–47].

Стереотипні ярлики, що їх майже сорок років чіпляла комуністична пропаганда та ідеологи радянської історичної науки на постать Я. Пастернака як українського буржуазного націоналіста, були остаточно зняті на Науковому симпозіумі «Т. Шевченко і національна культура» (Львів, 8–9 червня 1989 р.).

Дослідник В. Петегірич на об'єктивному аналізі творчого доробку провідного члена НТШ 30-х років ХХ ст. показав його внесок у дослідження давньоруської археології [497]. «Відкриття Я. Пастернака, – констатував у своєму виступі археолог В. Ауліх, – мали не тільки важливе наукове значення. Вони викликали всенародне зацікавлення славним минулим наших земель, нову могутню хвилю патріотизму і національного самоусвідомлення» [350, с. 82].

Переломною віхою у вивченні наукової спадщини став 1991 рік – час проголошення незалежності Української держави, коли для вчених став вільним доступ до архівних і бібліографічних фондів.

Починаючи з 1991 року, на сторінках вітчизняних періодичних видань з'являються публікації про археологічну діяльність великого науковця, які, незважаючи на популярний характер, містять конкретну інформаційну цінність. Це насамперед статті І. Ковалю – «Останній заповіт Ярослава Пастернака» [432], В. Духовича – «Найвидатніший дослідник Галича» [412] і «На честь археолога Я. Пастернака» [413], Р. Романюка – «Колумб Галича: Я. Пастернак» [512], С. Терського – «Унікальні реліквії з розкопок Ярослава Пастернака повертаються на Україну» [532].

14 листопада 1991 р. сталася подія, яка продовжила історію відкриття Я. Пастернаком у 1937 році тлінних останків фундатора Успенського собору Ярослава Осмомисла. Тоді у крипті Святоюрського храму у Львові під час археологічних розкопок було знайдене перезахоронення славетного галицького володаря другої половини ХІІ ст., зроблене безпосередньо автором відкриття з благословення митрополита А. Шептицького. Унікальна знахідка нагромадила значну дослідницьку літературу, у

створенні якої взяли участь члени експедиції, які натрапили на гробівець Ярослава Осмомисла: археологи М. Бандрівський, Ю. Лукомський, архітектор Р. Сулик [354; 355, с. 157–195; 356, с. 393–409]. На увагу заслуговує стаття В. Габора «Повернення Ярослава Осмомисла» [377, с. 24–26] та монографія С. Горбенка «Ярослав Осмомисл — реконструкція антропологічна та історична» (1996), у якій підсумовано результати досліджень тлінних останків галицького князя [392].

Наступний крок у поверненні українській науці незаслужено забутого імені видатного вченого було зроблене на Міжнародній науковій конференції «Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції», яка відбулася в Галичі 19–21 серпня 1993 року [434]. Про найяскравіші наукові відкриття й теоретичні положення Я. Пастернака як джерело становлення самостійної української історичної науки в Галичині у контексті авторських досліджень ішла мова на конференції у доповідях академіка Я. Ісаєвича, докторів історичних наук В. Барана, М. Котляра, М. Пелещишина, І. Свешнікова, доктора мистецтвознавства М. Фіголя, повідомленнях археологів В. Ауліха, Ю. Лукомського, В. Петегирича, В. Петрика, Б. Томенчука.

У 1993 р. в першому номері журналу «Археологічні студії» (*Studia archaeologica*) Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України була опублікована стаття В. Петегирича, Д. Павліва, М. Филипчука «Ярослав Пастернак і українська археологія», у якій вперше в новітній вітчизняній історіографії було детально викладено біографію вченого, проаналізовано його внесок у розвиток української науки [498, с. 7–9].

Особливий етап у вивченні та популяризації наукових праць Я. Пастернака пов'язаний із підготовкою та відзначенням 1100-річного ювілею древнього Галича у 1998 році. З ініціативи і під особистим керівництвом директора Інституту українознавства при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника професора В. Грещука відповідальна редакційна колегія опрацювала й надрукувала монографію вченого «Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.». Будучи, безперечно, найкращою працею з археології княжого Галича, вона залишалася до того невідомою навіть багатьом фахівцям.

На Міжнародній науковій конференції «Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України», присвяченій 1100-річчю Галича (1998), прозвучала доповідь професора М. Мушинки (Пряшівський університет, Словаччина) «Володимир Січинський та Ярослав Пастернак — дослідники Галича» [482, с. 156–166]. Значна кількість виступів дослідників на конференції торкалася вивчення окремих питань наукової діяльності знавця підземного архіву України. Так, професор Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника В. Грещук проаналізував лінгвістичні особливості праць Ярослава Пастернака «Старий Галич» і «Ранні слов'яни» [397, с. 198–202]. Дослідження Т. Романюка «Ярослав Пастернак і Національний музей у Львові» прослідкувало творчу співпрацю визначного археолога з мистецтвознавцем І. Свенціцьким упродовж 20–30 років ХХ ст. [514, с. 214–219].

У 1998 р. історик мистецтва М. Мушинка об'єктивно, на ґрунтовному джерелознавчому матеріалі зробив спробу визначити місце Я. Пастернака у процесі еволюції всієї української науки [481]. Його стаття є логічним завершенням попередньої праці «Ярослав Пастернак — дослідник кам'яної історії України» [480].

Певним внеском у вивченні особистості Я. Пастернака як антрополога, археолога, етнографа, етнологів, історика, краєзнавця, музеєзнавця та громадсько-культурного діяча, у дослідження розробленої вченим схеми древньої історії України є праці співавтора цього дослідження, що підтверджують монографії і статті, опубліковані у 1991–2005 роках [432–447].

Чимало сторінок щодо значення археологічних досліджень Я. Пастернака для вивчення історії Галича зокрема і Прикарпаття загалом присвятив у своїх монографіях академік В. Грабовецький [393–396].

Львівський релігієзнавець та археолог М. Бандрівський детально і всебічно розкрив співпрацю директора музею Наукового товариства ім. Шевченка Я. Пастернака з Митрополичою консерваторською комісією під час розкопок у Крилосі та Львові [358, 359].

За останні роки західноукраїнські наукові видання історичної тематики помістили чимало досліджень, автори яких простежують найважливіші віхи життєпису визначного вченого або ж ступені його наукової кар'єри. Про участь Я. Пастернака у визвольних змаганнях українського народу (1918–1920) розповідається в історичному нарисі «Жовківщина» [417, с. 102–108], монографії М. Литвина «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.» [461, с. 157], статті Т. Романюка «Військовий здви́г Ярослава Пастернака» [513, с. 66–68]. У більшості праць львівського археолога В. Петегирича оцінюється внесок Я. Пастернака у дослідження пам'яток княжої доби Перемиської землі [500, с. 4; 503, с. 168–174]. Він же ввів у науковий обіг матеріали про Валявський могильник, який у 1939 р. розкопав Я. Пастернак біля Перемишля, що майже не висвітлювались в археологічній літературі [502, с. 114–118].

Ужгородський археолог П. Пеняк об'єктом своїх наукових зацікавлень, які переросли у ґрунтовні публікації, обрав такі проблеми – «Ярослав Пастернак і старожитності Закарпаття» [493] та «Ярослав Пастернак і чеська археологія» [494].

Більше як півтора десятиліття львівські дослідники Ю. Лукомський і В. Петрик, повторно обстеживши у Крилосі Успенський собор, церкву Воскресіння Господнього, храм Бориса і Гліба в Побережжі, які розкопав Я. Пастернак, висвітлюють етапи вивчення своїм великим попередником пам'яток галицької архітектурної школи у культурному контексті України XII–XIII ст. [462–467].

Відомі спеціалісти в галузі ранньослов'янської археології В. Баран [363] та О. Домбровський [411] найбільше уваги у своїх дослідженнях приділили статтям Я. Пастернака на тему етногенезу слов'ян, які, на жаль, були опубліковані після смерті їх автора.

Окремі аспекти краєзнавчої діяльності вченого-енциклопедиста відображені у працях івано-франківського історика Б. Гаврилів [380–383]. Мистецьким знахідкам із княжої епохи, що виявив Я. Пастернак на Золотому Току в Крилосі, при розкопках Мадярських могил, ювелірних майстерень в урочищі Юрієвське, дав власну інтерпретацію професор Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника М. Фіголь [544–547]. Концепція дослідника княжого Галича про історико-топографічний розвиток міста перебуває в постійному полі дослідницької уваги археолога Б. Томенчука [538–541].

Аналіз праць дає підстави для висновку, що більшість авторів досліджували наукову та громадсько-культурну діяльність Я. Пастернака загалом, охоплюючи всі сфери його життя, або ж в окремих проявах та аспектах висвітлювали практичну роботу вченого, головним чином – в царині археології та історії, а також аналізували теоретичні здобутки, які він отримав саме в цих галузях науки. Тому у вітчизняній історіографії досі відсутнє окреме узагальнення, яке б систематизувало наявні матеріали й відобразило основні етапи становлення Я. Пастернака як творця оригінальної наукової схеми історичного розвитку українського народу. Не була предметом наукового вивчення також і можливість використання наукових концепцій вченого з етногенетичної проблематики як серйозної аргументованої мотивації для народу, що розбудовує свою державу.

Проблема походження українського народу й національної державності, формування теорії власного етногенетичного та історичного шляху нації — провідні у творчості визначного українського етнолога. У модерній схемі-моделі давньої історії України вони стали тими провідними науковими й теоретико-методологічними векторами, які дають підґрунтя для формування системи національних цінностей — головної засади вироблення національно-державної перспективи.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження цієї теми вимагало вивчення значної джерельної бази. Багаті, але ще далеко не досліджені джерела можна поділити на п'ять основних груп. До першої за значенням групи можна віднести неопубліковані архівні матеріали.

У Центральному державному історичному архіві міста Львова, у фонді Наукового товариства ім. Шевченка (№ 309) маємо значний корпус приватної кореспонденції відомих діячів української і зарубіжної науки, адресованої Я. Пастернаку. Найповніше представлені автографи директора Національного музею у Львові Іларіона Свенціцького, польського археолога Володимира Антоневича, професора з Братислави Яна Айзнера. Варто виділити окремі листи В. Дорошенка, І. Крип'якевича, Л. Чикаленка, О. Кандиби, В. Щербаківського, митрополита А. Шептицького. Три послання археолога до митрополита, що знаходяться у фонді А. Шептицького [4–6], дають багату інформацію про історію відкриття Успенського собору в Крилосі. У звіті Я. Пастернака з археологічних розкопок у крипті Святоюрського собору у Львові влітку 1933 року детально описане поховання львівських владик, що походили з пізньосередньовічного часу [1].

Листування дослідника з мистецтвознавцем І. Свенціцьким, яке зберігається в архівному фонді відділу рукописів Національного музею у Львові, розкриває зацікавлення Я. Пастернака музейництвом і краєзнавством, дає можливість більше довідатись про його перебування у Чехословаччині [35]. Листи студента Львівського університету, а згодом старшини УГА до директора Національного музею у Львові найповнішою мірою підтверджують слова історика В. Вериги: «Його листування — це багатюще джерело для дальших дослідів цим разом уже самої особи цього видатного вченого, який чекає ще на свого дослідника» [372, с. 97].

Архівні матеріали Я. Пастернака зберігаються також у відділі рукописів Львівської Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Його листи до відомого етнографа В. Гнатюка [23–31] ретроспективно прослідковують героїчну епопею Української Галицької Армії, у складі якої воював молодий учений. Важливе значення для розуміння процесу формування наукових інтересів дослідника мають листи Я. Пастернака до М. Возняка [22], І. Глинського [33] і В. Щурата [34]. Архівні матеріали ЛНБ ім. В. Стефаника [9–11] вирисовують постать батька вченого, отця Івана Пастернака, як представника славної когорти діячів Української греко-католицької Церкви другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Значна група документів, особливо ті, що походять із воєводських та повітових поліцейських управлінь [13–21], засвідчують, які нестерпні перепони чинила польська окупаційна влада на початку 30-х років щодо проведення Я. Пастернаком самостійних археологічних розкопок. Особливо посилювався таємний нагляд поліції за археологом під час його досліджень Успенського собору (1936–1937). Про це

стверджують виявлені в Державному архіві Івано-Франківської області донесення Станіславського воєводського управління поліції [36, 37].

Другу групу джерел становить незначна кількість опублікованих листів. Три листи Я. Пастернака до голови НТШ К. Студинського були включені до збірника «У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до К. Студинського (1891–1941)» – № 324, 583, 632. Декілька листів, які адресував йому Я. Пастернак у 1960 році, видрукував історик О. Домбровський у журналі «Український історик» [292].

Із середини 90-х років минулого століття розгорнув свою наукову діяльність у справі популяризації епістолярної спадщини Я. Пастернака львівський дослідник Т. Романюк. Він ознайомив громадськість з «Одинадцятьма листами Ярослава Пастернака до Володимира Гнатюка» [294], виявив і зробив детальний аналіз документальних матеріалів дослідника в архівних збірках Львова [515]. Т. Романюк також ретельно вивчив листування найкращого учня І. Свенціцького зі своїм учителем протягом 1913–1928 років [514].

Ще дві групи архівних матеріалів Я. Пастернака, які, на жаль, були недоступні для нашого вивчення, зберігаються в наукових установах США. Першу частину архіву, до якої входять друковані праці, бібліотека, виписки з археологічних розкопок, рукописи недрукованих статей, дружина покійного вченого Марія в 1970 р. передала до Українського наукового інституту Гарвардського університету. З-поміж рукописів на особливу увагу заслуговує «Іменний, географічний та речевий показники до монографії „Старий Галич“», який уклав автор [377, с. 118].

Друга частина архіву, що охоплює особисті документи науковця, його листування (понад 500 листів), автобіографічні та бібліографічні матеріали, були передані Українському історичному товариству в Кенті (США). Історик Л. Винар опублікував ґрунтовний опис цих матеріалів [377, с. 113–128]. Автор публікації зазначав, що листування вченого з Кентського архіву важливе не лише для повноцінного висвітлення його життя та наукової праці, але й для дослідження українського наукового життя в діаспорі та історії української еміграції.

П'ята група містить періодику українських і польських видань, де друкувалися наукові розвідки Я. Пастернака, а також висвітлювалися його наукові відкриття іншими авторами [296–343]. Багато їх знаходиться у бібліотечному фонді Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, в колишньому спецфонді Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, у Державному архіві Івано-Франківської області. За можливістю у дослідженні використана періодика й література, що видана в діаспорі.

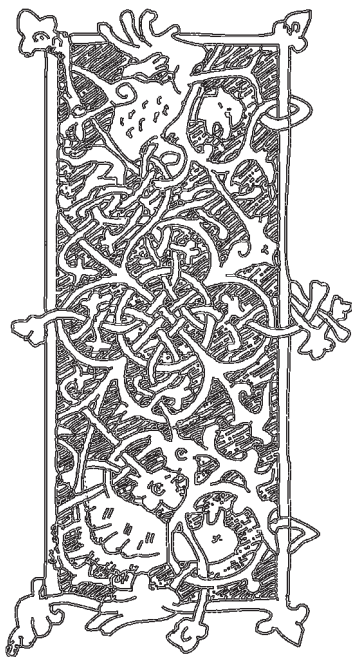
Надзвичайно важливим науково-інформаційним джерелом до вивчення проблеми є світлина з розкопок науковця в Крилосі (Ю. Дороша, Р. Крохмалюка, С. Щурата, із архіву Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого), документальні кінострічки (В. Софроніва-Левицького), ескізи (О. Кульчицької), скульптура (А. Павлося), пластичні реконструкції черепа князя Ярослава Осмомисла, які виконали професор З. Погорецький і скульптор В. Гоголь.

Таким чином, всі наявні джерела дали змогу виконати наше дослідження. Широкий за змістом спектр архівних та опублікованих матеріалів, періодичних видань і статей сучасних дослідників переконливо засвідчив, яке неоціненне значення для вивчення історії України мають археологічні відомості. Я. Пастернаку не вдалося б уповні реконструювати етногенетичну картину української минушини на рівні особистої концептуальної моделі, якби він не залучив до своїх досліджень антропологічні та лінгвістичні дані, фольклорний, музейний та етнографічний матеріал, джерела мистецтвознавчих дисциплін.

РОЗДІЛ II

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК – ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ УКРАЇНИ.
ЖИТТЯ І ГОЛОВНІ ПЕРІОДИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Галицький період (1892–1920 рр.)

Уже будучи всесвітньо відомим ученим, Я. Пастернак не раз задавав запитання: «Чому він вибрав археологію своєю професією?» Відповідь знаходив у далекому дитинстві.

Народився майбутній дослідник 2 січня 1892 року в м. Хиріві, що на Львівщині, в сім'ї греко-католицького священика. Впродовж останніх двох століть священичі родини Галичини дарували Україні просвітителів, політичних провідників і здібних учених. Його батько, отець Іван, цікавився архітектурою, мистецтвом, добре малював, грав на скрипці, і саме він прищепив дитині любов до рідної землі, до її неоціненних історичних скарбів. Мати Ольга походила з родини Мацюраків [262, с. 119].

Дитинство Ярослава минуло на парафії діда, теж греко-католицького священика Степана Мацюрака в с. Тростянець на Яворівщині – куточку Львівської землі, багатой численними археологічними пам'ятками. Саме з пошуків мезолітичних крем'яних знарядь на доколишніх заліснених піскових дюнах розпочиналося дитяче зацікавлення старовиною. А особливим духом була наповнена дідова хата зі старовинними церковними книгами, дерев'яними фігурками євангелістів і святих, дощатими іконами.

«Вже більш зрозумілою мовою промовляли до мене старі ікони, що їх як старизну складено в скриню, і щоб не образити святощі, поставлено в церкві на хорах. І тут в атмосфері, насиченій туманними візіями давно минулого, мала свій початок моя мандрівка у глибину віків, тут народилася думка розкрити тайни підземного архіву» [265, с. 63].

Паралельно з археологічним зацікавленням, у колі родинного середовища, де з пошаною ставилися до релігійних і національних традицій, визрівало захоплення юнака старовинними звичаями й віруваннями, народними піснями та легендами.

У десятирічному віці Ярослав вступає до Української класичної гімназії в Перемишлі, яку з відзнакою закінчив у 1910 році. Під час канікул з ініціативи етнографа В. Гнатюка та за складеною ним програмою записував фольклор у с. Вацовичі на Дрогобиччині, де батько мав парохію [480, с. 76]. Колядки, записані тут, а також у с. Зіболки Жовківського повіту і в с. Запитові Львівського повіту, були опубліковані в «Етнографічному збірнику НТШ» [40, 41]. Знайомство з видатним українським етнологом і незмінним секретарем НТШ у Львові започатковувало його тісну співпрацю із львівськими вченими, які сформували свої фахові наукові школи.

Після вступу до Львівського університету вчителями Я. Пастернака стають прославлені дослідники: історик України М. Грушевський, археолог К. Гадачек, антрополог Я. Чекановський. Саме їхні дисципліни згодом визначають наукові вподобання студента філософського факультету. Не меншою мірою на формування дослідницького стилю, де він легко вправлявся практично зі всією європейською іншомовною літературою, вільно виступав багатьма іноземними мовами на численних наукових форумах, мало вплив студіювання класичної філології у С. Вітковського і Б. Кручкевича.

Добрий знавець цього періоду біографії вченого, львівський дослідник Т. Романюк виявив архівні документи, які свідчать про активну діяльність студента Львівського університету в проведенні культурно-громадських заходів місцевим товариством «Батько-Сокіл». Він пробує свої сили на терені літератури, а в газетах «Діло» та «Руслан» видруковує переклади творів болгарського письменника І. Вазова та німецького гумориста А. Ліппольда [514, с. 215]. Остаточо про народження цікавого і перспективного історика засвідчили публікації Я. Пастернака у престижному науковому львівському журналі «Ілюстрована Україна» [38, с. 9–10; 39, с. 10], в яких він на тлі давно минулих подій дає атрибуцію двох пам'яток архітектури – татарському монументу в Крехові та скелям у Бубнищі.

Винятковий вплив на формування Пастернака-вченого мало знайомство з директором Національного музею у Львові Іларіоном Свенціцьким, яке відбулося у 1912 році. За рекомендацією В. Гнатюка у травні 1913 р. студента університету приймають до музею і доручають найважливішу ділянку – ведення книг інвентарних надходжень. Під час академічних великодніх канікул 1913 року Я. Пастернак, маючи особисту інструкцію І. Свенціцького, разом із братом Володимиром сфотографували старовинні церкви і дзвіниці Жовківщини. Альбом із рідкісними світлинами брати подарували фундаторові музею, митрополитові Андрію Шептицькому. Ця зустріч з роками переросла у багаторічну дружбу мецената української культури з видатним археологом.

Влітку 1913 року шукач музейних скарбів поповнює зібрання рідкісними латинськими книгами з пізнього середньовіччя і шістьма іконами XVI століття, які він відкриває в одній зі старих церков містечка Потелича.

Плідними виявилися і пошуки предметів церковної старовини в околицях Львова. У приміщенні дзвіниці в с. Вислобоки вчений віднайшов 4 дерев'яні скульптури євангелістів з XVII ст., а в Грибовичах натрапив на археологічну колекцію, зібрану сільським священиком на городищі княжого міста Звенигорода. Музеезнавча практика на все життя заохотила Я. Пастернака до колекціонування історичних цінностей, і цьому заняттю він присвятив у майбутньому свій талант і знання.

«Справжній музейник повинен родитися, не робитися, бо лиш вроджений збирацький хист та замилювання до рідної старовини можуть стати трівкою основою та

заохотою до мозольної музейної праці» [59, с. 29], — писав про роботу в Національному музеї дослідник археології.

Універсальні можливості для практичного поглиблення різносторонніх наукових зацікавлень Я. Пастернаку дали дві студентські практики: польова й археологічна. Під час проходження першої він здійснює антропометричні дослідження над населенням Жовківщини (1914 р.) [42, с. 231–247]. Того ж року Я. Пастернак разом зі своїм товаришем В. Гребеняком, праці якого вже друкувалися у фахових журналах і котрому пророкували велике наукове майбутнє, бере участь під керівництвом відомого антрополога Я. Чекановського у роботі археологічної експедиції Львівського університету з дослідження пам'ятки трипільської культури в печері «Вертеба», що в с. Більче-Золоте на Тернопільщині.

Розкопки «галицької Помпеї», як охрестили журналісти пам'ятку енеолітичної доби через відкриття в земляних нашаруваннях довгих коридорів печери численних поховань, не тільки визначили епіцентр наукових зацікавлень Я. Пастернака — археологію, але й поставили на провідне місце в археологічних пошуках вченого культуру мальованої кераміки.

Формуючи у 50-ті роки основні постулати своєї концепції про трипільську культуру, як етнічну основу українського народу, Я. Пастернак неодноразово в наукових працях робить посилення на археологічні матеріали з печери «Вертеба», особливо ті, які здобув під час розкопок у 1928–1929, 1934 роках його товариш, археолог О. Кандиба [428, с. 1–14]. Як відомо, основним поховальним обрядом у трипільців було трупоспалення, а тут внаслідок якоїсь трагедії збереглися кістякові поховання, антропометричний аналіз яких, на думку вченого, підтвердив автохтонність місцевого населення. Тому можна припустити, що враження від розкопок у печері «Вертеба» стали зародком оригінальної концепції історії України Ярослава Пастернака. Перша світова війна перекреслила всі надії і плани молодого вченого. У серпні 1914 року випускника університету мобілізують на військову службу до австрійської армії і скеровують до 41-го піхотного полку. В середині літа 1915 року, перебуваючи на італійському фронті, він дізнається про трагічну загибель у бою поблизу Галича одного з найперспективніших українських археологів В. Гребеняка. Ворожа куля 7 червня 1915 року вирвала з лав науки 23-річного дослідника [496, с. 418].

Але «де б Я. Пастернака не заносили воєнні лихоліття, — справедливо зазначив архівознавець Т. Романюк, — чи то на італійський фронт, чи у військовий шпиталь у чеському місті Брно, а потім знову на фронт румунський, чи у Катеринослав на півдні України — всюди його супроводжувало непогамовне бажання студіювати, читати, збирати пісні, оглядати музеї, пам'ятки архітектури та народного побуту» [511, с. 433].

Листування вченого з воєнного періоду засвідчує, з якою жадобою він прагнув повернутися до наукової діяльності. У листі, написаному 18 січня 1917 року з батькового приходства в с. Зіболки Жовківського повіту, дослідник пише до голови НТШ у Львові Кирила Студинського: «Без книжок чоловік дичіє в полі та ширу спрагу відчуває вернути до давнішого, культурного заняття» [295, с. 304].

«Моїм найголовнішим, задушевним бажанням єсть вернути якнайшвидше до поважнішої наукової праці, в якій бачу свою властиву, самотню ціль. Та чоловік стріляє, Господь кулі носить» [23], — з болем звертається Я. Пастернак у листі до В. Гнатюка. У кривавому протистоянні над річкою Соча на південних кордонах Габсбурзької імперії Я. Пастернак зазнав тяжкого поранення. Три місяці лікувався у моравському місті Брно. Навіть у такий критичний для свого здоров'я час він не

оминає нагоди збагатити знання відвідуванням музеїв, пам'ятних історичних місць, вивченням наукової літератури. Коли організм переборов кризу, вчений відвідує музеї у Трієсті і Брно, оглядає твердиню Шпільберг, з іменем якої пов'язані яскраві сторінки українського національно-визвольного руху минулого століття [24].

Наприкінці 1917 року, повернувшись до Львова, Я. Пастернак приступає до короточасного виконання обов'язків урядника Національного музею. Проводячи експерсії для відвідувачів музею через відсутність директора І. Свенціцького, вивезеного російськими окупаційними властями як заручника вглиб Росії, вчений готує до друку результати своїх ще студентських досліджень, які були опубліковані в 1919 році («Антропометричні дослідження над українським населенням південної Жовківщини»). Намагання Я. Пастернака звільнитися з військової служби не мало успіху і він, як офіцер австрійської армії, опиняється після підписання Брестського договору в складі союзницьких з'єднань аж на Катеринославщині. З одного пекла потрапляє в інше, скрушно пишучи до Львова: «Сидимо на вулкані!» [24].

Потрапивши в такі жорстокі обставини, він знаходить розраду у відвідуванні Катеринославського міського музею імені Поля – дітища прославленого українського історика й археолога Д. Яворницького, збиранні рідкісних книг та документів, вивченні етнографічних пам'яток південної України [59, с. 31]. Одразу ж після перемоги українського війська 1 листопада 1918 року у Львові Ярослав Пастернак добровольцем вступає в ряди Української Галицької Армії. Військова звитяга українського патріота особливо розкрилася в січневих боях 1919 року за місто Жовкву [417, с. 102–108]. Я. Пастернака призначають амуніційним референтом 7-ї Львівської бригади УГА. Разом із соратниками по боротьбі він пережив розпач поразки в ході українсько-польської війни, відступаючи на Наддніпрянщину, а потім, поріджена боями й тифом, стрілецька бригада перейшла Збруч, Дністер і долиною Чорного Черемоша подалася на Закарпаття, де була інтернована чехами. Декілька місяців, як згадує брат вченого Северин Пастернак, вони утримувалися в місті Ліберці, а пізніше – в Йозефові [489, с. 41].

Ярослав Пастернак налагоджує культурно-просвітницьку роботу в таборі інтернованих, проводить навчання для вчорашніх вояків УГА, веде військовий архів, пише спогади. Наприкінці 1920 року він приступає до серйозного студіювання музейної справи. «Тепер читаю его потрохи, головню, „музейнецьке діло“ і дальші глави, розбираю поволі і здаєсь мені часто, що говорю при тім з Вами та плани роблю на будуче», – ділиться воскресінням своєї професійної надії Я. Пастернак у листі до вчителя І. Свенціцького [34].

Перед ним постає вибір: повертатися на батьківщину, окуповану Польщею, чи влаштувати життя на чужині. В якийсь момент він збирається виїхати до Берліна, аби там продовжити навчання. Золота Прага поманила вченого до себе, і як показали наступні сторінки життя, – цей вибір був зроблений правильно. Тепер він уже чітко знав, чим має зайнятися в ті роки, що йому відвела доля. Його бажання оволодіти всіма секретами ремесла науковця-археолога чітко прослідковується в лаконічних рядках листа до В. Гнатюка: «У сусідніх народів археологія вже досить добре розвинена, хронологічна система поставлена на ноги, а в нас...» [1]. 1 жовтня 1922 року, після приїзду Я. Пастернака до Праги, починається його сходження до вершин археологічної науки.

Підсумовуючи перший період життя визначного українського вченого, можемо констатувати, що час його професійного вибору – це складна еволюція наукових шукань предмета майбутніх досліджень. Вирішальний вплив на формування багато-

гранного таланту дослідника мало родинне середовище та рідкісне щастя навчатися і здобувати практичні навички в цілої плеяди вчених, які мали заслужену європейську славу: М. Грушевського, В. Гнатюка, К. Гадачека, І. Свенціцького, Я. Чекановського.

Воєнні лихоліття на 8 років перервали наукові заняття Я. Пастернака. Але вони загартували його волю й характер, бажання творити велику науку. Свята любов до України, за державність якої він боровся зі зброєю в руках, переросла в жертвне прагнення прославляти свою Вітчизну небувалими археологічними відкриттями славних сторінок її минулого.

2.2. Празький період (1920–1928 рр.)

Столиця молоді Чехословацької республіки — Золота Прага — символізувала центр модерної європейської нації, яка відроджувала й розбудовувала свою державність. Президент країни Т. Масарик, добрий політик і знаний представник історичної позитивістської школи, всіма силами й засобами дбав про ідеологію чеського національного відродження. Саме тому Прага стала у післявоєнний період найбільшим і найпередовішим осередком української еміграції. Якщо старше покоління плакало, дошукуючись причин поразки у визвольних змаганнях України, то Я. Пастернак разом із новою генерацією талановитої молоді — О. Кандибою (Ольжичем), О. Телігою, Є. Маланюком, Ю. Кленом, Л. Мосендзом, що згуртувалися у Празі, шукали шляхи для майбутнього розвою української справи й національної культури. У цьому плані дуже важливе спостереження зробив дослідник біографії Я. Пастернака Василь Верига, який зазначив, що для молодого науковця важливою була не так наукова кар'єра, як у першу чергу, дослідження минулого України [372, с. 91]. На життєвій дорозі йому поталанило ще раз зустріти в стінах Українського Вільного Університету, перенесеного в 1921 році з Відня до Праги, ціле сузір'я прославлених учених. Я. Пастернак слухав лекції з археології у професора Вадима Щербаківського, з геології — у професора Федора Швеця, з біології — у Петра Андрієвського. Разом із відомим географом, професором УВУ Степаном Рудницьким він здійснив експедицію на Закарпатську Україну, під час якої досліджував народні говірки, фольклор, робив антропологічні виміри та археологічні розвідки [480, с. 76]. Безпосередню причетність мав Я. Пастернак до організації «Українського музею визвольних змагань» у Празі.

У 1922 р., студіюючи археологію в Карловому університеті в Празі у всесвітньвідомого вченого-славіста, автора монументальних праць «Слов'янські старожитності» й «Життя древніх слов'ян», Любора Нідерле, він повертається до давно вимріяної науково-дослідницької роботи. Слухачами семінару з археології разом із ним були такі відомі пізніше вчені, як академіки Я. Філіп, Я. Бем, Я. Хрбіч [498, с. 7].

Професор Нідерле спрямував наукові зацікавлення свого учня з України до проблем археології раних слов'ян і княжої доби, а для їх реалізації головну увагу в професійному становленні дослідника приділив лабораторній практиці в музеях Праги, заняттям над консервацією та реконструкцією виявлених у ході розкопок археологічних матеріалів.

Досвідчений спеціаліст слов'янської археології одразу ж звернув увагу на старання обдарованого українського студента. Щоб полегшити його побутовий тягар, Л. Нідерле влаштував свого учня спочатку асистентом археологічного відділу Чесько-

го Національного музею (1922–1923), а пізніше Державного археологічного інституту в Празі (1923–1928).

Згодом Я. Пастернак розпочав самостійні археологічні розкопки. У 1924 р. він досліджує тілопальний могильник енеолітичної доби в селищі Перечин поблизу Ужгорода. Серед поховального інвентаря археолог знайшов 25 урн, прикрашених орнаментом, характерним для моравської мальованої кераміки. На основі результатів власних розкопок і детального вивчення археологічних збірок у музеях Ужгорода і Мукачеве Я. Пастернак пише першу наукову працю з археології про молодшу кам'яну добу Карпатської України і присвячує її своєму професору Л. Нідерле [275, с. 150–155].

Національне відродження Чехії мало ще й той позитивний бік, що у всіх місцевостях країни велись інтенсивні археологічні розкопки, які мали проілюструвати народні глибини його історичних коренів. Українську експедицію, очолювану археологом із України, залучають до дослідження матеріальної культури населення Чехії – праісторичних та ранньоісторичних періодів. Протягом 1922–1928 років дослідник розкопав і вивчив 26 археологічних пам'яток на території Чехії. Особливо значний резонанс мали його відкриття селища унетицької культури у Височанах, поховання з муровою керамікою у Гробцях, поселення неолітичної доби у Гнідовичах. Про результати, досягнені на розкопаних пам'ятках, автор сумлінно інформував чеську наукову громадськість на сторінках фахового часопису «Археологічні пам'ятки», продовживши традицію, започатковану В. Гребеняком у львівських «Записках НТШ».

Вагомий набуток для археологічної практики вченого дали розкопки, які він проводив упродовж трьох років в історичному районі Праги «Стржешовіце». Дослідження виявили на цьому місці рідкісне скупчення пам'яток з усіх праісторичних часів. Я. Пастернак розкопує залишки поселень і кістякові поховання неолітичної, бронзової і ранньозалізної доби. Унікальне відкриття на «Стржешовіцах» – поховання кельтського воїна з багатим бойовим спорядженням та побутовим інвентарем – мало такий сильний відголос у науковому світі, що на місце розкопів прибув, в оточенні найближчих співробітників, сам професор Л. Нідерле, щоб побачити незвичайну знахідку [265, с. 66].

Розбудова Великої Праги, розпочата на початку 20-х років, дала нагоду керівникові експедиції Карлового університету поповнити свої знання з середньовічної археології. В ході проведення рятувальних та охоронних розкопок, на його долю випадають відкриття фундаментів монастиря романського часу на Страгові, костелу на Здеразе, трьох світських будівель тієї ж епохи на Старому Ринку.

Під наставництвом наукового керівника, професора Л. Нідерле, Я. Пастернак успішно захистив у 1925 році докторську дисертацію «Руські Карпати в археології». Глибоко вивчивши археологічну літературу й дослідивши пам'ятки Закарпатської України, Галичини і Східної Словаччини давньоісторичних часів, вчений, шляхом картографування місць знахідок, через розподіл за окремими періодами історії, – встановив зони контактування цих територій із римськими провінціями, визначив головні шляхи, якими здійснювалося торговельно-економічне спілкування. Книга, багата фактичним матеріалом, теоретичними узагальненнями й ґрунтовним каталогом, у якому описана 1071 археологічна знахідка, задокументовано понад 1300 географічних назв, вийшла друком у 1928 році [276]. Вона засвідчила появу в європейській науці неперевершеного майстра масштабних історичних полотен.

26 березня 1926 р. Ярослав Пастернак одержав звання доктора філософії. Для вітчизняної науки факт епохальний тим, що докторат отримав перший українець-археолог.

Всесвітню славу науковцю з України принесли розкопки, які проводились у 1925—1928 роках на середньовічному городі «Градчани» у Празі. Тоді, з ініціативи Т. Масарика, постало питання про будівництво президентської канцелярії на місці старого замку. Археологічна комісія, утворена згідно з розпорядженням президента, склала програму широкомасштабних розкопок, а керівництво ними доручила Я. Пастернаку. Дослідження «Градчан» стало загальнонаціональною справою. Чеський уряд щорічно виділяв із бюджету півмільйона крон, аби щоденно на розкопках утримувати до 100 робітників.

Першим важливим відкриттям на «Градчанах» стало виявлення найдавнішого будівельного періоду зі слідами помешкань IX століття. Цим підтвердились свідчення чеських літописців і арабських авторів, що кам'яне будівництво на празькому княжому городищі було започатковане справді святим Вацлавом (загинув у 929 році). На великому просторі княжого граду знайдено в різних місцях три одночасові фази спорудження середньовічних оборонних укріплень. Виявивши рідкісний тип нерухомих археологічних пам'яток — дорогу з романської доби, вчений зробив ще два унікальні відкриття: розкопав фундаменти романських костелів з XI та XII століть. Обидві споруди сполучалися підземними мурованими переходами, під долівкою яких були поховані середньовічні чеські священики з їхніми родинами [265, с. 67].

Сенсаційний відголос мали й розкопки кладовища XVI—XVII ст. біля костелу на «Карловому наместі». У могилах було досліджене поховання багатих городян Праги з коштовними предметами християнського культу, зокрема золотими хрестами та медальйонами [94, с. 2].

Археологічні розкопки на «Градчанах» отримували найвищу атестацію в наукових колах Чехії. Професор Л. Нідерле характеризує свого учня як такого, «що виявив ерудицію, професійне знання, необхідну енергію та цілковиту точність» [372, с. 92].

За успішно проведені дослідження Я. Пастернак одержує похвалу з Канцелярії президента Чехословацької республіки Т. Масарика і від Державного археологічного інституту, мерія столиці запропонувала йому прийняти чеське громадянство, і, як перший крок до цього, надала вченому громадянство у Празі.

Перед уславленим археологом відкривається блискуча наукова кар'єра. Йому пропонують високі посади в чеських установах, зокрема й завідування кафедрою в Карловому університеті. Але Ярослав Пастернак у 1928 році повертається в Україну, до Львова.

Мотиви такого вчинку можна зрозуміти тільки шляхом всестороннього пізнання особистісної, суспільно-патріотичної, наукової природи Я. Пастернака, який ще в дитинстві присягнув відкрити підземний архів України. Так, «празький період» був щасливим для нього. Життя у Празі дало чудову можливість здобути професійну освіту найвищого рівня у професора Карлового університету Л. Нідерле. За короткий проміжок часу вчений опанував методіку дослідження археологічних пам'яток від молодшої кам'яної доби до пізнього середньовіччя. Каторжна праця над собою принесла Я. Пастернаку ім'я, що стало авторитетним для всієї європейської науки, а розкопки на Празькому Граді — славу й велику життєву перспективу.

Покоління, що за поводитирів нації мало такі величини, як Пастернак, прийшло на світ задля іншого призначення. Його друзі з «празького періоду» — поетеса О. Теліга

й всесвітньовідомий поет і археолог О. Кандиба (Ольжич), повернуться на батьківщину в роки Другої світової війни, щоб свідомо прийняти мученицьку смерть. Зброєю Пастернака була Наука. Знаючи, що, де і як він має розкопувати, археолог першим повертається в Україну.

Своє призначення він вирішив сповнити пошуками наукових доказів, що ми, українці, така ж давня нація, як і всі найстарші цивілізовані народи Європи, а тому маємо повне право на вільне, самостійне життя у своїй батьківщині.

2.3. Львівський період (1928–1944 рр.)

Повернення до Львова влітку 1928 року відкрило найпродуктивніший період життя Я. Пастернака. Що ним провадило у несамопитому пошуку й нагромадженні археологічних матеріалів? Тривала відірваність від батьківщини, інтуїція чи відчуття фатальної приреченості на чергову еміграцію? Однак, здається, в історії вітчизняної археології немає більше вченого, який би дослідив стільки пам'яток, причому з найрізноманітніших епох.

Наукові кола Галичини гаряче зустріли приїзд славетного вченого і створили всі необхідні умови для наукової праці. Недовгий час Я. Пастернак працював у Національному музеї у Львові, а з другої половини 1928 р. він очолив Культурно-Історичний музей НТШ і провадив цю установу до 1939 року. У 1929 році його обирають дійсним членом НТШ. В особистому житті Я. Пастернак пізнав щастя одруження — у 1930 році з учителькою Рідної школи ім. Шевченка М. Стецик. Голова товариства «Українська захоронка», редактор часопису «Українське дошкілля», автор численних підручників і наукових статей, знавець національної хореографії стала його вірним товаришем у житті та помічником в археологічній праці.

У 1931 р. видатного вченого обирають членом Львівського археологічного товариства. У 1932 р. Я. Пастернак був обраний дійсним членом Українського Богословського Наукового Товариства і став професором археології Української греко-католицької богословської Академії у Львові, заснував при ній музей. Спеціально для студентів духовних навчальних закладів Я. Пастернак пише підручник, у якому на основі речових знахідок простежує історію Західної України з Закарпаттям, від палеоліту аж до княжої доби [93]. Читаючи в Богословській Академії курс біблійної археології, вчений зі сторінок львівських часописів інформує громадськість Галичини про найважливіші археологічні відкриття у Святій землі [60, 67, 79, 128]. Автор науково-популярних публікацій на вражаючому археологічному матеріалі, здобутому вченими в час розкопок біблійного міста Єрихону, підтверджує істинність Святого Письма, захоплено розповідає про новозавітних героїв — святих Йоана Хрестителя та Савла (Апостола Павла) — і священні місця, пов'язані з їхнім життям, що якраз у той час були виявлені археологами. Дослідник прагне донести масовому галицькому читачеві правду про зародження християнської архітектури та церковної іконографії [82, с. 2]. Узагальненням його студій археології біблійних країн стала науково-популярна монографія, розрахована на широку аудиторію читачів [145].

Дослідник не розриває зв'язків із Прагою. У 1935 р. йому присвоюють звання доцента Українського Вільного Університету. І все ж, у цій яскравій і різнобічній палітрі наукових уподобань вчений зосереджує свою увагу на практичних дослідженнях археологічних пам'яток. Він добре розуміє, що одному йому не вдасться нагромадити матеріальних джерел для фундаментальних узагальнень історичного мину-

лого України. І тоді археолог звертається до національно свідомого, культурного загалу Галичини проникливіше пізнавати історію Вітчизни, свято берегти її неоціненні скарби [52, 55, 63, 70, 127, 130, 140, 141, 162, 167, 171, 172].

«Археологічні знахідки — це всенародне добро, — звертався до співвітчизників вчений, — бо тільки з них ми можемо довідатися про доісторичні часи нашого рідного краю, про його тодішніх мешканців та їхню культуру» [70, с. 43].

Відчуваючи громадський обов'язок займатися просвітою рідного народу, Я. Пастернак регулярно інформує своїх читачів про найцікавіші відкриття світової археології, причому робить це в тісному контакті з проблемою виховання високосвідомої нації. Тому, ведучи оповідь про сенсаційні знахідки викопних решток палестинських палеантропів чи дослідження в словацькій печері «Доміца», він не оминає нагоди показати, що робиться на терені вітчизняної археологічної науки. Через призму відкриттів українського археолога Ю. Полянського вчений, аналізуючи палеолітичні пам'ятки, знайдені в перемиській землі, переконливо доводить древнє коріння автохтонного населення України [80, с. 4]. З цього часу рубрика «Нові археологічні нахідки» з дописами Я. Пастернака стала постійною у львівській газеті «Діло» [81, 121].

Наукова пропаганда історичних знань мала бажаний ефект. Вже в одній із ранніх ґрунтовних статей львівського періоду Я. Пастернак на основі повідомлень із місць знахідок відтворив карту римського імпорту на території Галичини і Волині [64, с. 1–17]. Щоб заохотити до пошукової праці шанувальників старовини, вчений запроваджує рубрику у «Записках НТШ» — «Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові», і, починаючи з 1929 року, постійно інформує читачів про історичні надбання [53, 101, 181]. У результаті такої тісної співпраці для науки вдалося врятувати цінну історичну інформацію із сильно зруйнованого тілопального могильника латенської культури в селі Гриневі поблизу Бібрки [61, с. 206–207]. Завдяки повідомленням із місць, Я. Пастернак прибуває разом з відомим польським археологом Т. Сулімірським у 1931 році до села Новосілка Костюкова (Тернопільська область). Інформація кореспондентів про знахідки чорненого глиняного посуду дала нагоду розкопати поселення ранньозалізного віку так званої гальштатської культури (Х ст. до народження Христа) [69, с. 2–3].

Перші археологічні розкопки Я. Пастернака, які він провів у Галичині, підтвердили його заслужену славу. В с. Почапи Золочівського району вчений відкрив у 1931 р., невідому до того часу в Україні, унетицьку культуру ранньобронзової доби [76, с. 2]. Дослідник розкопав 3 могили з похованнями і речовим інвентарем, серед якого були перші на українських землях прикраси, виготовлені з бронзи. Великого значення надавав науковець своїм раннім відкриттям — у с. Сокіл біля Галича (1929) і в с. Підгора поблизу Тереховлі (1931) — поселень неолітичної доби, що їх залишили по собі хліборобські племена трипільської культури з характерною мальованою керамікою (IV–III тис. до Н. Х.).

У 1932 році вчений далі продовжує вивчати пам'ятки бронзової доби в могильниках, розкопаних у селах Дусанів і Якторів, що на Львівщині, де віднайшов посуд носіїв культури шнурової кераміки [101, с. 124]. Результати відкриттів автор узагальнює в етапній статті його наукової діяльності «Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок» [100, с. 63–114].

З наукових праць цього періоду найзначнішою є «Гальштатська культура Закарпаття в його природних межах», у якій він переконливо довів існування тісних контактів між населенням Галичини і Закарпатської України вже в бронзовій добі.

Грандіозний успіх мала археологічна експедиція, яку організував Я. Пастернак у 1932 р. зі студентами Львівської богословської академії. Дослідники розкопали старовинний цвинтар XV ст. із підплитовими похованнями в с. Делеві Тлумацького району на Передкарпатті [146, с. 172]. Такий же тип поховань був зафіксований при розкопках трьох могил у с. Осталовичі на Львівщині [561, с. 21–25]. Унікальне відкриття експедиція зробила в с. Залісці біля Ходорова, де разом із поселенням розкопали одночасовий могильник липицької культури. Аналіз речових матеріалів дав підставу вченому зробити висновок, що носіями липицької культури були не германські готи, як це стверджували окремі німецькі історики, а прийшли із-за Карпат у Галичину трако-дацьке населення [98, с. 2–3]. Експедиція завершила сезон 1932 року розкопками могили залізного віку в с. Янчині Львівської області [122, с. 3].

Щоб зрозуміти, якою ціною давалися у 30-х роках відкриття Я. Пастернаку, варто звернутися до архівних матеріалів. У фонді «Управління консервації Львівського воєводства» дослідник Т. Романюк віднайшов десятки листів, пов'язаних із археологічною працею уславленого вченого. Листування керівництва НТШ у Львові з урядовими чиновниками Польської держави виявляють той невидимий шалений тиск окупаційної влади, що чинився на пробудження українського наукового життя.

Перше письмове звернення голови НТШ К. Студинського від 1 липня 1931 року до відділу мистецтв при воєводському уряді у Львові з проханням надати дозвіл на польові дослідження Ярославові Пастернаку було проігнороване польською стороною [13]. 15 січня 1932 р. К. Студинський надсилає повторний запит на ім'я начальника воєводського управління [14]. Цей лист також залишився без відповіді. Не маючи надії на місцеве вирішення проблеми, НТШ звернулося до Міністерства віровизнань та освіти у Варшаві. І щойно аж у вересні 1932 р. львівський воєвода Рожнецький видав розпорядження про дозвіл на проведення пошуків на території Львівського воєводства терміном на один рік [7]. Подібні розпорядження були прийняті у Станиславівському й Тернопільському воєводствах [18].

Щоб зрозуміти дискримінаційність обмежень, застосованих до Я. Пастернака, для прикладу наведемо той факт, що рядовим асистентам кафедри археології Львівського університету, які демонстрували толерантність до польської влади, дозвіл надавався на 5 років і поширювався на землі п'яти воєводств Західної України [19].

Крім вищеназваного, окупаційна влада застосовувала до проведення археологічних досліджень Я. Пастернака ряд застережень і обмежень. Архівні документи переконливо доводять, що український учений перебував під постійним наглядом поліції. У донесеннях місцевого коменданта польської поліції міститься інформація про перебування археолога в селі Залісці, де він розкопував пам'ятки липицької культури [20].

Не простішою була й справа з науковими публікаціями вченого. Його наукові відкриття, якими могла б гордитися будь-яка національна наука світу, замовчувались у польських фахових журналах, або ж про них згадували кількома реченнями у хроніці подій. У часописі «3 глибини віків», який друкувався у Варшаві, за 1935 рік з'явилася стаття, присвячена розкопкам Я. Пастернака, яку він написав у співаторстві з Т. Сулімірським, однак без прізвища українського вченого, викресленого польською цензурою [561, с. 20].

Незважаючи на всі перепони, які йому чинила влада, археолог продовжував енергійно досліджувати підземний архів України. Вивчаючи археологічні об'єкти з різних епох в с. Кульчиці біля Самбора, науковець розкопав у 1933 році могилу, що належала племенам культури шнурової кераміки. Біля небіжчика знайшлися рід-

кісні посмертні дари: кремінний ніжик, глиняна посудинка, орнаментована відтисками шнура, фрагмент двобокої амфори [96, с. 2–3; 154, с. 1–3].

Розгортанню та реалізації творчих планів дослідника особисто сприяв і забезпечував стабільне фінансування митрополит А. Шептицький. Саме князь Української греко-католицької Церкви запропонував Я. Пастернакові провести розкопки церкви св. Юрія у Львові [123, с. 287–290]. «В остаточному результаті археологічних розкопок на терені катедр св. Юрія виходить, що попередня катедрала заложена з кінцем XIV ст., а розібрана у 1743 р.» [8], — констатував дослідник, завершивши вивчення храму.

Універсальну практику досліджень різночасових пам'яток, а розкопав їх до 1944 року археолог у Західній Україні близько сотні, на наш погляд, можна пояснити виникненням задуму ще в празький період написати монументальну давню історію України. Коли первісний джерельний матеріал був в основному зібраний, Я. Пастернак зосереджується з 1934 року на археологічному вивченні проблеми ранніх слов'ян і пам'яток матеріальної культури княжої доби [115–120]. Водночас це стало й виконанням настанови його великого вчителя — професора Л. Нідерле.

У 1934–1936 роках у центрі наукової уваги вченого постає ранньослов'янська археологічна культура карпатських курганів, населення якої асимілювало гето-дакійців у III–IV ст. н. е. Досліджувати їх археолог розпочав розкопками величезного могильника (понад 40 курганів) у с. Перерісль біля Надвірної [131, с. 150–151]. Аналізуючи стилістичні особливості поховального інвентаря (кераміки, виробів зі срібла, бронзи, заліза), дослідник робить припущення, що носії культури були предками літописного давньоруського племінного об'єднання тиверців. Про їхній високий культурний рівень, жваве контактування з античним світом засвідчив імпортований із римських провінцій посуд, покладений у деяких поховальних ямах. Того ж року Я. Пастернак досліджує могильники культури карпатських курганів на Прикарпатті в селах Грабовець, Кам'янка і Цуцилів.

Розкопки в с. Корнич (неподалік Коломиї, 1936) мали для археолога принципове значення. По-перше, населений пункт входить до регіону, слабо вивченого археологічною наукою. По-друге, якраз на той час припадає поява праць зарубіжних істориків, у яких тенденційно відривалися окремі етнічні групи від загальної цілісності українського народу. Більше того, споконвічне корінне українське населення Буковини, Закарпаття і навіть Гуцульщини зараховувалося до чужоземних етнічних субстратів. Тому віднайдення традиційних для Західної України археологічних культур у межах однієї місцевості — трипільської і фракійського гальштату, ранньослов'янських могил і давньоруського селища дало можливість ученому зовсім по-новому побачити завдання історичної науки [150, с. 8]. На глибоке переконання Я. Пастернака, археологія має стати особливо цінною національною наукою і доводити всьому світові, що український народ — єдиний і нероздільний, свідомий своєї окремішності [153, с. 291–292].

Визначившись із магістральним напрямом наукової роботи, вчений не оминає жодної нагоди вдосконалювати професійний рівень розкопками різночасових пам'яток. Коли, упереджено неприявні до українського археолога, офіційні польські чинники мусили визнати його авторитет як всесвітньовідомого вченого й відкрити сторінки фахових часописів, то публікації, видрукувані в них, стали проекцією таланту й титанічної праці дослідника. Тільки за один 1935 рік він дослідив 19 пам'яток із часів неоліту, епохи ранніх металів і княжої України [279, с. 131–133]. Причому археологічні звіти ілюструють бездоганне володіння методикою ведення розко-

пок поселень і городищ, курганів і оборонних укріплень, ранньослов'янських селищ і давньоруських міст, давніх храмів і монастирів.

Для підтвердження його наукових оцінок, зроблених у публікаціях і монографії «Руські Карпати в археології» у празький період, неоціненну значущість мали розкопки тілопальних могил у декількох сусідніх селах на Івано-Франківщині: Крилосі, Підгородді, Вікторові, Комарові, Братківцях [181, с. 253], – які наочно підтвердили наявність інтенсивних транскарпатських зв'язків західноукраїнських земель, починаючи з бронзової доби.

Археолог не обмежується лише статистикою й описом археологічних знахідок. Паростки його майбутніх концепцій щодо етнічної історії Східної Європи і місця в ній українського народу ще в давноминулі віки відчуються в ранніх роботах львівського періоду [58, 61].

Щоб вибудувати логічну цілісну концепцію про походження і головні віхи праісторичного розвитку українського народу, вченому треба було відновити всі ланки в ланцюгу наукового обґрунтування. І їх він знаходить, розкопуючи поселення й могильники комарівської культури, яка, за здогадами вченого, продовжила традиції трипільського населення. Наступний етап етнічної лінії рідного народу археолог відчитує у блискучій чорній кераміці, знайденій на поселеннях і могильниках, які він розкопав на великому просторі від передгір'я Карпат до Поділля.

Але на нього, як і на кожного видатного археолога, ще й чекала своя «Троя». Для Пастернака «Троєю» став княжий Галич. Якщо зважити, що, повертаючись із Чехії додому, Я. Пастернак чітко знав, що Галич треба шукати на Крилоській горі, й заповів собі: «Прийшла пора воскресити з мертвих початки й нашого історичного життя-володарювання на рідній землі, добути їх з нутра землі з пієтизмом на денне світло та перевірити на їх основі найстарші вістки галицького літопису» [46, с. 2], а за розкопки взявся щойно у 1936 році, то відкриється ще одна риса Пастернака-вченого. Перш ніж братися за вивчення столиці Галицько-Волинської держави, він набуває практичного досвіду при розкопках інших давньоруських міст: Теревовлі (1931) [68, с. 3–4], Львова (1930) і Белза (1936) [281, с. 109], городища в Глинську біля Жовкви (1932) і храму з княжих часів у с. Побережжя (1935) [279, с. 133]. Дослідження, проведені на території Крилоського городища (с. Крилос, Галицький район, Івано-Франківська область), остаточно розв'язали дискусійну проблему локалізації літописного Галича, що стало можливим після сенсаційних відкриттів Я. Пастернаком фундаментів Успенського собору у 1936 р. Наступного року археолог розкопав всередині храму саркофаг із похованням галицького князя Ярослава Осмомисла.

У 1940 р. вчений веде розкопки на літописному городищі Пліснеськ на Львівщині. Віднайдення там і в с. Грушеві біля Коломиї (1936) ліпленої кераміки, прикрашеної хвилястим гребінцевим орнаментом (VIII–IX ст.), заповнило прогалину, яка хронологічно зв'язала ранньослов'янський час із княжою добою.

Важливими для становлення давньоруської археології були розкопки дослідника у княжому Звенигороді, на Струтинському городищі [197, с. 23–26], ґрунтовне вивчення слов'янського кладовища в с. Валява біля Перемишля (1939) [265, с. 69]. Серед найпомітніших наукових публікацій треба відзначити статтю «Археологічні заняття Т. Шевченка». Я. Пастернак першим в українській історіографії висвітлив питання археологічних зацікавлень і занять великого Кобзаря [200, с. 1–2]. Взірцем енциклопедичної археологічної обізнаності є праця дослідника, присвячена унікальній знахідці з Центральної Польщі – скарбу ранньозалізної доби із Келчева [285, с. 287–292].

На високому рівні репрезентував Я. Пастернак українську історичну науку на міжнародному рівні. Про його відкриття, наукові погляди й концепції чули форуми археологів у Кракові, Відні, Варшаві, Бухаресті, Будапешті, Братиславі, Вроцлаві й Дрездені. У 1939 р. археолог зробив доповідь про пам'ятки культури карпатських курганів на науковому конгресі в Берліні.

Археологічне заняття слугувало не тільки науці України, воно виконувало функцію будителя суспільного й національного життя краю. У науковому проекті, сформованому далеко від Батьківщини, Я. Пастернак визначив громадянську мету своєї діяльності. Археологічними відкриттями він мав воскресити в народі віру і впевненість, «що ми є рівноправними представниками у великій родині культурних народів Європи та гідні кращої долі» [46, с. 2].

Науково-публіцистичні розвідки Я. Пастернака, що висвітлюють фольклорне й етнографічне багатство галицького краю, — це об'ємна, правдива енциклопедія народознавства, яка величину дослідницького таланту історика помножує першокласним знанням звичаїв, вірувань, обрядів старої України, народних мистецтв та ремесел [84–87, 91, 103, 105–111, 234, 165, 183–186]. Науково-популярні публікації вченого мають ту стилістичну особливість, що, крім пізнавального багажу, вони ще й призначені виховувати суспільство. Питання охорони і збереження пам'яток історії в публіцистиці Я. Пастернака підноситься до проблеми національної перспективи українського народу. У такому контексті постать Я. Пастернака можна поставити в один ряд з ідеалами української нації, бо він своєю надлюдською працею мав можливості займатися виключно науковими дослідженнями, друкуватися у престижних зарубіжних і вітчизняних виданнях [182, с. 355–360], а обрав символом життя грізні Франкові слова: «Я ж гавкаю раз в раз», використовуючи всі існуючі лінії сполучень духовного провідника з його народом [130, 140, 141].

Його серце чуло всі болі отчої землі. Найдошкульнішого удару археологові завдало повідомлення про події, що відбулися у поліському містечку Давидгородку, яке відіграло помітну роль у житті Київської Русі. Копаючи рови під фундаменти нової церкви, жителі Полісся натрапили на десятки гробівців місцевих князів та їхніх родин. Неписьменний, затурканий натовп знищив дотла тлінні поховання й обрядовий інвентар, позбавивши українську археологію реліквії, яка мала б стати святинєю для нашого народу. Виїхавши на місце трагічного відкриття, серце археолога від побаченого варварства відізналося болем України: «Навіщо було розшибатися за це кількама свідоцтвами українськості цих земель? Хай вони пропадуть, то тоді легше буде показати, що «тутешні» поліщуки це польське плем'я чи щось подібне» [151, с. 3–4].

Ярослав Пастернак жив і творив у велику історичну добу. Зберегти пам'ять про стрілецьку епопею, увіковічнити її в зібраннях військового музею Визвольних змагань у Львові — ще один лейтмотив багатьох публікацій колишнього борця за волю України [57, с. 18; 156, с. 4; 166, с. 53–55].

Як може допомагати справжня наука справі національного визволення — свідчить громадська позиція дослідника в час боротьби за встановлення державності Карпатської України в 1938–1939 роках. Він уже не був у тому віці, в якому його молодший колега, археолог О. Кандиба, що влився в ряди українських борців-патріотів, і ледве не поплатився життям. Зброєю Пастернака було слово й науковий доказ. Саме в дні боротьби археолог пише в умовах польського окупаційного режиму, який з іншими загарбниками душив українську свободу на Закарпатті, статті, що висвітлювали багатовікову історію невіддільної частини України [195, с. 317–319; 199, с. 1; 202, с. 81–87].

Із встановленням у вересні 1939 року радянської влади в Західній Україні Я. Пастернака призначають професором і завідувачем кафедрою археології Львівського університету. На початку 1940 року його затверджують директором Львівського державного археологічного музею і старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР у Львові. Тоді ж ученого запросили на Всесоюзний конгрес дослідників неоліту й бронзової доби, що відбувся у Києві і де він виступив з доповіддю «Культура лінійно-стрічкової кераміки у Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури». Весною 1941 р. на Всесоюзному Конгресі дослідників старих руських городів, який проходив у Ленінграді, Я. Пастернак виголосив українською мовою доповідь «Княжий город Галич». Прикметний для цих часів випадок стався з археологом у Московському університеті, куди його запросили виступити з науковим повідомленням про результати досліджень княжого Крилоса—Галича. Після доповіді вченого зі Львова, один із присутніх там українців підійшов до професора Пастернака і сказав: «Ярославе Івановичу, це перший раз, відколи ця зала існує, в ній залунало українське слово. Але коли Вам доведеться ще раз сюди приїхати, ви вже, мабуть, будете мусити говорити російською мовою» [372, с. 94–95]. Страшні роки Другої світової війни — один із промовистих епізодів наукового подвигу Я. Пастернака. В час, коли щодня гинули тисячі людей і їхніх надій, науковець продовжує займатися археологічними розкопками. Влітку 1942 року він розкопує селище культури лійчастого посуду (III тис. до Н. Х.) та поховання лужицької культури (I тис. до Н. Х.) в с. Лисичині поблизу Львова, у поховальних ямах яких знайшов 3 попільниці зі спаленими кістками й бронзові прикраси [209, с. 3].

Археологічний сезон 1942 року подарував дослідникові відкриття двох пам'яток давньоруського часу. В процесі розвідкових розкопок, зроблених на городищі й прилеглому до нього селищі-підгородді в с. Ступниця на Львівщині, були виявлені сліди забудови X—XI століть. Біля с. Літинь (Дрогобиччина) відкрито рідкісну пам'ятку — сторожовий пункт XII—XIII ст. і залишки дерев'яного моста того ж періоду історії [210, с. 3].

Майже перед наближенням зими, за сльотливої жовтневої погоди Я. Пастернак віднаходить перше в Галичині селище з лінійно-стрічковою керамікою (V тис. до Н. Х.). У декількох землянках віднайшлися крем'яні знаряддя праці, ядрища, відщепи й готове приладдя з обсидіану [211, с. 3]. Це була остання археологічна пам'ятка, яку дослідив учений на Україні.

Ні на хвилину не полишаючи викладацької роботи в Богословській Академії, дослідник підземних скарбів України протягом всього воєнного лихоліття готував монографію, яка увінчала працю багатьох поколінь науковців, що майже 100 років дошукувались розгадки таємниці місцезнаходження княжого Галича. У книзі детально проаналізований весь звід археологічних джерел, зібраний з терену столиці Галицько-Волинської держави [213].

В умовах німецької окупації, коли фашистська влада насильно призупинила діяльність усіх українських наукових інституцій, тільки багаторічна співпраця Я. Пастернака з НТШ дала йому змогу знайти в цій установі матеріальну підтримку і домогтися видрукування монографії «Старий Галич».

На жаль, монографія «Старий Галич» не дійшла до шанувальників історичного минулого України. «Визволителі» Галичини поглумилися над працею визначного археолога й знищили у 1944 році фактично весь її тираж. А в еволюції наукових концепцій Я. Пастернака, якраз із початку її написання, починається період інтелектуальних узагальнень, відкритих ученим археологічних матеріалів протягом 30-х —

на початку 40-х років. Крім того, зберігся ще один незаперечний доказ, що на завершальному етапі львівського періоду наукової діяльності в головних постулатах оформилася концепція Я. Пастернака щодо проблеми етногенезу українського народу. Виступаючи на засіданні «Спілки науковців» у Львові 21 листопада 1943 року, вчений виголосив доповідь «До галицької генези» [212, с. 13]. У ній вперше прозвучала теза, що етнічне обличчя України почало формуватися в умовах функціонування автохтонної трипільської культури. Вимушений виїзд Я. Пастернака з дружиною за кордон, через усвідомлення небезпеки бути арештованими більшовиками, на декілька років відірвав вченого від його задуму — написання «Археології України».

2.4. Емігрантський період (1944–1969 рр.)

Друга за життя вимушена еміграція принесла Я. Пастернаку нові клопоти, але на цей раз не відірвала його від основного наукового заняття. З липня 1944 року він працює науковим співробітником Інституту опіки над пам'ятниками у Відні, а восени разом зі студентами археології Віденського університету проводить розкопки тілопального могильника бронзової доби в австрійському місті Лінц над Дунаєм. Короткий час дослідник займав посаду наукового працівника в університеті у Геттінгені. Опинившись в американській зоні Німеччини у 1945 р., археолог стає одним із перших професорів Українського Вільного Університету в Мюнхені, паралельно читаючи лекції для студентів філософського факультету Університету Фрідріха Вільгельма в Бонні (1946–1949) [265, с. 78]. У числі інших українських учених він стояв біля витоків відновлення Наукового товариства ім. Шевченка у Міттенвальді (Німеччина, 1946) та Української Вільної Академії Наук в Ашеффенбурзі (1947).

Для пропаганди досягнень української науки вчений виголошує численні, ґрунтовно підготовлені доповіді у наукових установах, навчальних закладах і музеях Західної Німеччини. У «німецький період» наукової діяльності Я. Пастернак створив узагальнюючі дослідження з різних періодів археології України. У праці «Україна на заранні історії» [216, с. 931–943] науковець через призму археологічних відкриттів вітчизняних дослідників у новітній час відтворює національну історію і праісторичні часи. Стаття у ювілейному виданні Наукового збірника УВУ в Мюнхені за 1948 р. підвела підсумки розкопок археолога у 1940 році на городищі «Пліснесько». Зафіксувавши різні хронологічні періоди в історії літописного міста, автор досліджень переконаний, що його виникнення стало результатом тісних культурних зв'язків Галичини з надбалтійськими слов'янами і шведськими варягами у IX–X століттях, а розквіт Пліснеська в наступні століття був спричинений розміщенням посередині торговельного шляху між Галичем і Володимиром-Волинським [217, с. 138–148].

1948 рік досить плідний у творчій біографії Я. Пастернака. Він став знаменним і тим, що коли в попередніх його працях звучали тільки гіпотези, окремі тези про походження і прабатьківщину українського народу, то нарешті з'являється робота [218], в якій на основі вивчення культури лінійно-стрічкової кераміки (V тис. до Н. Х.) зроблені три важливі висновки:

- 1) трипільська культура не зародилася з культури лінійно-стрічкової кераміки, як доводили деякі вчені, а вона виникла на окремих, як територіальних, так і етнічних базах;

- 2) її можливим прародителем є мадленська пора пізньо-палеолітичного часу;

3) культура лінійно-стрічкової кераміки стала етнічною основою для західних слов'ян, а трипільська культура — для східнослов'янської спільноти [218, с. 9].

У травні 1949 року Я. Пастернак разом із дружиною переїжджають до Канади, в Торонто. Вважаємо, що такий крок був продиктований загрозою вивезення чи навіть фізичної розправи радянськими спецслужбами. Наприкінці 40-х років із Західної Німеччини безслідно зникли сотні представників прогресивної української інтелігенції, зокрема і видатний археолог Віктор Петров, завербований таємною поліцією СРСР.

Канадська преса приязно відгукнулася на приїзд дослідника і в липні інформувала читачів, що відомий «археолог з України допомагає при розкопках у форті св. Марії, куди його порекомендував колишній студент із Богословської Академії у Львові єпископ І. Борецький» [372, с. 95].

Окрилений своїми успіхами на чужій землі, зокрема розкопками монастирського комплексу XVIII ст. в Мідлені (Онтаріо), археолог пише статті про початки християнської історії на американському континенті, історію варязьких експедицій до Північної Америки, торкається проблем європейського заселення її території [220, 223, 226]. Його побажання ввести в навчальні програми місцевих університетів спеціальні курси з археології і готовність долучити до цього свій багаторічний досвід не знайшли порозуміння. Чужина не визнала Я. Пастернака професіональним науковцем. Щоб заробити на хліб щоденний, вчений змушений певний час працювати з лопатою в руках, а згодом до кінця свого життя бути «некваліфікованим робітником у торговельній фірмі» [344, с. 1].

Хто ще би міг пережити таку злісну іронію долі, коли людину, яка мала міжнародну археологічну кваліфікацію, яка вільно володіла англійською, німецькою, польською, російською, чеською і французькою мовами, не визнають придатною для наукової діяльності. Але Ярослав Пастернак все життя прожив під чужоземним пануванням, він знав жорстокі закони еміграції. І саме з того стану, в якому опинився сам і його Батьківщина, сповняв свій обов'язок перед рідним народом.

Працюючи для української визвольної справи, Я. Пастернак прислужився своїми непересічними знаннями реалізації навчальних і виховних програм на педагогічних Курсах Українознавства ім. Григорія Сковороди (1950–1968 роки), Курсах Українознавства імені Ю. Липи (з 1956 року), на літніх Вищих Освітніх Курсах Осередку Української Культури й освіти, що їх вела Крайова Екзекутива УКО — Канади, в роботі яких брала участь молодь із різних міст Канади й завдяки лекціям видатного вченого отримала досконалу поінформованість з археології України.

У той час, коли одне покоління українських емігрантів опанував гіркий розпач поразки на батьківщині й поневірянь чужиною, інше — сприймало нові орієнтаційні цінності, байдужіючи до долі рідного народу, Я. Пастернак посеред великої кризи національної інтелігенції піднісся до вершин людського духу.

Він написав протягом 1949–1961 років 19 наукових, 16 науково-популярних статей, виголосив 18 доповідей у 8 місцевостях Канади. Все зримішою і рельєфнішою виступає його майбутня концепція про трипільську культуру як етнічну основу українського народу [288, с. 532–536]. У 1950 році Я. Пастернак виступив із доповіддю «Трипільська культура в Україні» на 52-му загальному зібранні Археологічного інституту Америки.

Дослідник осмислив історичні долі визначних давньоруських центрів у таких роботах, як «Княжий город Львів» (1953) [227, с. 7–15], «Пам'ятки старовини села Городниці на Поділлі» (1958) [232, с. 7–24], «Літописний город Перемишль і про-

блема білих хорватів» (1961), друкує глобальні статті з актуальних проблем української і світової археології в журналі «Логос» (Вотерфорд, Канада) [221, с. 175–181; 222, с. 43–51].

Публікації Я. Пастернака, інших українських істориків розвіювали сумніви й духовну кризу інтелігенції в діаспорі. Об'єднання інтелектуальних сил, культурне гуртування українців за кордоном спричинилося до виникнення унікального для післявоєнної історіографії наукового явища. Розпорошені по всьому світу представники різних територій, історичних земель, етнічних масивів України, одним із лозунгів об'єднання обрали написання книг з минулого Бережанщини, Волині, Надбужанщини, Станіславщини, Стрийщини тощо. В бездоганних поліграфічних збірниках можна почерпнути інформацію з історії, географії, етнографії окремих територій Західної України, там уміщені біографії видатних людей краю, спогади політичних, наукових і культурних діячів. Практично кожен збірник, а їх вийшло понад 20, відкриває стаття Я. Пастернака, де висвітлюється найдавніше минуле означеної історичним дослідженням землі [235, 252, 255, 256, 257, 259, 264, 266–272].

Але все зроблене дослідником було дешицею в порівнянні з тим, що готував учений похилого сімдесятирічного віку, просиджуючи до пізньої ночі в бібліотеках після тяжкої фізичної праці. У біографії Я. Пастернака настав момент, коли він мав зреалізувати свій 40-річний археологічний досвід, узагальнити всі наукові відкриття й висновки, що містилися у статтях і монографіях попередніх років, і на ґрунті здобутків вітчизняної історичної науки написати «Археологію України».

Крім того, добре орієнтуючись у світовій історіографії, вчений не міг пройти осторонь найрізноманітніших псевдонаукових інсинуацій довкола проблеми походження українського народу. Особливу нетерпимість у Я. Пастернака викликала наскрізь фальшива теорія офіційної археології Радянського Союзу, яка виводила корені трьох братніх народів — російського, білоруського й українського з єдиної колиски — Київської Русі. Звичайно, що в цій штучній тріаді найстаршим братом проголошувався російський народ. Спростувати заідеологізовані штампи радянської науки було ще одним завданням його монографії.

Практичну реалізацію наукового задуму археолога взяв на себе Громадський Комітет, який очолював З. Зелений. Для прискорення виходу книги він зосередився на вирішенні всіх фінансових і технічних питань [421, с. 27–29]. Робота Комітету була організована настільки ефективно, що на початку 1961 р. «Археологія України» вийшла з друку, а 21 травня відбулася її урочиста презентація у м. Торонто.

Можна без перебільшення сказати, що вінець наукової діяльності Я. Пастернака — монографія «Археологія України» [237] — не має аналогів у національній історіографії. За інших обставин такі об'ємні дослідження здійснюють об'єднання академічних установ. А написати майже 800-сторінкову працю, залучивши результати власних досліджень і досліджень всіх українських археологів, доступних йому (425 позицій), оформити її багатющим ілюстративним матеріалом (329 одиниць) і 28 картами пам'яток археологічних культур України, з різноманітними покажчиками та резюме іноземними мовами, будучи відірваним від бібліотек, музеїв, археологічних колекцій батьківщини, від того новітнього матеріалу, який зібрали в післявоєнний час українські археологи, — це справжній науковий і громадянський подвиг Я. Пастернака.

«Вихід у світ монументальної праці професора д-ра Я. Пастернака, мабуть, найвидатніше явище за останні десятиріччя у розвитку української науки, зокрема історії», — писав археолог М. Міллер [477, с. 7]. У вже згадуваній нами Передмові,

сучасний український історик Марко Антонович відніс «Археологію України» до надзвичайних творів всесвітньої культури. Свою працю Я. Пастернак присвятив молодим археологам України й побажав їм продовжити вивчення давнього минулого рідної землі і сказати вагоме, об'єктивне слово про роль українського народу в історичному житті Європи.

І хоча день виходу книги у світ став, за його словами, найщасливішим днем у житті Я. Пастернака, а вибудований ним безперервний ланцюг етногенезу українського народу (давні хліборобські племена неолітичної доби – трипілля – білогрудівська-чорноліська культура – анти – літописні племена) переконливо відтворив найдавнішу історію України, все ж вченому і після наукового тріумфу не давала спокою одна проблема, якій він віддав останні роки життя, однак не встиг розв'язати її до кінця. Стосувалася вона походження ранніх слов'ян. Учений, змінюючи вектор досліджень, прагнув під абсолютно новим кутом зору прослідковувати дописемну історію українців. Перша ґрунтовна стаття з цієї серії з'явилася у 1962 році [241, с. 436–448]: в ній автор розглядає найновіші гіпотези про етногенез слов'ян. Дошукуючись істини, науковець чітко бачив ті дослідницькі труднощі суб'єктивного порядку, які постали перед ним. У листі до професора М. Міллера він писав: «Мені передусім страшенно бракує живого зв'язку з дослідженнями в терені, які б дали новий матеріал, наводили б, можливо, нові теорії, давали б індивідуальні висновки... бо, правду кажучи, мене завжди більш приваблювала польова праця, як кабінетні студії» [291, с. 3].

Для комплексного опрацювання вузлових проблем національної історії Я. Пастернак зі своїми колегами-істориками утворює ініціативну групу Українського Історичного Товариства, а в наступні роки стає членом Управи УІТ і редакційної колегії заснованого товариством часопису «Український історик», де друкувались праці останнього періоду його життя.

Обрання українського вченого дійсним членом національних Академій Наук багатьох країн засвідчило, що його науковий авторитет був беззаперечно підтверджений у світі. Але життя славетного дослідника згасало. 22 листопада 1969 року, коли недільного ранку він збирався іти на Службу Божу, фізичні та духовні сили надломилася. Визначний археолог помер і був похований у канадському місті Торонто, залишивши після себе величезну наукову спадщину, серед якої є довершені роботи, а також ті, які ще чекають на майбутніх дослідників.

«Український історик» видрукував у 1970 році статтю, у якій Я. Пастернак продовжив розробляти концепцію автохтонності українського народу [254, с. 5–29]. Канадське «Наукове товариство ім. Шевченка» під редагуванням історика М. Антоновича у 1976 р. видало окремою книгою з науковим апаратом, коментарями, довідковим матеріалом останню, на жаль, незавершену працю вченого – «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях».

Незважаючи на те, що на Вітчизні археолога заборонялося покликатися на написані ним твори й загалом згадувати його ім'я, – вістка про втрату, якої зазнала українська наука, долетіла і сюди. У першій ґрунтовній розвідці про наукову діяльність дослідника підземного архіву України історик В. Верига наводить факт, що навіть за підрадянського режиму Львівський філіал Академії наук УРСР організував на початку грудня 1969 року вечір пам'яті визначного науковця [372, с. 98].

Поет-шістдесятник Ігор Калинець у поезії «Золотий Тік у Крилосі» відгукнувся на смерть Я. Пастернака горем всієї України:

*Засіли солом'яні оселі на Золотому Тоці,
як кури порпаються у купі рапутьтя.
Спите, тереми і храми, у землі на сотому боці,
а що за життя ви промовили путне?*

*Хто його знає, чи тільки вас світу,
що ото було взад літ вісімсот?
Відпастернакував пастернак, а сього літа
Взяв та й засіявся Золотий Тік вівсом.*

*А може, для нього те золоте верем'я,
що по вереміях усіх навертає стопи,
коли восени селяни ревно
на картоплищі ведуть розкопи [427, с. 24].*

Природна смерть таких велетнів, яким був Пастернак у справі національного визволення України, в царині людського духу, в різних ділянках науки (археології, антропології, етнографії, історії) не приносить остаточну розлуку з живим світом. Творці наукових відкриттів, що світильниками розуму вихоплюють із пітьми віків магістральні дороги рідного народу, випромінюють історичну перспективу. Знаменно, що Я. Пастернак повернувся на Батьківщину в 1991 році — в пору сповнення його найзаповітнішої мрії, коли Україна осягнула державний суверенітет.

Восени 1991 року глава УГКЦ кардинал М. Любачівський звернувся до НТШ у Львові з проханням провести у крипті собору святого Юра археологічні розкопки [356, с. 401; 377, с. 24–26]. Дослідницьку групу очолили досвідчені фахівці М. Бандрівський, Ю. Лукомський, Р. Сулик. 14 листопада археологи зробили сенсаційне відкриття. У південній частині крипти поряд із численними похованнями на глибині 10 см від поверхні ґрунту дослідники натрапили на диктову скриньку з акуратно поскладаними людськими кістками з якогось перепоховання. Супровідний документ, зроблений на бланку НТШ, повідомляв:

«Заява.

Отсим заявляю під словом чести науковця, що приложені до цього письма кости — комплектний скелет старшого мужчини — є ті самі, які я найшов в кам'янім саркофагу серед фундаментів княжої галицької катедрі в Крилосі. Це є тлінні останки основника згаданої катедрі, галицького князя Ярослава Осмомисла, що помер 1187 р., бо, як виказують основні історичні досліді, тільки він один з усіх галицьких князів міг бути похований у катедрі княжого Галича...»

*Доц. Д-р Ярослав Пастернак
директор Музею НТШ дослідник Крилоса» [355, с. 185].*

Очевидно, відчуваючи наближення Другої світової війни, археолог попросив у митрополита А. Шептицького заховати найціннішу в його житті знахідку — національну реліквію України — у добре відомому йому з розкопок 1932 року, святому і найбезпечнішому місці — крипті собору св. Юра у Львові. Антропологічні дослідження Сергія Горбенка, які він провів після відкриття 1991 року, остаточно впевнили громадськість України, що Я. Пастернак, розкопуючи у 1936 р. фундаменти Успенсько-

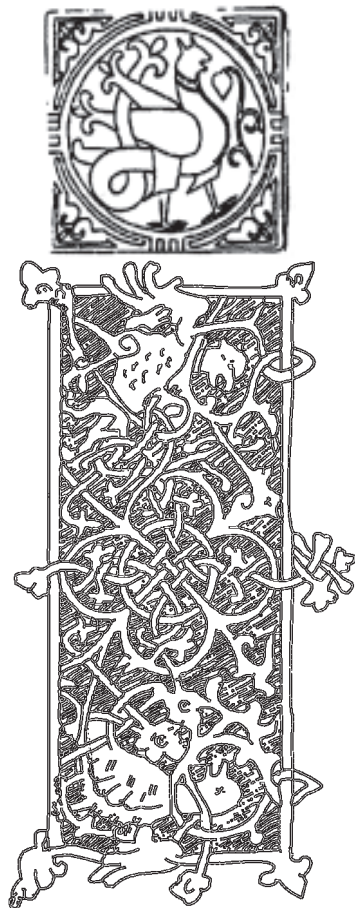
го собору в княжому Галичі, знайшов гробницю її фундатора, князя Осмомисла [359, с. 130].

Більш як півстоліття археологи й мистецтвознавці України вважали назавжди втраченими для науки два шедеври давніх майстрів, які віднайшов Я. Пастернак, розкопуючи у 1940 році княжий Галич і Пліснеськ. Знайдений на Золотому Току в Крилосі золотий колт, прикрашений різнокольоровою емаллю, автор відкриття вважав «першим цього роду знаходом на західноукраїнських землях..., а щодо орнаментики — не має досі аналогії на всіх українських землях» [274, с. 230].

Величезного значення надавав археолог своєму відкриттю у Пліснеську кістяної пластинки, на якій зображений український лицар XI–XII століття, що стоїть за оборонним валом із брамою. Ліва рука опирається на круглий зверху щит. Права — піднесена вгору до висоти обличчя та похилена трохи вперед — зображає молитовний рух. За визнанням Я. Пастернака, одна з частин нагрудного складня-іконки «пліснеський лицар, як нам відомо, не має собі рівних серед пам'яток образотворчого мистецтва України» [217, с. 145]. Зникнення археологічних реліквій, які зберігалися напередодні Другої світової війни у фондах Львівського історичного музею, породила категоричні звинувачення на адресу їхнього першовідкривача. «З уст окремих львівських археологів старшого покоління, зокрема тих, які працювали по війні в історичному музеї, доводилося чути вкрай негативну характеристику Я. Пастернака», — пише дослідник В. Петегрич [501, с. 65].

Як тепер з'ясувалося, вирушаючи в еміграцію, видатний археолог вивіз з собою шедевр національної культури. А перед смертю він через дружину заповів своїй учениці, письменниці Ліді Палій, передати реліквії історії в Україну, коли та стане незалежною державою. Восени 1997 року воля Я. Пастернака була сповнена, цінні надбання давньоруської культури повернулися до нащадків і були передані на зберігання у Львівський історичний музей [532, с. 2].

РОЗДІЛ III

ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Я. ПАСТЕРНАКА

Наступний розділ монографії присвячений тій частині наукової спадщини визначного етнолога, в якій порушуються проблеми походження українського народу. Немає сумніву, що окремі положення наукової концепції Я. Пастернака в світлі сучасного стану історичної науки вимагають уточнень, доповнень і навіть перегляду. Однак, у найкатегоричніших висновках вченого не можна запідозрити ні в національній упередженості, ані в ідеологічних інтересах. Історію України невтомний дослідник підземного архіву писав виключно «під словом честі науковця». Цю рису високо цінували його сучасники. Професор П. Курінний, познайомившись з основними постулатами концепції Я. Пастернака, викладеними в «Археології України», писав у листі до нього: «Подивляю Вашому труду, з яким Ви, зберігаючи об'єктивність, старалися пройти поміж море старих і нових поглядів на нові та реальні факти археологічного минулого України і зберегли об'єктивізм у передачі часом Вам немилых поглядів» [372, с. 96].

Будучи прихильником позитивістської історичної школи, визначний археолог чітко й аргументовано сформулював концепцію споконвічної автохтонності українського народу, а етнічну базу, на якій розвинулося національне життя, окреслив племенами трипільської культури (IV–III тис. до Н. Х.): «Носії цієї культури, трипільські племена, належали до найбільш цивілізованих народів старовинного світу. Вони були споконвічними автохтонами України і тим самим найранішими історичними предками українського народу» [249, с. 5].

3.1. Етнокультурна ситуація на території Південно-Східної Європи в первісності (кам'яний вік)

Появу людини на українських землях Я. Пастернак відносить приблизно до періоду між першим і другим льодовиком (300 тис. років до Н. Х.), хоча, як зауважує вчений, «це не означає, що нові досліді не можуть відкрити сліди ще ранішого поселення на землях України» [240, с. 13].

На думку дослідника, Європу заселили люди з центральної частини старопалеолітичної ойкумени – Малої Азії і Близького Сходу, – долаючи західний шлях через Босфор і Дарданелли та східний, що проліг Закавказзям. Якраз транскавказькою магістраллю людина кам'яного віку дісталася берегів Чорного моря, заселила південь України, а відтак і Подністрів'я [273, с. 44].

Розробляючи хронологію археологічних культур України, Я. Пастернак відніс до місцевих свідерську, танденуазьку, кампінську фази доби мезоліту (8–5 тис. років до Н. Х.) і ориньякську фазу палеоліту (40 тис. років до Н. Х.) [273, с. 65]. Коли «Археологія України» готувалася до друку, то своїм відкриттям учений ділився в листі до професора О. Домбровського: «Наявні на сьогодні археологічні матеріали вповні переконують мене в автохтонності племен з трипільською культурою в Україні і бачу їх предків вже в досить густій, як на ті часи, людності Подністрів'я і Побужжя у верхньо-палеолітичній, ориньякській добі» [292, с. 111]. Український ориньяксієн, вважає археолог, не єдиний у Європі кам'яного віку, його сучасниками були ще два цивілізаційні вогнища – в сучасній Франції і на Близькому Сході. Простежуючи периферійні впливи ориньякської культури з центром в Україні, дослідник водночас відтворює давньоісторичне життя на українських землях у загальноєвропейському контексті [99, с. 348–350].

Сфера господарських зв'язків людини палеолітичної доби, що жила на Україні, простяглася від Балтійського до Чорного морів. Матеріальний поступ розвинув і духовне життя. Археологічні відкриття проливають світло на існування перших культурових вірувань, які відчитуються в поховальному обряді. Особливу захопленість вченого викликають мистецькі надбання людини кам'яного віку. Знахідки двох кістяних флейт на стоянці Молодове V і культових браслетів із «сонячною» та «місячною» символікою, розкопаних у Мізині на Десні, Я. Пастернак зарахував до предметів великого культурно-історичного значення, які «здобули собі міжнародну славу» [237, с. 77]. Поширений палеолітичний вид образотворчого мистецтва – жіночі статуетки, відкриті українськими археологами на багатьох стоянках, відображають появу культу матері-прародички усього людського роду. Матріархальна організація суспільства, де жінка об'єднує великі сімейно-родові групи, знайшла своє завершення, на думку вченого, в молодший кам'яний вік (неоліт) [289, с. 532].

У процесі історичного розвитку населення півдня України неолітичної доби стало дещо випереджувати своїх сусідів. На прискорений поступ вплинуло контактування з вогнищами давніх культур Близького Сходу, а також сприятливі природні умови. Південну частину України займали рибальсько-скотарські племена, північну – мисливсько-рибальські, а от господарі середньої, особливо правобережної зони від Дніпра, поступово переходять від привласнюючих форм господарства, що панували впродовж тисячоліть, до нових, відтворюючих форм – землеробства і скотарства.

У західних областях України, зокрема в Галичині й Волині, на основі кампінської волинської культури утворилася надбужанська неолітична культура [93, с. 47]. Її носії зробили кардинальну «технічну революцію» у галузі кременяньського виробництва, удосконаливши й розширивши індустрію технологічними прийомами: розпилюванням, шліфуванням, свердлінням каменю. Характерні для надбужанської культури двостінні тонкі овальні з шліфованим лезом сокирки експортуються в доріччя Пруту, Дніпра й Прибалтику. «Всіма цими шляхами ширилися культурні впливи України, нові технічні здобутки кременяньського виробництва, нав'язувалися міжплемінні взаємини у неолітичного населення українських земель» [237, с. 157]. Надбужанську неолітичну культуру Я. Пастернак вважав праслов'янською, називаючи ще її етнічним підложжям, на якому виросло ранньослов'янське племінне об'єднання літописних дулібів [269, с. 151].

За доби неоліту змінюється і расове обличчя археологічних культур в Україні. На зміну монголоїдної раси з північних і північно-західних територій Східної Європи приходять високорослі люди європеїдної раси.

До однієї з найраніших неолітичних культур на українських землях археолог відносив культуру лінійно-стрічкової кераміки, що належала до наддунайської групи найстарших хліборобських цивілізацій в Європі. За аналогіями меандрової орнаментики з мистецтва попередніх епох, дослідник обґрунтовує походження культури лінійно-стрічкової кераміки з мадленської пори пізнього кам'яного віку [218, с. 4–5]. Її носіїв добрий знавець європейського неоліту, за особистими розкопками в Чехії, справедливо відносить до прийшлих в Україну племен, називаючи можливими прарівчизни в Моравії або ж в Подунав'ї. Із судетських країв Я. Пастернак дослідив сім напрямків просування, якими вони розселилися всією Європою. На українські землі «стрічковики» дісталися двома шляхами. Перша магістраль пролягла з околиць Кракова на схід до коліна Сяну біля Перемишля, звідти переходила у Верхнє Подністров'я і вздовж Дністра провадила аж до північної межі Буковини. Другий шлях почався від густо заселених околиць Сандромира на Віслі, впоперек верхньої течії Бугу, Стиру, Гориня і проліг прямо на схід до р. Случ [218, с. 7].

Культура лінійно-стрічкової кераміки географічно співпадає з лісовими ґрунтами лісостепової зони. Найкращі землі для хліборобського заняття були добре придатні також для вкопування землянок і зберігали у житлі тепло та сухість. Під час досліджень у с. Котоване (1942) селища, як ще по-іншому називає Я. Пастернак культури волютової кераміки, він розкопав на розлозі відкритому горбі понад Дністром дві землянки нерівної величини, що мали подовгасту форму з неправильними округлими обрисами [211, с. 3]. Такий тип споруд, зорієнтованих з півночі на південь без вогнищ з односхилим дахом, був домінуючим у тодішньому житловому будівництві. Стрічкові й спіральні-меандрові композиції кераміки є одним із найраніших мистецьких відкриттів давніх мешканців України за доби неоліту. Вони, переконаний дослідник стрічкової кераміки, можуть мати культове значення, як і пластичний орнамент у вигляді наліплювання голівок биків, а також вириті й наколені на глиняних посудинах схематичні зображення жаби.

Ще з кінця 30-х років започаткувалася багаторічна дискусія Я. Пастернака з радянськими археологами, дослідниками неолітичних культур, у якій його позиція залишалася послідовною і незмінною, а новітні археологічні відкриття підтвердили її правильність. Існуюча донедавна точка зору Е. Кричевського, Т. Пассек і англійського археолога В. Чайльда, що аргументувала походження трипільської культури безпосередньо з культури лінійно-стрічкової кераміки, виявилася хибною.

Я. Пастернак переконливо доводив, що їхній зв'язок — це питання паралельного, а не генетичного розвитку. Еволюція обидвох культур відбулася на різних етнічних основах: одна з них дала початок західнослов'янській спільноті, а інша, трипільська, — східнослов'янській.

Наблизившись впритул до розв'язання проблеми етногенезу українського народу, Я. Пастернак мав у допомозі багатовікову традицію вітчизняної історіографії. Вже в другій половині XVIII ст. автор «Історії Русів» [426, с. 36–38], а перед тим ще давні українські літописці торкнулися цього надзвичайно складного, вихідного пункту історії України. Велику увагу питанню українського етногенезу приділяли у своїх наукових працях М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський. Наприклад, автор «Історії України-Руси» родовідну етнічну лінію українського народу виводив від історичних антів [42, с. 176–177].

На наш погляд, вирішальний вплив на формування в широкому спектрі наукових зацікавлень Я. Пастернака, прагнення сказати своє слово археолога-професіонала у розв'язанні дискусійного питання походження ранніх слов'ян, мало навчання у видатного чеського вченого Л. Нідерле. Його вчитель, найкращий у світі спеціаліст у ділянці славістики, вперше в європейській історіографії побудував концепцію на залученні археологічних джерел, які дали змогу окреслити територію найдавнішої праявності слов'ян між Віслою і Дніпром, Карпатами і Прип'яттю. Відкривши в 1893 році в с. Трипільля біля Києва невідому до того часу науці мальовану кераміку, археолог Вікентій Хвойка першим серед дослідників України висунув концепцію походження та історичного розвитку українського народу, побудовану, як і в Л. Нідерле, на археологічних матеріальних доказах. Виходячи з методологічних засад автохтонізму, прославлений науковець розвинув ідею спадкоємного етнічного розвитку населення лісостепової України на місцевому ґрунті від хліборобської трипільської культури через скіфський час до виходу слов'ян на історичну арену, коли вони стають відомими грецьким і римським авторам. Паралельно з цим, у процесі вивчення трипільської культури виявився і зовсім протилежний підхід, який розглядає етнічну історію як постійні рухи та пересування окремих народів. Археологи В. Щербаківський [554, с. 698–704] і В. Городцов висунули твердження, що трипільські племена прийшли в Україну з Малої Азії. Англійський учений В. Чайльд виводив їх із Подунав'я. Сучасні дослідники, прихильники міграційної теорії ідентифікують трипільців на основі антропологічних досліджень із середземноморською расою і тим її типом, що був поширений серед давніх мешканців Східного Середземномор'я, Малої та Середньої Азії. Українська територія, згідно з їх концепцією, була периферією культурного ареалу, основний масив якого зафіксований у долині Дунаю і на півночі Балканського півострова [556, с. 16]. Міграціоністи вважають, що формування трипільської культури на території України є результатом просування на північ носіїв таких основних компонентів балканського походження, якими були ранньонеолітична культура Кріш, а також пізніші — Боян і Гумельниця [366, с. 163; 406, с. 18; 419, с. 172–197].

Історія дослідження трипільської культури знає ще третій підхід до справи з'ясування її походження. Прагнучи об'єднати ідеї автохтоністів і міграціоністів, дослідник ранньослов'янської історії В. Петров відзначав органічний спадковий зв'язок українців із найдавнішими хліборобськими племенами трипільців в етнографічних аналогах — хліборобському занятті, споріднених типах кераміки й жител, у традиції прикрашувати оселю орнаментальними розписами всередині. Проте в антропологічному, а отже, і в етнічному плані такий генетичний зв'язок вчений відкидає [504, с. 23–25].

Відтворюючи найдавнішу історію України в першій фундаментальній праці «Коротка археологія західноукраїнських земель», Я. Пастернак оперував скупими джерелознавчими можливостями. Енеолітична культура мальованої кераміки була зафіксована в західному регіоні України тільки випадковими знахідками в межах Поділля. Із застосуванням археологічних методів досліджень була вивчена єдина пам'ятка в м. Заліщики, що на Тернопільщині [277, с. 543]. Тому, більше опираючись на історіографію, ніж на джерела, археолог інтерпретує походження трипільської культури з Подунав'я, а техніку розписів мальованої кераміки пояснює сильними мистецькими впливами, що йшли від Месопотамії [93, с. 59]. Автор короткого курсу археології України правильно відніс трипільля до енеолітичних культур, для яких є характерним співіснування мідних виробів із кам'яною і кременевою індустрією та ще одного металу — золота [93, с. 57].

Якщо зважити, що в ранній період наукової діяльності вчений відстоював погляди міграціоністів щодо балканського походження трипільської культури, а в історію науки увійшов всіма працями, написаними в наступні періоди життя, як один із найвизначніших автохтоністів української історіографії, то закономірним постає завдання — з'ясувати природу генези його концепції.

Кожне людське пізнання не є постійним, воно зазнає змін. Наукові пізнання історичного минулого, а ще таким видатним вченим, яким був Ярослав Пастернак, неодмінно розширювалося з ростом його практичного досвіду, а разом з тим вносило корективи й доповнення. Історики старої школи розпочинали писати історію України з виникненням Київської держави, в крайньому випадку, згадували скіфів або ж консолідовані східнослов'янські племена, відомі візантійським авторам. Всі попередні праці охоплювали окремі території і не давали єдиного цілісного уявлення про первісну та ранню історію усіх українських земель. Виникла неминуча потреба синтезу наявних археологічних джерел. Його великий попередник — В. Хвойка, сучасники — українські вчені П. Курінний, Е. Кричевський, Т. Пассек, К. Черниш, В. Щербаківський, зарубіжні дослідники — німецький археолог Т. Шмідт, фінський М. Тальгрєн, сербський В. Мілойчич, польські Л. Козловський і К. Маєвський заклали міцний фундамент під наукову концепцію автохтонного розвитку українського народу від часів енеоліту. «Празький період» дав унікальну нагоду українському археологу засвідчити в центрі Європи перед науковою громадськістю власні ерудицію і талант. А головне — він виявив здатність Я. Пастернака створювати оригінальні історіографічні та історіософічні моделі древніх періодів історії людства. Тепер на черзі постало головне завдання життя дослідника — заповнити ту ланку історичного минулого України, яку оминув М. Грушевський в «Історії Руси-України».

Практично весь «львівський період» діяльності Я. Пастернака був відданий збиранню «цеглинок» для створення наукової схеми давньої історії України. Не випадково, підсумовуючи результати археологічних розкопок, які він зробив за життя, вчений констатував: «Дослідження на трипільському селищі Сокіл (1929) дали дальшу підмурівку під думку В. Хвойки (Київ) про відвічну автохтонність трипільських племен в Україні» [265, с. 78].

Своє наукове «вірую» Я. Пастернак уперше проголосив наприкінці 1943 року на зібранні вченої громадськості Львова, висловивши тезу: хліборобські племена надбужанської і трипільської культури є найдавнішими предками українців [212, с. 13]. Від цього часу і до самої смерті археолога продовжувався теоретичний пошук історичних шляхів формування українського народу, а згодом — осмислення етногене-

зу ранніх слов'ян. Про кожен новий результат у пізнанні істини вчений ретельно інформував у численних публікаціях, що з'являлися з-під його пера у післявоєнний період.

Оригінальність створеної археологом схеми давнього історичного минулого України, що спиралася на інтерпретації власних багаторічних польових досліджень, всьому надбанні української історіографії, синтезі археологічних знань ХІХ–ХХ століть, підсилюється ще й світоглядною філософською функцією. Застосовуючи багатомірні методології історичних досліджень, науковець у головній праці свого наукового життя – «Археології України» зберіг особливу повагу до позитивістської школи і тому в нього на передньому місці стоять справжні знання, а висновки й узагальнення зроблені обережно, але виважено й об'єктивно.

Трипільські племена вважав Я. Пастернак автохтонами з огляду на такі причини (хоча, принагідно зауважимо, що новітні археологічні відкриття внесли певні корективи в окремі його положення):

1. За однозначною оцінкою європейських антропологів праісторичне населення Малої Азії та Близького Сходу належало до круглолової вірменоїдної раси, а розкопки трипільського могильника в печері «Вертеба» у Більчі Золотому (Верхнє Подністрів'я) виявили 27 людських скелетів, більшість яких за антропологічними дослідженнями були довгоголовими, що є важливим доказом їхнього українського, місцевого походження.

2. Відсутність археологічних доказів на схід від лінії Чернігів–Переяслав–Кіровоград–Херсон, а також на Лівобережжя, в Приазов'ї і на Кубані, де не виявлено пам'яток трипільської культури, заперечує малоазійську теорію її походження.

3. Аналізуючи стилістичні особливості трипільської кераміки з Подністрів'я та Побужжя і порівнюючи їх з керамікою балканської культури Гумельниця й трансільванської Ерешд, археолог вважав українську старшою від її південних сусідів, а тому, на його думку, міграційний процес ішов із Подністрів'я в Подунав'я, а не в зворотному напрямку, як твердили прихильники балканської теорії походження мальованої кераміки.

4. Детальний аналіз форми і техніки виробництва кременевих знарядь встановив їх безперервну еволюцію від палеоліту через мезоліт і ранній неоліт аж до трипілля і, таким чином, довів місцеве походження трипільської культури та відвічний автохтонізм її носіїв – хліборобських трипільських племен України [254, с. 19–20].

Я. Пастернак у всіх своїх роботах, що певною мірою торкаються проблеми етногенезу українського народу, відносив трипільську культуру до макроспільності давньоземлеробських культур мальованої кераміки європейської середньоземноморської цивілізації. Дослідник відзначив її спорідненість із тогочасними пам'ятками Дунайського басейну, острівного Східного Середземномор'я та Малої Азії [288, с. 535]. Так, у статті, присвяченій археологічній діяльності О. Кандиби, Я. Пастернак серед найважливіших відзначає заслугу провідного спеціаліста і знавця трипільських старожитностей у тому, що він виявив тісне споріднення старих форм і орнаментів кераміки Трипілля з такими ж у неоліті Подунав'я [253, с. 11]. Художні паралелі з орнаментикою трипільського посуду – барвистого розпису, геометричних узорів, фігурних зображень тварин учений віднаходить у мистецтві неолітичного часу Єгипту, Сирії, Палестини, Месопотамії, Ірану, Туркестану, Індії [226, с. 213]. Найбільш поширений у трипільського населення культ богині плодючості – «Великої Матері», – відтворений мистецькими засобами в антропоморфних її зображеннях, є, з одного боку, відбитком землеробського укладу життя, а з другого боку – він ілюст-

рує ареал культурних взаємовпливів середньоморської енеолітичної цивілізації. Розглядаючи величезний простір поширення культу родючості від Балкан аж до Середньої Азії та Індії, археолог знаходить найближчі аналогії до трипільської пластики серед пам'яток дрібної скульптури Криту й островів Киклади [147, с. 11]. Складні світоглядні уявлення трипільців, виражені у глиняних скульптурних зображеннях биків, рідше коней, овець, собак та птахів, також мають тотожні символи в декоративному мистецтві егейського культурного кола. Культ бика, спільний для всіх племен довкола Середземного моря, у населення трипільської культури символізував робочу силу в господарстві [259, с. 17].

Подніпров'я Я. Пастернак вважав первісною батьківщиною трипільців, звідки вони розселилися, освоївши територію від Дніпра до Дністра, сягаючи на півночі Полісся, а на півдні — причорноморських степів. Вздовж Дністра, основної західної водної комунікації в праісторичні часи, племена з мальованою керамікою дісталися Західного Поділля, Покуття, Верхнього Бугу. У наступні століття дністровський торговельний шлях забезпечував трипільців найдавнішим в історії людства металом — міддю, яку завозили із Трансільванії [175, с. 19].

Трипільське населення витворило розвинену житлову архітектуру. Підлога будинків викладалась дерев'яною основою, на якій вимощувались декілька шарів добре випаленої глини. Стіни були зроблені з лози, обплетеної поміж дерев'яними опорами й обліпленої глиною. Три таких хати-ліп'янки Я. Пастернак розкопав у с. Корнич поблизу Коломиї (1936) [153, с. 291–292].

Кожна хата мала декілька кімнат з однією або двома печами, які подекуди були орнаментовані розписами [288, с. 534]. У таких житлах і мешкала велика матриархальна сім'я (чи родина). Глиняний хрестовидний жертovníк, як невід'ємний атрибут трипільської оселі, засвідчує розвинені форми релігійних вірувань.

На високий ступінь родової організації вказують поселення з центричним групуванням житлової забудови вздовж річок, що були зародками найраніших сіл в Україні. Носії трипільської культури згуртовувалися в перші міжплемінні об'єднання. Я. Пастернак класифікує особливий тип поселень, зокрема відкрите біля с. Володимирівка на Кіровоградщині, де було розкопано у 1944–1946 роках понад 200 глиняних жител, в яких могли жити 1500–2000 мешканців, як «протомісто» — організаційний центр трипільських племен на межі III–II тис. до Н. Х. [237, с. 160].

Головним хліборобським заняттям трипільців було хліборобство. Вони вирощували м'яку і тверду пшеницю, ячмінь, просо і зрідка — жито. На розкопках трипільського поселення в Корничі археолог знайшов зерна пшениці та ячменю [176, с. 38]. Найпоширенішими землеробськими знаряддями були мотики, виготовлені з каменя чи рогів оленя, дерев'яні чи кістяні серпи з крем'яними лезами й кам'яні зернотерки. Дуже важливу роль у господарстві відігравало тваринництво. Трипільці розводили велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Зрідка на залишках їхніх поселень археологи віднаходять кістки домашньої собаки й коня. Мисливство і рибальство виступали як допоміжні галузі господарської діяльності трипільців. Я. Пастернак звернув увагу і на високий рівень ткацького ремесла, сліди якого дослідник відчитав на денцях посудин, знайдених на поселеннях у Більчі Золотому і Незвиськах [288, с. 534].

Яскравою етнографічною ознакою трипільської спільноти є кераміка — технічно досконала, добре випалена і представлена великим багатством форм. «Незрівнянна багатобарвна орнаментика її виробів доходила тоді до вершин європейського оздоблювального, декоративного мистецтва» [113, с. 55], — захоплено висловився про геній трипільських майстрів-гончарів видатний археолог.

У мальованій орнаментиці виявив себе мистецький дух енеолітичного суспільства українських земель. Маючи ритуальне і символічне значення, трипільська поліхромна кераміка висловлювала художніми засобами естетичні й філософські цінності її сучасників.

«Спіральний меандер, що йшов довкола посудини, був для трипільського митця, мабуть, символом вічного руху, а може, й самого життя» [249, с. 5], — ділився своїми розшифруваннями символіки трипільців Я. Пастернак. Майстрів мальованої кераміки вчений вважає за перших основоположників українського народного мистецтва, декоративні новації яких пережили тисячоліття. Їх можна сьогодні бачити на народних вишивках, килимах, великодніх писанках та кераміці.

Досліджуючи трипільську культуру, Я. Пастернак важливого значення надавав з'ясуванню історичних причин її зникнення. Сучасна археологічна наука підтвердила висновки вченого [490, с. 148]. «На нашу думку, — робив висновок дослідник в «Археології України», — трипільська культура, як кожна інша стара культура в світі, наприклад, китайська, індійська, арабська та єгипетська, після приблизно 3000-річного існування почала втрачати живлющі сили і творчий мистецький дух, стала завмирати, дегенеруватися, спрощуватися у всіх своїх виявах і підпадати під чужі, сторонні впливи» [237, с. 225].

3.2. Етнокультурні процеси у бронзовому віці та в період раннього заліза на території Південно-Східної Європи

Поставивши за мету прослідкувати започатковану племенами трипільської культури лінію етнічного розвитку українського народу в добу ранніх металів, Я. Пастернак зіткнувся зі значними труднощами. «Дослідникові української старовини на еміграції, позбавленому можливості вести розкопи на рідній землі та користуватися музейними збірками і фаховими українськими публікаціями, важко дати тепер синтетичний огляд праісторичних часів даної території» [234, с. 39], — писав він у статті, присвяченій археологічній діяльності М. Міллера. Незважаючи на вкрай обмежений доступ до джерельних матеріалів, що позначилось на максимально зближених до правди узагальненнях і висновках, Я. Пастернак переважно на матеріалах власного польового досвіду створив модель життя різних етносів, у тому числі й предків українського народу в добу бронзи і ранній залізний вік на території України, яка не втратила своєї актуальності для вітчизняної історіографії й сьогодні.

У трипільський час археолог відзначає три міграційні хвилі з заходу, які охопили давні українські землі. Першими до Галичини з околиць Кракова вздовж Бугу проникли нордійські племена. Сліди їхньої культури, названої за типовою формою посуду келиха з лійчастою формою шийки, вчений знайшов у с. Гора біля Белза на Львівщині у 1935 р. Досліджуючи культурний шар, він виявив вогнище з багатьма дрібними крем'яними виробами та уламками грубостінного глиняного посуду нордійців [279, с. 131]. Племена культури лійчастого посуду представлені на Волині й Прикарпатті пам'ятками першої половини III тис. до Н. Х. Вона належала до етнічного масиву, що сформувався на півночі Східної Європи у IV тис. до Н. Х.

Другу хвилю міграції вслід за нордійцями приніс в Україну народ із Прибалтики, який хоронив своїх покійників у гробницях, складених із великих кам'яних брил [237, с. 193–194]. Культура кулястих амфор, поширена в Середній Європі, займала у другій половині III тис. до Н. Х. територію Волині й Поділля.

На початку бронзової доби на значній частині Східної, Середньої і Північної Європи відбувається процес розселення споріднених племен, які залишили в археології пам'ятки, відомі під назвою культур шнурової кераміки, або культур бойових сокир. І хоча основною етнічною групою на українських землях і надалі залишаються хліборобські племена трипільського типу, економічна та екологічна криза вплинули на роздрібнення монолітної культури. У бронзовій добі вона розпалась на шість локальних варіантів: городоцький — на східній Волині, софіївський — у Середньому Подністров'ї, усатівський — на півдні України, кошилівецько-більчанський та комарівський — у Верхньому Подністров'ї, білогрудівський — у Побужжі, Подністров'ї і на Буковині [260, с. 111]. Приєднання колись могутньої цивілізації відчувається у менш дбайливій конструкції житлових споруд, у спрощених орнаментах кераміки, в якій замість сповненого фантазій спірального розпису приходять простіший, геометричний, що загалом зникає наприкінці трипільської доби, та значно зменшеному виробництві глиняних скульптурок. Процес просування «шнуровиків» посилив занепад господарського й духовного життя трипільців, витісняв їх із корінних земель — Поділля та Покуття [114, с. 87]. Серед усіх доісторичних археологічних культур найбільшу увагу Я. Пастернак приділив культурі бронзового часу шнурових керамік. Відсутність археологічних матеріалів із території України спонукала польських дослідників до створення штучних, псевдонаукових теорій. Так, археолог Л. Козловський пояснював незаселеність Галичини за бронзової доби як наслідок переселення місцевих племен в українські степи після спустошливої засухи. Інший польський учений Ю. Костжевський пояснював, що бронзова доба не могла розвинути на західноукраїнських землях, оскільки трипільські племена покинули батьківщину, а ті, що прийшли на їхнє місце, не змогли налагодити торговельних зв'язків із провідним центром бронзової культури — на території нинішньої Угорщини. Тому вони змушені були задовольнятися у господарській діяльності кам'яними знаряддями праці [100, с. 63–64]. За спростування суб'єктивних, хибних поглядів, які, окрім сфальшивлення наукових фактів, ще й применшували давноминулі історичні процеси в межах України, і взявся у 30-ті роки Я. Пастернак.

Відкриття дослідника у с. Почапи (1931) і Якторові (1932) пам'яток невідомої ще на українській землі унетицької культури було вже науковим досягненням. Найважливіше те, що матеріальні докази з розкопаних могил уцент розбивали теорії польських археологів щодо відсталості історичного життя українських земель в епоху ранніх металів. Про свої відкриття археологічних підтверджень далекоюжних товарообмінних зв'язків Галичини з західними краями Я. Пастернак говорив на VII Міжнародному Конгресі історичних наук у Варшаві (1933), де він виступив з доповіддю «Східні периферії унетицької культури».

Унетицька культура в бронзову добу займала центральну частину Середньої Європи (Чехія, Моравія, Тюрінгія, Нижня Австрія і Західна Словаччина). Віднайдена Я. Пастернаком група пам'яток, таким чином, становила її східну, галицьку периферію. Автор відкриття переконливо доводить, що це напрям культурного і торговельного спілкування, а не відгалуження від основної частини міграційного етнічного масиву унетицької культури [278, с. 9–10]. У новій периферійній зоні археолог виявив у поховальному інвентарі розкопаних могил переважно бронзові вироби (неорнаментовані ковтки, дротяні перстені, нашійник із коротких бляшаних спіральок, дротяну подвійну спіральку), які є особливо типовими для їхньої чеської батьківщини [278, с. 5–8]. Аналогії до глиняного кухлика, що знаходився у поховальному інвентарі могили № 4 в Якторові, вчений віднаходить у старожитностях культури шнуро-

вої кераміки на польській території. Характерним для всієї культурної групи є спосіб поховань: у сидячому вигляді під могильними насипами (Якторів) і в лежачому положенні у плоскому гробі (Почапи) [100, с. 97].

Здобувши перші вражаючі результати при польових дослідженнях, Я. Пастернак для того, щоб заповнити прогалину в давній історії України, взявся до пошуку пам'яток бронзової доби. У с. Новосілки Ліські на Львівщині археолог вивчає розкопану місцевими селянами могилу культури шнурової кераміки, де віднайдено три глиняні посудини і крем'яну пилку [181, с. 255–256].

Дві могили, які дослідив Я. Пастернак у с. Комарно (1936), дали унікальний матеріал до реставрації релігійних вірувань носіїв культури шнурової кераміки. В одній із них покійник лежав на боці, а біля нього стояла куляста амфора з відтиском шнура на шийці та лежали крем'яна сокира, бойовий кам'яний топірець і кістяне шило. Як і в цьому випадку, так і в могилі № 2, де небіжчика поховали, дотримуючись обряду тілоспалення, дорогу «на той світ» супроводжують глиняні горщики, кремінний виробничий інвентар — німі свідки віри «шнуровиків» у потойбічне життя [270, с. 44–45].

Археологічні пошуки пам'яток бронзового віку в історичних околицях Галича у 1936 році, особливо розкопки «Настасиної могили» в Крилосі, остаточно впевнили Я. Пастернака, що населення Подністров'я зазнавало відчутних впливів з боку багатой природні мінерали, а також на метали першої необхідності (мідь і олово) Трансільванії.

Виробом трансільванських майстрів виявилась мідяна гривня-нашийник, уламок якої знайшли на шиї скорченого кістяка в могилі. Біля покійника лежали ще дві маленькі олов'яні спіральки-ковтки, діоритова бойова сокира, крем'яна, прямокутна у перекрої сокирка, три кремінні наконечники до стріл і глиняна посудина, що належить до пізньої шнурової кераміки [179, с. 14–18].

Співставляючи археологічні матеріально-культурні комплекси «шнуровиків» і трипільців, археолог ще більше впевнюється, що основною складовою групою населення у бронзовій добі в Україні були нащадки трипільських племен, а їх головним заняттям надалі залишилось хліборобство й скотарство. Поруч із землеробськими заняттями постають нові ремесла й промисли. Майстри бронзолivarної справи виготовляють сокири, ножі, серпи, шила, різні прикраси, зброю. Торговий промисел обслуговують перші на наших землях купці, які експортують готові бронзові вироби з Трансільванії в глибини краю — аж поза Дніпро і в околиці річки Донець [250, с. 5–6].

Розвиток господарства, розширення видів ремесел, де провідною ставала роль чоловіків, як і в організації та проведенні суспільних структур, привели до заміни давнього матриархату новою формою суспільного ладу — патріархатом, у якій головою роду й родини замість матері ставав батько.

Питання походження культури шнурової кераміки важливе для вивчення історії стародавньої Європи насамперед тому, що воно зачіпає етнічні витоки багатьох народів. Її пам'ятки зафіксовані археологами в Німеччині, Південній Скандинавії, Польщі, Прибалтиці, Білорусі та в Україні.

Історична схема, яку розробив Я. Пастернак, розглядає в межах українських земель їх просування із Галичини на схід через лісисті околиці Житомира до басейну Дніпра. За Дніпром «шнуровики» двома напрямками розійшлися у північні й південні краї. Перша група дісталася до верхів'їв р. Ока, де злилася з місцевим населенням: вони спільно витворили фат'янівську культуру. Другий, південний чи дніп-

ровський шлях уздовж лівого берега Дніпра допровадив «шнуровиків» до Криму. Підсумовуючи їх історичну дорогу українськими землями, довершену на зламі III—II тис. до Н. Х., вчений виводить таку важливу тезу концепції етногенезу українського народу: «Загалом ця центрально-європейська міграційна хвиля розпливається протягом бронзової доби між автохтонним трипільським населенням України, яке асимілює нових колоністів та їхню культуру. І це є проречистим доказом високого культурного рівня трипільських племен у порівнянні з кочовими скотарями-шнуровиками» [237, с. 232].

Цікаво, що географічний обшир розселення культури шнурової кераміки, за сучасними дослідженнями лінгвістів, збігається з ареалом побутування так званих північноіндоєвропейських діалектів, які вважаються попередниками германських, балтійських мов [556, с. 17]. До цієї точки зору приєднуються археологи. Сучасні дослідники вважають, що безпосередніх предків балто-слов'ян першої половини — середини II тис. до Н. Х. необхідно шукати серед носіїв культури шнурової кераміки та бойових сокир на схід від Вісли. Археологічним відображенням ще нерозчленованих племен слов'яно-балто-германської мовної спільності вважав культуру шнурової кераміки львівський археолог І. Свешніков, який підкреслював, що вони «відіграли чималу роль у процесі етногенезу ряду сучасних європейських народів, у тому числі й народів слов'янського кореня» [322, с. 187].

Будучи послідовним автохтоністом, наступну історичну ланку етнічного розвитку українського народу Я. Пастернак пов'язує з комарівською культурою (XV—XI ст. до Н. Х.), пам'ятки якої він досліджував у 1935 році [281, с. 109]. Кераміка з комарівського могильника й поселення, розкопані у 30-х роках, на думку археолога, у своїх формах мають виразний трипільський характер. Численні знахідки скульптурних зображень слов'янського божества Великої Праматері впевнили вченого: «Виходить, тут мешкало трипільське населення, яке після приходу колоністів-„шнуровиків“ зuboжіло, втратило добрих гончарних майстрів, але зберегло ще прадідівську віру — культ богині родючості» [237, с. 268].

Я. Пастернак розглядає комарівську культуру як подальший розвиток культури шнурової кераміки. Зроблене вченим узагальнення, підтримане сьогодні всіма археологами, хто займається комарівською культурою, стало результатом його детального аналізу кераміки, з поховального інвентаря в дев'ятьох розкопаних могилах у 1935—1937 роках на Прикарпатті [265, с. 73]. Археолог зробив вартісне для науки спостереження, відзначивши спорідненість комарівської культури із тшинецькою, що одночасно розвинулася в басейні Вісли. Провідні сучасні фахівці бронзового віку України О. Тереножкін, П. Третьяков, Б. Рибаків, І. Свешніков, С. Березанська схильні вважати виділення слов'янської єдності з балто-слов'янської спільноти, починаючи з часів комарівсько-тшинецької культури (третья чверть II тис. до Н. Х.). На терені прабатьківщини протослов'ян (в межах між Дніпром і Віслою, Карпатами і Прип'яттю) привабливою виглядає ідея тричленного поділу слов'янства, яку запропонувала С. Березанська: західні слов'яни — західно-тшинецька культура, південні — комарівська культура [364, с. 193].

Ярославові Пастернаку першому в українській історіографії належить науково правильний здогад про те, що споріднений із комарівською зв'язок мали племена білогрудівської культури, які жили в лісостеповій зоні Правобережної України в XI ст. до Н. Х. Кераміку білогрудівського типу археолог виявив у Корничі (Коломия), Новосілці Костюковій (Заліщики) та Підгорі (Теребовля). Характерні фрагменти чорного димленого посуду віднайшлися при його розкопках Галичиної могили в

Крилосі. У цьому ж населеному пункті Я. Пастернак розкопав у 1935 р. курган в урочищі «Іванівське», де в могильному насипі було знайдено уламки чорненої лощеної кераміки і гальштатську скляну жовту намистину з білою обвідкою [279, с. 132]. Оцінюючи культурну приналежність вивчених пам'яток, науковець доходить висновку: «Їх залишило по собі те саме місцеве хліборобсько-скотарське населення, нащадки давніх трипільців з домішкою „шнуровиків“» [237, с. 281].

Населення білогрудівської культури відчуло подих нових культурних течій з альпійських країв. Очевидно, що наслідком їх тісного контактування з культурою раннього залізного віку фракійського гальштату стало засвоєння місцевим гончарним ремеслом виробництва чорного лощеного посуду. За цією етнографічною ознакою Я. Пастернак об'єднує пам'ятки синхронного часу в «український гальштат».

Із відкриттям багатих родовищ залізної руди в Україні (Кривий Ріг) почався новий період у житті праісторичних племен. Виготовлені з заліза знаряддя праці, твердіші й гостріші від бронзи, значно прискорили розвиток хліборобства, різних ділянок виробничої техніки.

Білогрудівська культура продовжила себе, на думку Я. Пастернака, в чорноліській культурі (IX–VII ст. до Н. Х.). Її пам'ятки займають лісостеп між Дністром і Дніпром та основну частину басейну р. Ворскли на Лівобережжі. Згадана територія практично збігається з районами розповсюдження давньослов'янських гідронімів, що, на відміну від інших археологічних культур, має таку своєрідну конфігурацію, котра зайвий раз підкреслює зв'язок чорнолісців з носіями протослов'янської мови [405, с. 101].

Основу їхнього господарства становило орне землеробство. На кераміці чорнолісців з'являється характерний орнамент у вигляді заштрихованих геометричних фігур, властивий землеробським культурам Східної Європи, який символізував зображення зораного поля. Мешканці раннього залізного віку в Україні, як і їхні далекі предки, продовжували поклонятися глиняним фігуркам богині-матері. Надійно укріплені городища й поширені при розкопках чорноліських пам'яток предмети озброєння свідчать про існування в їхньому суспільстві військової племінної організації.

Ототожнення чорноліської культури з ранніми передслов'янами домінує в працях українських археологів, спеціалістів ранньозалізних давностей в Україні, хоча поки що не знайшло всезагальної підтримки в археології. Однак уже загальноновизнано, що чорноліські міфи й легенди увійшли в трансформованому вигляді до українського та білоруського фольклору. Не викликає сумніву генетичний зв'язок чорноліської культури зі скіфами-орачами, яких згадав у V ст. до Н. Х. Геродот серед інших етносів Скіфського царства. Вони, як і чорнолісці в лісостепу Правобережжя, будують великі городища, зберігають віру предків в образах скульптурних зображень богині-матері й тварин, розмальовують на трипільський лад свої хати.

Історія українських земель скіфського часу, котру сформував Я. Пастернак у своїй науковій схемі, набирає наукового підсилення та логічного завершення в світлі новітніх досліджень археологів О. Тереножкіна, І. Свешнікова, С. Березанської, які доказово прослідкували генетичний зв'язок скіфів-орачів, протослов'ян у своїй етнічній основі, через чорнолісько-білогрудівські старожитності з комарівсько-тшинецькою культурою. Більше того, дослідниця С. Березанська, застосувавши ретроспективний метод, відтворила розвиток чорнолісько-білогрудівської спільноти в культурах скіфського часу українського лісостепового Правобережжя, а через них виявила споріднені компоненти в зарубинецькій культурі, що належала раннім сло-

в'янам [365, с. 199]. Цінні сторінки вніс Я. Пастернак до історії вивчення слов'янського етногенезу, досліджуючи висоцьку культуру (XI—VI ст. до Н. Х.), яка отримала назву від розкопаного могильника в с. Висоцьке біля Бродів на Львівщині. Розкопки, проведені археологом на висоцьких поселеннях в Почапах і Хильчицях (Золочів, 1931), виявили кераміку з прикметною низкою дірок під вінцями, дрібні вироби хатнього та господарського вжитку з бронзи й заліза та кам'яні матриці для відливання бронзових і залізних сокирок, ювелірних прикрас [76, с. 2].

Аналіз могильного інвентаря, що складався переважно з кераміки, бронзових, залізних, кістяних і кремінних виробів, при майже повній відсутності зброї, впевнив дослідника, що носії висоцької культури вели осілий хліборобський спосіб життя [271, с. 26]. Для етнічної ідентифікації племен висоцької культури неоціненну допомогу вченому надали матеріали із власних розкопок тілопального могильника в с. Лисиничі біля Львова (1942), котрий належить до лужицької культури. Поява лужицької культури на заході України відноситься до XII ст. до Н. Х. Вчений вважав її приналежною до перших беззаперечних слов'ян західного походження у Галичині. Наявні трупоспалення в урнах — яскраве підтвердження оцінки Я. Пастернака, адже звичай палити покійників на вогні зберігався у всіх слов'янських народів аж до прийняття ними християнства. Відкриття українського археолога мало ще й те значення, що воно чітко встановило східний кордон експансії західних слов'янських племен та відкинуло тенденційні погляди польських вчених про так звану «славізацію» населення лужицької культури українських земель.

Етнічним продуктом зіткнення західнослов'янських племен, що просувалися на схід із корінним населенням, нащадками надбужанської неолітичної культури, стала нова спільнота — висоцька культура. Загалом правильний висновок вченого знайшов незначне уточнення в новітніх дослідженнях львівських археологів Л. Крушельницької та М. Бандрівського [96, с. 152—153; 454, с. 6]. Вони вважають, що висоцька культура сформувалася на місцевій комарівсько-тшинецькій основі й не відкидають при цьому участі в її генезисі лужицької культури.

Наукову критику в українській археології витримало ототожнення дослідника висоцької культури із праслов'янським етносом. Пишучи про археологічну культуру, на якій вона розвинулася, автор робить висновок: «Їх населення було споконвіку автохтонне на цих теренах. Були це праісторичні предки ранньоісторичного праслов'янського племені неврів, що про них писав у V ст. по Хр. грецький історик Геродот» [178, с. 122; 264, с. 3]. Звичайно, що пошук Я. Пастернаком археологічного еквівалента до висоцької культури Геродотового племені неврів, як будь-яка гіпотеза, має право на життя в науці, але сучасна археологія ще ототожнює неврів із білогрудівсько-чорноліською і милогрудівською культурами (1 тис. до Н. Х.) [531, с. 62].

Скіфська проблематика не була об'єктом спеціальних досліджень визначного археолога. Однак чимало його спостережень і висновків зберігають наукову вартість, будучи апробованими археологічною наукою. Зіткнення зі скіфським світом, на його погляд, привело до збройних конфліктів, а вслід за ними і до зубожіння хліборобської висоцької культури. Я. Пастернак виділив у скіфському середовищі два етнокультурні об'єднання: напівкочове угруповання іраномовних племен, відоме під назвами скіфів-кочовиків, царських скіфів та скіфів-орачів (землеробів) — етнічних праслов'ян. Вони були нащадками місцевого хліборобського населення — носіїв трипільської, білогрудівської, чорноліської культури, яких підкорили войовничі скіфи. До протослов'янських племен, крім неврів, Я. Пастернак відносив агафірсів та алазонів — племена, що жили на території України в ранній залізний вік.

Учений розміщував їх у Середньому Подністров'ї. Щодо локалізації агафірсів, то аналогічної точки зору дотримується сучасна дослідниця Л. Крушельницька, узагальнивши вивчення пам'яток непоротівської групи чорноліської культури [455, с. 200].

До старожитностей агафірсів археолог відніс могилу, яку розкопав у с. Якторів в 1936 р. На дні могили були зафіксовані сліди від великого вогнища й розсипані на ньому перепалені людські кістки, що вказували на спалення покійника на цьому ж місці. Довкола поховання виявлено кілька більших ямок від якоїсь дерев'яної конструкції. Такі типи поховань відомі в археології з пам'яток населення скіфського часу в Західному Поділлі [265, с. 65].

Невеликі групи населення лісостепу й Прикарпаття проникли на початку скіфського часу на територію Закарпаття, де асимілювалися з місцевими північнофракійськими племенами і заснували нову куштановицьку культуру. Не полишаючи все життя наукового інтересу до тих проблем, яким він присвятив докторську дисертацію (1926), Я. Пастернак віднайшов у розкопаній могилі в с. Комарів (1935) сліди культурних впливів дако-фракійців з південного боку Карпат на місцеве населення Галичини. На той час у польовій практиці дослідника були вже десятки могильників, які він розкопав у Чехії, на Закарпатті та в Україні. Поховальний інвентар із комарівської культури перевершив найоптимістичніші сподівання археолога. У двох поховальних урнах знаходилися перепалені кістки тлінних останків чоловіка і жінки — ознака патріархального суспільного ладу. Дорогу небіжчиків «на той світ» супроводжувало десять глиняних посудин, наповнених у давнину харчами. З металічних виробів у могилі знайшлися залізне кільце й бронзове кінське вудило [201, с. 136—139]. Надзвичайного значення вчений надавав знахідці однієї з посудин, на якій ще до випалу було вирите графічне зображення ламаного хреста — свастики. Символ всесвіту вперше з'явився у IV тис. до Н. Х. у Месопотамії, він був відомий праісторичним племенам Азії, а відкриття в Комарові, на переконання дослідника, остаточно відкинуло твердження німецьких вчених про прагерманське походження свастики.

Археологічний досвід Я. Пастернака практично охопив усі культури галицького регіону, які залишили племена, що жили тут від часів заселення людиною заходу України й до народження Христа. Багаторічні розкопки Крилоського городища давали йому унікальні можливості в долішній частині культурного шару досліджувати «український гальштат». Вченому пощастило віч-на-віч зустрітися з пам'яткою останньої фази раннього залізного віку — латенською культурою. Вивчення сильно знищеного могильника в с. Гринів (1930) переконали його в економічних і культурних впливах, які ніс на українські землі один із найбільш розвинених народів варварської Європи — кельти [61, с. 206—207]. У сусідстві з кельтською могилою Я. Пастернак розкопав ще одне поховання. Воно належало до іншого часу й зовсім іншого етносу. Поховання за типовим інвентарем мало виключно військове призначення. Знатного воїна було захоронено із залізним мечем, списами, залізним ножом, острогами й фібулою для спинання верхньої одежі. Пам'ятку пізньої латенської доби науковець пов'язує з інвазією в Галичину германського племені вандалів, які проникали сюди вздовж басейну Західного Бугу в I ст. до Н. Х. [116, с. 149—150].

Таким чином, розвиваючи схему етногенезу українського народу в бронзову добу і ранньозалізний час, вчений доходить висновку про безперервність історичного розвитку населення на території України.

Можна брати під сумнів чи не погоджуватися з окремими положеннями Я. Пастернака, але в різноманітному багатстві поглядів, теорій і переконань у світі архе-

ологічної науки, поруч із концепціями міграціоністів, зберігають свою актуальність позиція і докази новітніх автохтоністів. Аналізуючи різноманітні підходи до вирішення проблеми українського етногенезу, ми пересвідчилися, що вітчизняні археологи зійшлися в переконанні: культура шнурової кераміки — це відображення етнокультурного розвитку народів Європи на етапі ще нерозчленованих балто-слов'ян-германців. Комарівсько-тшинецька культура, в якій ще активніше відбувається відокремлення слов'янського етнічного субстрату, для археологів є тим містком, що дає можливість впізнати у більш віддалених епохах предків українського народу. З іншого боку, для дослідника етногенезу вона прокладає пізнавальні орієнтири, які ведуть генетично спадкову лінію формування українського народу через білогрудівсько-чорноліську спільність, культури скіфського часу до слов'янських старожитностей. Отже, якщо дивитися на історичну схему Я. Пастернака загалом, то його модель співзвучна з провідними ідеями української етнології на віддалі півстоліття, коли стародавню історію України довелося писати за ненайсприятливіших обставин.

3.3. Походження ранніх слов'ян

Завершення роботи над «Археологією України» не означало припинення пошуку істини в розв'язанні проблеми етногенезу українського народу. Останнє десятиріччя в житті вченого стало найбільш продуктивним у його теоретичних шуканнях. Якраз у 60-ті роки повною мірою виявилась надзвичайна працездатність, наполегливість, цілеспрямованість і неочікуваність його дослідницького хисту. Площину історичного дослідження Я. Пастернак хронологічно звужує виключно до проблеми походження ранніх слов'ян, але розширює географічні рамки, щоб у старожитностях всього слов'янства абсолютно під новим кутом зору дошукатись витоків українського народу. Свої попередні концепції вчений будував переважно на осмисленні археологічного матеріалу. Залучивши, окрім пам'яток матеріальної культури, історичні та лінгвістичні, антропологічні та етнографічні джерела, проаналізувавши всі підтвердження, що нагромадились у світовій історіографії, автор заповнив прогалину в українській науці й дав вичерпну оцінку найновішим дослідженням щодо прабатьківщини слов'ян.

Невблаганна смерть не дала можливості остаточно опрацювати останню частину задуманої ним праці «Археологічні перспективи». Хоча можемо з повним переконанням констатувати, що тільки з огляду використаних вченим джерел і вибору методів дослідження, він неминуче досягнув би ті результати, до яких прагнув і яких домоглися його послідовники, а також у цілому українська археологічна наука загалом [363; 414]. В тому, що Я. Пастернак із повним самозреченням заглибився на схилі літ у слов'янську археологію, вирішальний вплив мав його унікальний досвід польових досліджень найрізноманітніших ранньослов'янських археологічних культур. Могильник, який він розкопав у с. Гринів у 1930 р., належав до пшеворської культури (II ст. до Н. Х. — II ст. після Х.). Появу носіїв пшеворської культури на Україні археолог пояснює просуванням чужоземних племен із західних країв. Їх дослідник ототожнює з історичними венетами — предками західних слов'ян. Максимально наближено Я. Пастернак підійшов й до питання хронології та ареалу поширення праісторичної західнослов'янської культури. Інтерпретуючи археологічні матеріали, він визначив шляхи їх просування на українські землі, що пролягли вздовж

Сяну й Бугу до Подністров'я, а звідти на Західне Поділля, в дворіччя Пруту й на Буковину [237, с. 487]. Пильна увага вченого до пшеворської культури була не даремною. Їй відводиться значна роль у формуванні слов'янських давностей на дуже широкій території України, вона розглядається як одна з головних культур, що продовжила лінію розвитку праслов'янського населення, починаючи від комарівсько-тишинецького періоду. Один із найкращих знавців слов'янської археології римського часу Д. Козак аргументовано довів, що пшеворська культура вплинула на етнокультурні зрушення, які відбулися в басейнах Західного Бугу і Подністров'я у I–IV ст. після Н. Х., і відіграла вирішальне значення у формуванні окремих груп східнослов'янських племен [448, с. 68–69].

Одночасно з венедами із Трансільванії через Карпати клином рушила на українські землі ще одна міграційна хвиля, яка поселилася на урожайних землях Верхнього Подністров'я. Розвиток археологічної науки за останні десятиріччя підтвердив, що Я. Пастернак мав стовідсоткову рацію, коли творців нової на Україні липицької культури (назву отримала від першої відкритої пам'ятки в с. Верхня Липиця Івано-Франківської області) ототожнював із племінною гето-фракійською групою, відомою з римських писемних джерел під назвою „костобоки“ [117, с. 185; 548, с. 153]. У 1933 році археолог провів рятувальні розкопки на знищеному в ході каменоломних робіт великому селищі липицької культури, що знаходилося у с. Залісці поблизу Бібрки на Львівщині. На селищі віднайшлися фрагменти кераміки й ціла посудина. Дуже вартісними науковими відкриттями стали знахідки землянкового житла і дна кухонної печі. У сусідстві з селищем знаходився могильник, теж сильно зруйнований. Дослідник устиг розкопати одне з небагатьох поховань, яке дивом вціліло, і знайшов серед могильних дарів три глиняні посудини. Вони виразно засвідчили приналежність поховання до липицької культури [561, с. 24].

Дотримуючись букви об'єктивізму, Я. Пастернак наводить два твердження древніх істориків щодо етнічного походження венедів. Згідно одного з них (Геродот і Страбон), венедські племена зараховуються до гетів. Візантійський історик VI ст. Теофілакт Сімокатта називав їх просто слов'янами. Позиція дослідника в цьому питанні не є звичайною обережністю, а виявом наукової добросовісності. Адже наступний етап слов'янської історії в археології репрезентований зарубинецькою культурою (II ст. до Н. Х. – II ст. після Н. Х.), для нього є однозначно слов'янським [260, с. 112; 473]. Дослідження українських археологів, зроблені за останній час, переконливо довели, що основним субстратом, на якому виникла ранньослов'янська черняхівська культура, були три інтегровані археологічні культури: пізньозарубинецька, липицька і пшеворська [361, с. 162]. Тепер стає зрозумілим виважений підхід Я. Пастернака в оцінці етнокультурних процесів на межі двох епох. Варто відзначити, що неперевершені знання археологічних джерел давали йому змогу відреставрувати такі сторінки минулого, на які б не спромігся жоден інший дослідник. Студіюючи спеціальну літературу, тільки за територією поширення в кінцевій фазі латенської доби рідкісного в археології виду знахідок – металічних нашійних гривнів – Я. Пастернак детально локалізував шляхи просування на Україну предків західних слов'ян-венедів [243, с. 268].

Інтенсивно досліджуючи з середини 30-х років пам'ятки ранньослов'янського часу, археолог зробив неоціненний внесок у вивчення культури карпатських курганів (II–IV ст. після Х.). Протягом 1934–1938 років він розкопав 33 тілопальні могили: у с. Бринь (1938, 1), Грабовець (1934, 2), Грушів (1936, 4), Кам'янка (1934, 3), Корнич (1934, 2), Перерісль (1934, 17), Підгороддя (1937, 1), Нижній Струтин (1938, 1), Щуци-

лів (1934, 1) Івано-Франківської області і в с. Добряни (1935, 1) Львівської області [281, с. 132].

Носії культури карпатських курганів заселяли передгір'я Карпат. Їхні невеликі селища знаходилися поблизу родючих ґрунтів і водойм. На матеріальній культурі відчутно позначились впливи римських провінцій. Кераміка, знайдена у похованнях, дала вченому підставу провести аналогії з одночасною керамікою ранньослов'янських племен антів у Подністров'ї. М. Смішко вважав, що культура карпатських курганів належить дакійському племені карпів, згаданому в «Географії» Птолемея [530, с. 149]. Відзначаючи участь у формуванні цієї культури гето-дакійських етнічних елементів, вслід за Я. Пастернаком сучасна дослідниця Л. Вакуленко виділила в ній слов'янські риси. Причому, в ході історичного розвитку, вважає вчена, гето-дакійський субстрат згасає, а натомість все чіткіше виступають слов'янські старожитності [371, с. 89].

Я. Пастернаку, першому з українських археологів, належить відкриття культури карпатських курганів. Її майбутню долю вчений поєднав з українським літописним племенем тиверців [265, с. 66].

Перегорнуті сторінки життєвого літопису славетного археолога переконали нас, що до розв'язання проблеми походження ранніх слов'ян він підійшов уже практично підготовленим, досвідченим науковцем. Але якщо більшість його попередників, наслідуючи автора «Повісті минулих літ», пішли шляхом пошуку виключно правітчи-зни слов'ян, то Я. Пастернак поставив перед собою дві нероздільні методологічні засади: дослідити прабатьківщину і хронологію етногенезу слов'ян, а разом з тим, історію заселення українських земель від найдавніших праісторичних часів.

Великою мірою зайнятись найдавнішою історією слов'янства його спонукав відхід окремих учених від принципів наукового об'єктивізму, інспірація фактами через національно-територіальні, політичні та ідеологічні інтереси. В цьому плані показовою була дискусія між польськими і німецькими археологами про етнічну приналежність племен лужицької культури. Я. Пастернак рішуче спростував твердження німецької сторони, яка вбачала в лужицькій культурі протогерманське коріння. Паралельно, він показово заперечив і теорію окремих польських дослідників про існування «лужицького центру» на українських землях. Мову можна вести, переконував опонентів Я. Пастернак, про «венедський центр», що розвинувся зі спільноти індоєвропейських племен бронзової доби — культури шнурової кераміки [241, с. 441]. Вкрай негативну реакцію вченого викликало ознайомлення з працями радянських археологів, де робилися спроби підтасувати етнічну історію слов'ян під ідеологічні догми комуністів і обґрунтувати спільне походження з одного кореня трьох братніх народів — російського, українського і білоруського [293, с. 191]. Прикладом такого ненаукового підходу до вирішення проблеми етногенезу слов'ян була теорія, сформульована радянським археологом П. Третьяковим. Її суть полягала в тому, що нібито етногенез східних слов'ян визначили дві праісторичні групи: одна, більш розвинута в соціально-культурному плані, — на півдні (Україна), друга, що відставала в своєму історичному розвитку, — на півночі (Московщина). У добу великого переселення народів різниця між ними захиталася, утворилася нова історична спільність — східні слов'яни. Утворення Київської Русі трактувалось також на штучно створених ученим підвалинах двох могутніх чинників — антів і русів, з яких складалося «Русское государство».

Прекрасно обізнаний з пам'ятками шнурової кераміки, Я. Пастернак не міг обминути увагою ще одне тенденційне твердження М. Третьякова, згідно з яким «шну-

ровики», оволодівши простором від Одру до Дніпра, витворили на ньому стабільну й розвинену цивілізацію. Насправді їхні поселення вздовж Дніпра відомі археологам у поодиноких місцях. Розчинившись у компактній масі хліборобських трипільських племен, вони не мали тривкого культурного впливу на них [241, с. 440].

Професор О. Домбровський, який уважно слідкував за творчим доробком свого колеги, його фаховим ростом, виокремлював надзвичайно важливе положення наукової концепції Я. Пастернака. На його думку, не було якоїсь однієї, невеликої за розміром прабатьківщини, яка могла б бути спільною для всіх слов'ян, звідки б вони поступово розходились по своїх історичних осідках [441, с. 8]. Розглядати це питання треба на ширшій, індоєвропейській основі. Більше того, переконаний він, для просування наукового пізнання вперед замало лише сягати до бронзової доби, грецьких чи римських часів. Слов'яни на стадії дослов'янського етнографічного формування – такий же давній народ в Європі, як протогермани, протокельти чи протофіни. «Ми самі вважаємо, спираючись на наявні сьогодні археологічні матеріали, – пише дослідник, – що правітчизну індоєвропейців слід класти в центральну Європу, між Дніпром і Одером» [260, с. 14].

Щоб висловити свій погляд на локалізацію прабатьківщини слов'ян, Я. Пастернак виділяє чотири головні групи концепцій в аспекті територіальної розв'язки цього питання:

1. Польська автохтонна концепція, згідно з якою дослідники Ю. Кастжевський, М. Рудницький, Т. Лер-Сплавінський вважають територію Польщі прабатьківщиною слов'ян і розміщують її між Віслою і Одером.

2. Автори другої концепції (М. Аркас, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Л. Нідерле, С. Томашівський) розміщували найдавніших слов'ян у центральній частині Європи, між Віслою, Дніпром і Карпатами.

3. Прихильники східної правітчизни слов'ян локалізували її в межах між Доном і Волгою, в Середньому Подніпров'ї, на Правобережній Україні або ж за верхів'ями Дніпра.

4. Азіатська гіпотеза, яка народилася в німецькій історіографії і знайшла своє продовження у працях новітніх дослідників, вважала колискою слов'ян практично всі західні й північні регіони Азії [260, с. 24–43].

До перерахованих Я. Пастернаком концепцій варто долучити дніпроодерську (Б. Рибаків, П. Третьяков) [363, с. 31]. Не втратила від часів Нестора-літописця своєї привабливості й дунайська концепція, над якою продовжують працювати історики, археологи і лінгвісти.

Послідовно розвиваючи ідею автохтонності слов'ян на їхніх землях, археолог прийняв і підтримав концепцію своїх видатних педагогів – Любора Нідерле і Михайла Грушевського: «Ми просто приєднуємося до тих дослідників центральної групи, які правітчизну всіх слов'ян локалізують на широких просторах між Дніпром і Віслою» [260, с. 43].

Досконало простудіювавши історіографічні роботи з проблеми етногенезу слов'ян, Я. Пастернак у повному обсязі торкнувся аналізу історичних джерел. Будучи в давнину найчисленнішою групою серед сусідніх народів, слов'яни в основному заселяли континент Європи й були ізольовані від далеких середземноморських цивілізацій аж до занепаду Римської імперії, а отже, в грецьких і римських писемних джерелах про них збереглося небагато відомостей. У четвертій книзі «Скіфії» Геродота дослідник знаходить перші повідомлення, що стосуються протослов'ян. Він розділяє погляди тих учених, які відносили до протослов'ян згадуваних Геродотом «скіфів-орачів», «скі-

фів-хліборобів», неврів, агафірсів, будинів. Після Геродота традиції еллінської доби продовжили римські автори (Корнелій Непос, Помпоній Мела, Пліній Старший, Тацит, Клавдій Птолемей), що жили в I–II ст. після Христа, і серед моря племен, які заселяли тогочасну Європу, згадують слов'ян під іменем венеди або венети.

Писемні історичні джерела ще більше впевнили вченого, що східні й західні слов'яни є споконвічними автохтонами на своїх історичних землях. Розширюючи рамки історичних досліджень до проблеми етногенезу всього слов'янства, Я. Пастернак вважає культуру волютової чи лінійно-стрічкової кераміки етнічною основою для західних слов'ян [241, с. 443]. Їх подальший генетично спадковий розвиток відбувався за такою схемою чергування археологічних культур: шнурова кераміка — лійчастого посуду — унетицька — лужицька — римського часу — ранньослов'янська [254, с. 18]. Південних слов'ян Я. Пастернак відносив до неавтохтонного населення, яке в час великого переселення народів прийшло в Подунав'я і на Балкани з корінної слов'янської батьківщини та славінізувало місцевий франко-іллрійський етнос.

Для автора у формуванні концепції походження ранніх слов'ян принципове значення мали праці готського історика першої половини VI ст. Йордана, візантійського історика Прокопія Кесарійського, «Стратегікон» Псевдо-Маврикія, твори Менандера Протектора, Павла Диякона, Теофілакта Сімокатти, в яких не раз згадується східнослов'янське племінне об'єднання антів [258, с. 69–83]. У глибинах антської історії він дошукується процесів зародження перших слов'янських механізмів державного життя. Я. Пастернак пише: «Антський племінний союз короля Боза був першим державним організмом у слов'ян» [260, с. 64].

У визначенні етнічної приналежності антів дослідник повністю покладався на авторитет наукової думки М. Грушевського, який дійшов висновку, що анти — це південна частина східної групи слов'ян, тобто представлена тими племенами, що утворили етнографічну українську цілість. «Всі видатні українські історики, як М. Грушевський, Д. Іловайський, М. Кордуба, І. Крип'якевич визнали антів... безпосередніми предками українських літописних племен» [254, с. 23]. Дотримуючись тричленного поділу слов'ян, Я. Пастернак відносить антів до східних слов'ян, венедів — до західних, а склавинів — до південних. Сучасний дослідник В. Баран погоджується з думкою свого видатного попередника, що згадка Йордана про антів і склавинів відображає тричленний поділ слов'ян, який виник у надрах венедського союзу [363, с. 22]. Ототожнення антів і венедів, як це намагався зробити радянський академік Б. Рибаків, не витримує ні археологічної, ані лінгвістичної критики. Найімовірніше, вважає автор концепції, що анти — це збірна назва всіх слов'ян — венедів. Етимологія назви слов'яни найбільш виправдана від поняття «слово», тобто люди, яких могли розуміти [260, с. 79].

«Анти були вже зоорганізовані у великий племінний союз, — роздумує археолог. — Вони витворили високу культуру, перші сліди якої виявив був В. Хвойка в с. Черняхів на Київщині й назвав її з того черняхівською культурою» [251, 7]. На цьому питанні можна було б вважати вичерпаним, бо сучасна історіографія в особі двох таких видатних археологів, як М. Брайчевський [368, с. 10; 369, с. 41] та І. Винокур [374, с. 158], сприйняла і розвинула Пастернакову концепцію тотожності черняхівської культури з антами. Однак тут не треба робити передчасних висновків, бо для Я. Пастернака головною метою в наукових пошуках було досягнення повного об'єктивізму. І якщо уважно заглибитися в його останні розвідки, де висвітлюються різні сторони проблеми етногенезу слов'ян, то переконуємося, що вчений мав певні

сумнівні через малоперспективну кількість археологічних джерел, тому його висновки зовсім не є категоричними.

В останніх століттях перед Н. Х. на Правобережній і Лівобережній Україні зародилася обрядова традиція ховати покійників у ями без могильних насипів-курганів, які В. Хвойка назвав полями поховань, оскільки древні кладовища нараховують часом сотні усипалень. Якраз із полями поховань вчені-автохтоністи пов'язують черняхівську культуру, а з нею і старожитності ранньослов'янського племені антів. Ярослав Пастернак справедливо підкреслює: «Власне це пов'язання «полів поховань» з антами є другою, після трипільської, важливою проблемою української археології в аспекті етногенезу українського народу» [254, с. 21].

Чому ж автор гіпотези акцентував увагу на археологічних джерелах? По-перше, «поля поховань» датуються часом від II ст. до Н. Х. аж до VI ст. після Н. Х. Готський історик Йордан тільки в VI ст. згадує вперше слов'янських антів, яких ще в 375 р. підкорив остготський князь Вінитар. Візантійський історик Прокопій Кесарійський також щойно в VI ст. називає «незчисленні племена антів» між Дунаєм і Азовським морем. По-друге, чисте сумління вченого не могло оминати того, як німецькі археологи, керуючись більше політичними мотивами, ніж археологічними фактами, приписували культуру «полів поховань» германським готам. Схема, підтасована ними, виглядала абсурдною, як з погляду на те, що «поля поховань» виникли на Україні за 350 років до приходу готів, так і з тверджень німецьких учених, нібито готи принесли сюди гончарний посуд. Археологічна ж правда виразно говорить, що ранні готи не знали кружальної кераміки, а на українських землях вона була відома ще з часів грецьких колоній і римських провінцій. По-третє, критикуючи в окремих аспектах погляди радянського археолога Б. Рибаківа, Я. Пастернак разом із тим високо цінував його спостереження, що ранньоантська культура «полів поховань» II–V ст. після Н. Х. у Середньому Придністров'ї переходить у пізньоазіатську культуру VI–VII ст. [254, с. 442]. Власне цей останній пункт є найважливішим для розуміння природи суперечностей його незавершених ідей. Адже коли, наприклад, Я. Пастернак відносить до антського ювелірного мистецтва й фібули для спинання одягу, й прикраси з виїмчастою емаллю, то сучасна археологія локалізувала вищезазначені пам'ятки як визначальні атрибути до одночасної з черняхівською культурою, відомою в науці під назвою київська археологічна культура (III–IV ст. після Н. Х.), а відтак її наступниці – празько-корчацької (VI–VII ст.). Не будемо загадувати, до яких би висновків прийшов в остаточному результаті Я. Пастернак при розв'язанні антської проблеми: зрозуміло одне — що він наближався до осягнення істини. Бачачи спорідненість між черняхівською і ранньослов'янськими старожитностями VI–VII ст., еволюція його поглядів більше тяжіла до часу, коли анти стають відомими візантійським історикам, тобто до VI ст. Наше припущення підтверджує фундаментальне дослідження київського археолога В. Барана, який незаперечно виокремлював антське племінне об'єднання в ареалі археологічної пеньківської культури (VI–VII ст.), яка займала територію від верхів'їв Сіверського Дінця на Сході через Середнє Подніпров'я до Північного Подунав'я [363, с. 53].

Феномен дивовижної наукової інтуїції справжнього дослідницького таланту Пастернака-археолога не треба дошукувати в інтерпретації ним глобальних історичних проблем. Неперевершені риси дослідника він міг майстерно втілити у реконструкціях історичного минулого на якихось незначних археологічних знахідках, що промовляли до нього зрозумілою мовою, а для інших були незбагненою таємницею. У світлі сучасного стану археологічної науки черняхівська культура розглядається не як моноетнічна

за своїм складом, адже у її формуванні, крім слов'ян, брали участь ще скіфо-сармати та гето-даки [361, с. 161–163].

У середині 30-х років у с. Терпилівка на Тернопільщині випадково було відкрите давнє поховання. На метровій глибині у поховальній ямі лежав випрямлений людський скелет. Між його тулубом і правою рукою стояли дві миски, а з іншого боку — великий горщик, у якому був маленький кубок, поруч із ним — дві маленькі посудини. За поховальним обрядом, типовою технологією виготовлення й формами кераміки Я. Пастернак відніс гріб до культури «полів і поховань» черняхівського типу. Але, як учений, що сповідував наукову правду, він зарахував поховання до готських старожитностей [118, с. 225–227; 178, с. 102–105]. Археологія підтвердила наукову правоту вченого, виявивши в наступні десятиріччя на Волині і в Подністров'ї численні пам'ятки вельбарської культури, носіями якої були готи, гепіди та інші групи східних германців, що відіграли свою роль в етногенезі черняхівців.

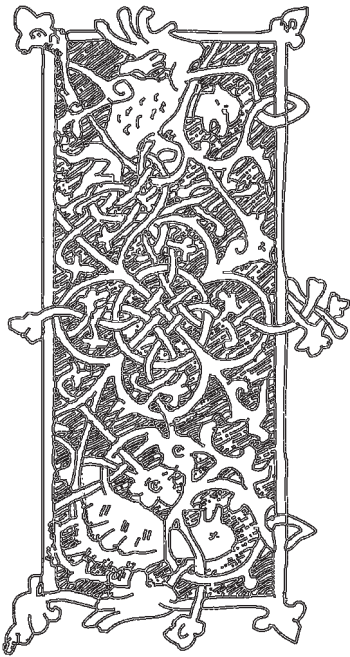
Нащадки трипільських племен — анти вийшли за межі праісторичної батьківщини й розселилися з корінних правобережних земель Дніпра на лівий берег, де зайняли широкі простори від Харківщини аж до Прикарпаття на заході. Вони займалися, як їхні предки, хліборобством і скотарством, різними ремеслами та промислами. У суспільстві антив спостерігається соціальне розшарування на заможну верхівку, селян, купців і ремісників. Поселення ранніх слов'ян були зазвичай неукріплені, з наземними хатами-ліплянками, що мали глинобитні печі або кам'яні вогнища. Частими знахідками на західнослов'янських селищах є грубостінний, переважно ліпний посуд, залізні знаряддя праці. Біля поселень знаходилися тілопальні могильники з урновими похованнями.

Підсумовуючи пошуки Я. Пастернаком батьківщини слов'ян, можемо сказати, що віддаючи належне місце інтеграції різних етнокультурних груп у формуванні слов'янського етносу (на заході — кельтським і германським елементам, на південному заході — фракійцям, на півдні — іраномовним та скіфо-сарматським племенам, на сході — угро-фіннам), він залишився послідовним автохтоністом.

Слов'янський етнос формувався, на думку вченого, між Віслою й Одром до часу диференціації індоєвропейців у майбутні європейські етнічні спільноти. До ранньослов'янських виокремлень учений відносить зарубинецьку культуру, відкриту В. Хвойкою в 1899 р. у с. Зарубинці поблизу Канева. Тоді центр слов'янської історії переміщується в межиріччя Вісли й Дніпра. Пізньозарубинецькі, пшеворські й липицькі пам'ятки трансформувалися у черняхівську культуру, яку автор концепції до певної міри ототожнював із племінним об'єднанням антив. Дослідник визнає її поліетнічність, у масиві якого разом зі слов'янами важливий компонент складала готи. Археологічні дослідження виявили, що традиції культури антив продовжили існувати в наступні століття. Її поєднують з культурою України наступної, княжої доби.

Зовсім іншим шляхом, з іншого кореня, під впливом особливих кліматичних умов та географічного становища, вважає Я. Пастернак, ішов розвиток московського народу. Він розвинув своє історичне життя на етнічній основі — праугро-фінських племенах, батьківщиною яких були балтійські краї, північна і центральна Московщина.

РОЗДІЛ IV

НАУКОВІ АСПЕКТИ РОЗВ'ЯЗАННЯ
ВАЖЛИВИХ ПРОБЛЕМ ГЕНЕЗИСУ
КИЇВСЬКОЇ І ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
У ДОСЛІДЖЕННЯХ Я. ПАСТЕРНАКА

«Мандруючи в глибину віків, — писав у своїх споминах Я. Пастернак, — я старався кинути жмут світла на багато нерозгаданих ще питань праісторії та ранньої історії України й нашого народу в процесі його духовного й матеріального росту впродовж тисячоліть» [265, с. 80]. Ці слова особливо співзвучні з науковою діяльністю дослідника над вивченням проблем утворення Древньоруської держави, його практичними розкопками княжих міст-столиць Західної України: Белза, Звенигорода, Львова, Перемишля, Пліснеська, Теревовлі, розгадкою таємниці «номер один» української археології ХХ століття й остаточною локалізацією місцезнаходження столиці Галицько-Волинської держави — княжого Галича.

Через життєві обставини Я. Пастернаку довелося вивчати давньоруську археологію виключно на матеріалах розкопок із західного галицького регіону України. Зрозуміло, що володіючи безцінними джерелами, до того ж зовсім невідомими науці, він прагнув археологічними засобами дослідити процеси формування східнослов'янської державності. Якраз на час видрукування й виходу в світ «Археології України» національна історіографія збагатилась ще двома фундаментальними дослідженнями. У 1957–1958 роках академік І. Крип'якевич [451] написав книгу «Галицько-Волинське князівство», а в Нью-Йорку молодий український історик П. Грицак опублікував монографію «Галицько-Волинська держава» [399], які, як і дослідження Я. Пастернака, із запізненням понад чверть століття стали всенародним духовним надбутком. Тому повернення національній українській історіографії всього багатства нагромаджених у процесі польових досліджень археологічних матеріалів, неординарних думок, поглядів і концепцій видатного археолога, які визрівали зазвичай на розкопках міст, городищ, селищ, могильників, храмів і монастирів княжої доби, є провідним завданням наступного розділу нашої праці.

4.1. Етнополітична консолідація слов'ян

Досліджуючи археологічні пам'ятки IX–XIII ст. у різних місцевостях Галичини, Я. Пастернак звернув увагу на те, що за етнографічним забарвленням певних комплексів і окремих видів знахідок можна відтворити широку картину розселення східнослов'янських об'єднань. Разом із тим процеси консолідації племен уніфікували матеріальну культуру, а в умовах постійної небезпеки з боку кочовиків, збудили до життя нову форму укріплених поселень, які дістали в українських літописах назву «градів».

Якщо літописні вістки про розселення східнослов'янських племінних союзів не дають можливості наближено локалізувати їхні історичні землі, то «дослідження городищ, цих найбільш характерних нерухомих пам'яток княжої доби, значною мірою доповнює скупі наші літописні відомості про ціле їх урядження, розміщення будівель, їх якість та призначення, про життя в даному городі та цілу систему його земляних і водних укріплень» [173, с. 11]. Вельми цінну наукову інформацію, яка допомагає науковцю визначити територію заселення тих чи інших племен, дають, на думку Я. Пастернака, селища й могили княжої доби. За характерними групами пам'яток українським археологам вдалося локалізувати межу між племінними об'єднаннями полян і деревлян. Вона проходила руслом р. Ірпінь. Городища, нанесені на карту, відтворюють історичний образ політично-державних механізмів із системами оборонних ліній вздовж кордонів, вказують на основні торговельні магістралі краю. Співставляючи археологічні матеріали, знайдені у княжому Галичі, із синхронними в поліських містах Городно й Давидгородок, вчений переконливо проілюстрував пізнавальні можливості археології. З'ясувалося, що далекі північно-західні землі Полісся етнографічно, культурно й політично тяжіли до великокняжої Київської держави, а княже Городно було кінцевим етапом цивілізаційної експансії Київської Русі в цьому напрямку [193, с. 4–5].

Я. Пастернак правильно визначив соціальні функції давніх градів, об'єднавши в одну групу ті, що були адміністративно-політичними й культовими центрами союзів племен, а інші зарахував до порубіжних фортець. До першої групи городищ археолог відносив пам'ятку в с. Зимне біля Володимира-Волинського. Розкопки, які провів там В. Ауліх, підтвердили здогад ученого й довели, що Зимнівське городище було адміністративним центром невеликого племені, що входило до складу дулібського племінного союзу [346, с. 123]. У 1939 р. дослідник обстежив рідкісну пам'ятку українського військового мистецтва, відому з історичних джерел як старовинна фортеця Тустань. У кінцевому підсумку досліджень учений вірно інтерпретував її призначення: «У селі Урич збереглася дуже рідкісна й тим цінніша українська пам'ятка — останки скельного замку з княжих часів, який разом із подібним другим замком у недалекому Бубнищі пильнував у цьому місці південної границі Перемишльського князівства від ласих на воєнну здобич угрів» [194, с. 18]. Багаторічні дослідження львівського археолога М. Рожка відтворили архітектурний портрет унікального наскельного оборонного комплексу — дерев'яної давньоруської фортеці Тустань, яка функціонувала в IX–XIII ст.

Піднесення Києва до рівня головного політичного центру України в ранньослов'янський час Я. Пастернак пояснює передусім його розміщенням у надзвичайно зручному географічному місці на Дніпрі. Вельми важливу роль у розквіті міста відіграли його багатовікові традиції, які започаткувались, за припущенням археолога, ще в римський час. У VI–VII ст. Київ — осередок великого племінного об'єднання полян —

переймає на себе центробіжні інтегруючі функції в історичному оформленні східнослов'янської державності. Першим правителем нової для слов'янської спільноти соціально-політичної структури був князь Кий, що жив у VII ст. [290, с. 554].

Визначивши для майбутніх досліджень важливу методологічну засаду, що кожному союзу племен відповідає своя археологічна культура, Я. Пастернак взявся за окреслення культурних ареалів, що виражали великі етнополітичні об'єднання певних груп літописних племен, своєрідні напівдержавні структури. І такі культурні ареали дослідник виявляє на всьому просторі України. Найбільший з них, розвиває свою концепцію вчений в «Археології України», розміщувався в лісовій частині Правобережної України. За найбільш характерними для всієї археологічної культури знахідками, виявленими на поселенні Лука-Райковецька на Житомирщині, він називає її райковецькою. Пам'ятки Лівобережжя археолог об'єднує у волинцівську культуру, що отримала назву від давньоруського поселення у с. Волинцеве на Сумщині [237, с. 513]. Ще одну групу пам'яток на Лівобережжі творять городища роменського типу, які отримали своє найменування від городища Монастирище в м. Ромни на Сумщині. Саме в Середньому Подніпров'ї, контактній зоні всіх ареалів, сформувалося державне об'єднання літописних полян, древлян і сіверян, які належали як до райковецької, так і волинцівської груп.

До райковецького культурного ареалу входили всі літописні племена, які проживали на західноукраїнських землях: дуліби, бужани, волиняни й тиверці [363, с. 119]. Одним із найдавніших східнослов'янських племінних об'єднань, яке утворилося вже в VII ст. на етапі празько-корчацької культури, є дуліби. Раннім дулібам можна приписувати заснування селища, яке розвинулося пізніше в давньоруське місто Пліснеськ. Розкопки Я. Пастернака (1940) виявили, що Пліснеськ постав у VI ст. Спочатку він був доволі великим неукріпленим селищем. Характерно, що археологічні дослідження виявили дуже мало ліпного посуду, а майже вся кераміка була виготовлена на гончарському крузі. На денцях посудин збереглися знаки гончарів-ремесників. «Назагал матеріали з розкопів засвідчують, – підсумовує результати розкопок археолог, – що в VII–VIII ст. поселення на Пліснеську належало під культурно-історичним оглядом до передових ранньослов'янських поселень західних українських земель» [237, с. 525].

Дуліби займали територію Західної Волині й Верхнього Подністров'я. Поглиблено простежуючи питання виникнення дулібських градів на археологічному матеріалі, вчений відносить такі городища, як Пліснеське і Зимнівське, до осідків володарів краю у VI–VII ст. Інші з'являлися на історичній карті дулібського племінного союзу як стратегічні укріплення границь землі, сухопутних доріг і торговельних шляхів. Треті «гради» правили за сховища для навколишнього населення в час воєнної небезпеки [235, с. 40]. Дослідник відводив дулібам величезну роль у східнослов'янській політичній та етнокультурній консолідації. «Основою сучасного українського народу були древляни, поляни й дуліби», – вважає Я. Пастернак [119, с. 260].

Племінному об'єднанню бужан належав тілопальний могильник, розкопаний археологом у 1935 р. в лісі біля с. Новосілки Ліські на Львівщині. Бужани спалювали своїх покійників на місці поховання і там же прикривали могильним насипом без будь-якого виряду і прикрас. За керамічним матеріалом могильник можна датувати IX ст. [181, с. 264].

Етимологію назви спадкоємного дулібам і бужанам міжплемінного союзу волинян вчений виводив з їхнього головного граду Волиня, що знаходився над Бугом, за 15 км на північний схід від Володимира. Головний град їхніх сусідів на сході – Лу-

чеськ — дав назву об'єднанню лучан [119, с. 259]. Найбільше уваги Я. Пастернак приділив вивченню археологічних пам'яток літописного племені хорватів (білих хорватів), які входили в дулібське племінне об'єднання, а після його розпаду утворили свій великий племінний союз на Прикарпатті. Географія хорватських городищ значною мірою збігається з тим регіоном Прикарпаття і Подністров'я, який пізніше називався Галицькою землею. Вчений більше схилився до думки тих вчених, які вважали центром хорватської спільності місто Перемишль. Цій проблемі професор археології присвятив окрему доповідь «Літописний Перемишль та проблема білих хорватів», яку виголосив у 1941 році на науковій сесії Львівського університету [236, с. 19]. Центром східних хорватів, як показали археологічні дослідження останніх років, окрім Перемишля, могло бути й городище-гігант Стільсько на Львівщині. Могутні хорватські гради дослідники виявили на Крилоській горі й понад Дністром у Буківні.

У Посянні західні кордони літописних білих хорватів Я. Пастернак ототожнює із границею Перемишльського князівства. Компактну групу пам'яток хорватського часу вчений локалізував на Ярославщині і в суміжному Засянні, де західні рубежі України стерегли 25 укріплених валами і ровами городищ, зведених могутнім східнослов'янським об'єднанням [268, с. 9].

Розміщення давньоруських городищ дало вченому чітку картину західного кордону княжої України. З одного боку, археолог виділяє укріплені гради краківського князівства вісян, пізнішої Малополющі, що густо обсадили річку Дунаєць і були звернені лицем до сходу. Західний рубіж східнослов'янського світу творила природна межа — ріка Віслок, висунена великим луком до заходу, з цілою низкою городищ білих хорватів. Поміж тими лініями оборонних укріплень — градусів простягся величезний праліс 80–100-кілометрової ширини, що був природною межею між Україною і Польщею від кам'яної доби аж до середньовіччя [227, с. 9].

Розкопавши 1939 р. у с. Валява, поблизу Перемишля, могильник давньоруського часу, Я. Пастернак на дослідженому археологічному матеріалі впевнився в тісному культурному зв'язку білих хорватів із дулібами. Історичні джерела підтверджують факт зміцнення союзницьких відносин двох прикарпатських племінних князів. У поході київського князя Олега на Царгород у 907 р. взяли участь разом із дружинниками з інших частин Русі також «і хорвати, і дуліби, і тиверці» [406, с. 16].

Загалом дослідник нараховує 67 городищ княжої доби, що належали білим хорватам. У 1937 р. він розкопав невелике городище-пристановище у с. Нижній Струтинь. На Бойківщині дослідник обстежив твердині білих хорватів у селах Кульчиці, Спас і Ступниця [267, с. 14].

До хорватських пам'яток археолог відносить тілопальні могильники на Закарпатті, розкопані в с. Зняцеве й біля с. Іза [237, с. 526; 353, с. 81]. Початки слов'янського заселення Карпатської України слід віднести до римського часу. В добу великого переселення народів Закарпаття було густо заселене східнослов'янськими племенами, які під тиском гунів і аварів полишали обжиті землі й через Карпатські перевали (Ужоцький, Верецький і Яблуницький) добралися туди. Всією Карпатською Україною збереглися численні старослов'янські тілопальні могили ще з язичницьких часів. Вони досліджені в Мукачевому, Страбичеві, Червеневі, Королівському Холмці.

Карпатська Україна межувала у IX–X ст. на заході з Великоморавською державою, на півдні — з Болгарським царством і разом з Галичиною входила в сферу політичних впливів київського князя Володимира Великого [276, с. 80]. Цей висновок, що зробив Я. Пастернак у докторській дисертації (1926), знайшов сотні підтверджень

в археології Закарпаття. Для охорони українських земель від нападів кочовиків уздовж південного узбіччя Карпат постав ряд городищ із земляними укріпленнями: в с. Арданове (городище «Богуслав»), Підгірянах, Дідовім, Оборині, Древениках. На межі IX–X ст. був зведений замок біля Мукачєвого.

Карпатська Україна утримувала тісні зв'язки з Київською державою, а через неї з Візантією й арабським Сходом. Матеріальним доказом є знахідки срібних та бронзових предметів київського та візантійського походження, виявлені в різних місцях Закарпаття [199, с. 1].

Видатному дослідникові підземного архіву України також належить оригінальна гіпотеза щодо походження літописного племінного княжіння тиверців. Їх археолог вважає нащадками племен культури карпатських курганів, які генетично об'єдналися з культурою ранньої княжої доби на терені сучасної Молдавії. Територія племінного союзу тиверців знаходилася на правому березі Дністра і в нижньому Подунав'ї, де були знайдені численні пам'ятки культури Лука-Райковецька [237, с. 529].

Варто також відзначити, що вчений не відносить до західної конфедерації східних слов'янських племінних княжінь літописних уличів. Він пов'язує їхній прихід у Подністров'я із Подніпров'я значно пізніше, тільки в середині X ст., що знайшло підтвердження в новітній археологічній літературі [529, с. 175–176].

Ярославові Пастернаку випала честь зробити відкриття, яке розширило інформаційний спектр вітчизняних літописів про етнокультурні процеси, що відбувалися на ранніх етапах Давньоруської держави на великому просторі від Подністров'я і Дону аж до Закарпаття. Вченому першому з українських археологів вдалося відповісти на важливе історичне питання: яким саме шляхом перейшли наприкінці IX ст. зі сходу угри в свою теперішню батьківщину?

Описуючи події 896 року, автор «Повісті минулих літ» повідомляє, що угорські племена, «прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими... І сиділи вони зі слов'янами, підкоривши їх собі, і відтак прозвалася земля Угорською» [460, с. 14].

Головний шлях, яким угри йшли з причорноморських степів на свою вітчизну, проліг через Прикарпаття. В «Історії Угрів» анонімний нотар угорського короля Бели розповідав про гостинність галицького князя, у якого майже місяць перебував угорський король Альмош зі своєю дружиною на шляху до Паннонії близько 900 року. Володар Галича подарував Альмошу десять найкращих арабських коней, 30 коней у повному обладунку, 3000 марок срібла і 12 марок золота [274, с. 79]. Далі Анонім розповідає про запеклий опір, який вчинило уграм за Карпатами військо слов'янського князя Лаборця — власника замку Уж (Ужгорода). І хоча більшість дослідників вважали перші розділи хроніки анонімного нотаря легендарними, Я. Пастернак взявся археологічними методами довести її правдивість.

У нього, ще від першого перебування на Закарпатті у 1924 р., не було жодного сумніву, що на рубежі IX–X ст. в межиріччі Нітри й Тиси знаходилась слов'янська держава українського князя-лицаря Лаборця [195, с. 318]. Вже влітку 1935 року прославлений археолог у лаконічній статті, поміщеній у популярній львівській газеті «Діло», повідомляв про своє незвичайне відкриття, яке показало археологічними джерелами про перебування угрів у районі давнього Галича [133, с. 1]. Того року науковець розкопав у лісі Діброва, що знаходиться за 1 кілометр на захід від дитинця княжого міста, дві могили з типовими похованнями знатних угрів.

Майже точно посередині могили знаходилась прямокутна могильна яма, 280x70 см завбільшки. У північно-західному куті ями на глибині 90 см знайшовся кінський

череп із залізною поржавілою вуздечкою між зубами, а на самому дні ями лежав випрямлений людський кістяк, похований за християнським звичаєм, головою до північного заходу. У могилі були розсипані 17 золотих і 20 срібних бляшок з вибитим стилізованим орнаментом і маленькими дірками для пришивання до шкіряного кафтана. З дорогоцінних предметів у могилі віднайшлися: намистина з корніолію, маленький бронзовий гудзик, золотий перстень з корніолієвим (сердоліковим) «очком», дві золоті бляшки-прикраси, два перстені-кільця із золотого дроту, дві великі залізні стріли, бронзові і залізні пряжки.

До предметів бойового спорядження угорського вершника-дружинника входили: нагайка, дерев'яна ручка якої була орнаментована срібною золоченою бляхою, прикраси від кінської упряжі, залізне стремено, фрагменти залізного окуття сагайдака.

Покійник був захоронений у дерев'яній труні без віка, і його останню подорож супроводжувала глиняна посуда, виготовлена на гончарному крузі, яка колись була наповнена харчами [282, с. 297–303].

На віддалі 500 метрів від попередньої Я. Пастернак розкопав могилу II із похованням угорського вершника з конем, також із багатим інвентарем. Поряд з головою небіжчика лежали два ковтки-кільця, виготовлені з низькопробного срібла. З кінської упряжі дослідник знайшов залізне вувило й стремено, рештки дерев'яного сидла. Військові регалії були представлені залізним ножом, окуттям сагайдака, чотирма залізними стрілами [282, с. 302].

Таким чином, археологічні відкриття українського вченого відтворили найзагадковіші сторінки історії сусіднього з Україною угорського народу і стали тими першими матеріальними свідченнями, які окреслили історичну дорогу угрів. Їхній шлях проліг із літописної Леведії, країни між долішнім Доном і Дніпром, через Київщину та Подністрів'я (княжий Галич) у бік Карпат, а звідти — Верецьким перевалом — на Закарпаття [152, с. 28].

У «Короткій археології західноукраїнських земель» (1932) Я. Пастернак запропонував таку періодизацію історії княжої доби:

1. Старша — поганська (600–900 роки).
2. Середня — християнська (900–1100).
3. Молодша — середньовічна (1100–1375) [99, с. 229].

Цієї хронологічної схеми вчений дотримувався протягом усієї своєї наукової діяльності так само, як історію Київської Русі в етнічному розумінні він розглядав суто слов'янською добою, оскільки майже всі сучасні землі України були тоді заселені слов'янськими племенами, предками українського народу.

Щодо першого періоду давньоруської історії, то об'єктами археологічних досліджень Я. Пастернака стали пам'ятки західних племінних об'єднань східнослов'янської конфедерації: дуліби, бужани, білі хорвати, волиняни, лучани, тиверці, вичленовані в археології культурою Лука-Райковецька. Підкреслюючи їхню роль у складанні східнослов'янської державності, дослідник ніколи не відходить від принципу наукового об'єктивізму. Свої дослідницькі переконання він формулює у висновку: «Полянам припала почесна роль державотворчого ядра, безспірної колиски першої української державності» [237, с. 543].

Ми зупинилися виключно на археологічному аспекті наукових концепцій Я. Пастернака. Додамо, що його талант історика не поступався археологічному хисту. В цьому легко переконатися, коли перечитуєш історію Київської Русі, відтворену в його знаменитій «Археології України». Авторська захопленість відчутна в описі як пам'яток матеріальної, так і духовної культури: дослідник переконливо висвітлив

питання історичної географії, суспільних відносин, політичного устрою, дав характеристику сільського господарства, ремесел, торгівлі, промислів і мистецтва княжої України-Русі.

4.2. Вплив дослідження Я. Пастернака в княжому Галичі на пробудження українського національного життя

Центральною проблемою, якій Я. Пастернак присвятив своє наукове життя, стала справа локалізації місцезнаходження княжого Галича – столиці Галицько-Волинського князівства, а згодом держави. Академік Я. Ісаєвич слушно зауважив, «що з огляду на характер тогочасної княжої влади, цілком обґрунтоване вживання слів „князівство“ й „держава“ як синонімів» [425, с. 5]. Віднайденню місцезнаходження княжої столиці археолог надавав значення як одній із найважливіших проблем української археології. Справа в тому, що від середини ХІХ ст. почалися пошуки міста, яке стерла з лиця землі Батієва орда в 1241 році.

Піонером серед українських археологів, хто розпочав пошуки столиці Галицько-Волинської держави, був Антін Петрушевич (1821–1913), крилошанин митрополітової греко-католицької капітули, історик церкви й перший у Галичині аматор-археолог. У 1847–1850 роках він оглянув сучасний Галич і його околиці, детально ознайомився із залишками руїн кількох церков княжих часів. Враження від оглядин парафіяльної церкви і руїн старостинського замку впевнили вченого, що нинішній Галич над Дністром – центр стародавнього княжого міста. Храм Різдва Христового А. Петрушевич ототожнював з літописною Богородичною церквою, а старостинський замок із резиденцією галицьких володарів [505, с. 78–79]. Цієї думки автор гіпотези дотримувався послідовно, протягом всього життя, вперто заперечуючи будь-які інші погляди.

Визначним дослідником галицької старовини був професор історії Львівського університету Ісидор Шараневич (1829–1901). Спочатку він розрізняв два Галича: один – старший, доісторичний, язичницький на Пітрицькому городищі (с. Пітрич Тисменицького району Івано-Франківської області); другий – пізніший, княжий. У статті «Стародавній Галич» аматор археології стверджував, що руїни на Замковій горі в нинішньому Галичі не є останками княжих теремів, але ще не означив місцезнаходження колишньої столиці [553, с. 299]. На формування авторської теорії І. Шараневича остаточно вплинули результати археологічних досліджень, які провадив із сусіднього, поруч з Галичем, села Залуква священник Лев Лаврецький (1837–1910) [471]. Перші фундаменти церкви св. Спаса, які 19 квітня 1882 року розкопав І. Шараневич, визначив як залишки Замкової гори князя Володимира Володаревича і, таким чином, переніс другий княжий Галич на Залуквівські височини між Лімницею і Дністром [560, с. 92–96].

Відкриті Л. Лаврецьким восени 1882 р. фундаменти досить великої церкви під лісом Діброва, професор Львівського університету І. Шараневич вважав залишками галицького Богородичного собору. За розміщення на Залуквівській височині княжого Галича висловився і скликаний на 23 липня 1883 року до Галича з'їзд польських археологів [180, с. 4].

Протягом 1882–1884 років Л. Лаврецький при матеріальній допомозі І. Шараневича розкопав ще 5 фундаментів храмів княжої доби. Однак автори видатних археологічних відкриттів не зауважили, що всі архітектурні пам'ятки тяжіють до городи-

ща на Крилоській горі. Незважаючи на помилковість обидвох поглядів, вони, що опирались на літописних, архівних матеріалах із залученням археологічних джерел, мали велике значення для майбутніх наукових пошуків. Подвижництво перших дослідників Галича високо цінував Ярослав Пастернак [51, с. 3].

Відкриття І. Шараневича та Л. Лаврецького мали широкий резонанс за межами Австро-Угорської імперії. Дізнавшись про розкопки галицьких княжих храмів, сюди прибув у 1885 році визначний київський історик та археолог В. Антонович, який у присутності професора зі Львова оглянув їх, зокрема літописний Звенигород, де вони виявили давньоруські полив'яні плитки [274, с. 49].

Вирішальною подією у визначенні головного вектора пошуку княжого Галича став II з'їзд польських істориків (1890), на якому з доповіддю виступив археолог О. Чоловський [557]. Дослідник висловив власну концепцію історико-топографічного розвитку княжого Галича й локалізував давнє місто на території великого, добре укріпленого городища в с. Крилос (Галицький район Івано-Франківської області). Основними аргументами на користь свого припущення він вважав:

- природні захисні властивості території;
- сліди величезних укріплень;
- розміри городища;
- поділ укріпленого города на дві частини: дитинець і підгороддя, до яких примикав неукріплений Поділ [347, с. 136].

О. Чоловському належить і блискучий методологічний здогад у справі локалізації місцезнаходження княжої столиці. За його переконанням, відкриття фундаментів згадуваного в літописі Успенського собору остаточно вирішать і підтвердять його гіпотези. З цією метою він провів у 1890 році археологічні обстеження в найближчій околиці церкви XVI ст. у с. Крилос, вважаючи, що вона побудована на фундаментах собору княжої доби. Археологу не вдалося знайти старих фундаментів, але він зробив правильний висновок, що для будівництва нової церкви були використані матеріали, які походили з більш древньої будівлі.

Близько до розгадки таємниці Галича стояв основоположник національної історіографії України М. Грушевський, коли він писав: «Особливо інтересне городище Крилоса». Однак у кінцевому підсумку помістив Галич на місці сучасного, хоча й зробив обережний, ніким не помічений, але геніальний здогад: «Нічого неможливого нема і в тім, що Галич з своїми передмістями... займав, з певними перервами, цілий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича» [403, с. 467–468]. М. Грушевський у числі перших дослідників княжого Галича ввів у наукову літературу археологічні матеріали до історії Галицької єпархії [401, с. 1–2].

Недовершені починання своїх попередників продовжив видатний історик середньовічного мистецтва Й. Пеленський, який приступив у 1911 році до дослідження Крилоського городища. Розшукуючи фундаменти Успенського собору, дослідник був упевнений, що вони знаходяться на місці сучасної церкви [558]. Перша світова війна перервала пошуки Й. Пеленського.

Більш як 10 років ніхто з учених не звертався до минувшини Галича. Щойно у 1926 році з'явилася стаття, яка заперечувала теорію А. Петрушевича, що церква Різдва Христового була княжим катедральним собором, правда, і своєї версії автор не подає [459, с. 4].

На середину 20-х років припадає відновлення практичних пошукових робіт на терені загиблого міста. За дослідження взявся талановитий історик і археолог Лев Чачковський, який при допомозі студента медицини Я. Хмілевського зібрав мате-

ріали давньої топографії і топоніміки княжого Галича. Дослідники склали схематичний план давньоруського міста, його дитинця, зняли профілі оборонних валів на городищі та в його околицях. Внаслідок тривалих досліджень городища-ембріона й городищ-супутників, церкви, селищ, старих некрополів уперше в історичній літературі виник образ Галича в широкому розумінні картини давнього міста [95, с. 5]. Підсумком багаторічної праці двох подвижників історичної науки (1925–1932) стала синтетична монографія, видрукувана у 1939 році, яка містить всі основні картографічні матеріали княжого Галича. У передмові до другого видання книги Я. Пастернак писав: «В історії української археології, головне в її початковому періоді видатну роль сповняли любителі старовини, що з сутінок глибокої давнини добували сліди життя-буття своїх предків, найдавніших жителів України. Їхні заслуги для розвитку археологічної науки в Україні відкрили для них окремі сторінки, почесні місця в стародавній історії українських земель. До ряду таких звеличників рідного минулого належать дослідники старого Галича – радн. Лев Чачковський і д-р Ярослав Хмілевський» [233, с. 6]. Заслугою обох дослідників перед українською археологією є їхнє справедливе твердження, згідно з яким собор Успіння Пресвятої Богородиці треба шукати поблизу теперішнього крилоського храму [551].

Як бачимо, після дев'ятдесятирічних пошуків кількох поколінь учених питання місцезнаходження княжого Галича залишалося відкритим. Воно розв'язалося, коли «на висоті позему новітньої археології став український вчений доктор Ярослав Пастернак» [420, с. 4].

Найраніше зацікавлення старим Галичем, згадував пізніше науковець, виникло в нього до Першої світової війни. Тоді, в час студіювання археології у Львівському університеті, допитливому студенту не раз траплялися описи розкопів його перших дослідників. Сенсаційні відкриття в Празі ще більше впевнили археолога, що на Крилоській горі його чекають «українські Градчани» й прискорили повернення на батьківщину. У Крилосі Я. Пастернак уперше перебував у 1929 році. Разом із Л. Чачковським вони оглянули широкий терен колишнього столичного міста, відкрили два невідомі неолітичні селища в селах Блюдники і Сокіл [274, с. 70]. На місцевості Крилоського городища дослідники знайшли давньоруську кераміку XI–XIII століть.

Протидія польської влади на декілька років унеможливила реалізацію широкомасштабних планів українського археолога. Щойно аж у 1934 році завдяки «щедрості митрополита Андрія (Шептицького. – *І. К., І. М.*), що впливала з глибокого пієтизму до пам'яток нашого історичного минулого» [418, с. 2], вченому вдалося розпочати інтенсивні розкопки княжого Галича.

Спочатку дослідник вирішив перевірити версію Чачковського-Хмілевського, яка б підтвердила, що на «Золотому Току» знаходиться літописна Спаська церква. Розкопи, закладені там, виявили стару, ще з княжих часів дорогу, вимощену річковим каменем.

Наступні кроки досвідченого науковця засвідчили, що задовго до своїх головних відкриттів Я. Пастернак був упевнений: Крилоське городище є центром давнього столичного Галича. Виступаючи перед гімназійною молоддю Станиславова у червні 1934 року, він говорив: «Частина високорівні між Луквою і впадаючим до неї Мозолевим потоком має сьогодні назву Крилоської гори – і на ній стояла головна княжа твердиня, властивий город» [124, с. 5].

У творчій лабораторії вченого народжується ще одна ідея, підтвердження якої впевнило б у правильному виборі стратегічного напрямку досліджень. Весь археологічний сезон 1935 р. науковець віддав тому, щоб у хронологічному порядку прослідку-

вати доісторичне підґрунтя, на якому виросла пізніша княжа столиця — старий Галич. Польові обстеження підтвердили, що вся територія Крилоської гори була заселена в старшій і молодшій кам'яній добі, а також у перехідний енеолітичний час.

Під час розкопок літописної Галичиної могили (1934) вчений натрапив на житло бронзової доби [121, с. 4]. Синхронні пам'ятки віднайшлися в околицях галицьких сіл Комарів і Вікторів, що належали носіям комарівської і пізньої трипільської культури. У 1935 році Я. Пастернак розкопав у Крилосі, з присілком Підгороддя, 8 могил, приналежних до бронзової доби і ранньозалізного часу [142, с. 1; 279, с. 132]. Наступну ланку історичного розвитку краю вчений відносить до «українського гальштату», невід'ємним етнографічним атрибутом якого була типова чорнена кераміка, що віднаходилась у різних ділянках Крилоської гори. Знахідки середньолатенської фібули в Галичі, срібних римських монет, візантійський скарб з часів великого переселення народів, відкритий у Крилосі в 1908 році, засвідчили, що життя на праісторичній горі ніколи не вщухало і зберегло неперервну культурну традицію до княжих віків.

Пристаючи у 1936 р. до віднайдення найвидатнішої пам'ятки княжого Галича, Я. Пастернак виходив із власного припущення, що центр старої столиці мусив бути на Крилоській горі, отже, старий собор мусив стояти у найближчому сусідстві з сьогоднішньою парохіяльною церквою [283, с. 84].

Вперше Успенський собор згадується в літописі при описі смерті галицького князя Ярослава Осмомисла, де сказано, що він «покладений був у церкві святої Богородиці» [460, с. 345]. З наступної розповіді літописця дізнаємося, що в храмі знаходився княжий престол, бо коли у 1207 році династію Ігоровичів вигнали з Галича, то бояри «посадили князя Данила на столі отця його, великого князя Романа, у церкві Богородиці Приснодіви Марії» [460, с. 373]. Літописні сторінки, на яких знайшли відображення трагічні події у Галичі в 1219 році, дають лаконічні відомості про архітектурне обличчя головного храму міста. Угорський воєвода Філя, захищаючись від князя Данила, «зробив укріплення на церкві Пречистої нашої Богородиці» [460, с. 377]. Остання згадка про Успенський собор у 1254 р. уточнює попереднє повідомлення, з якого видно, що церква була обведена з трьох боків відкритими галереями, придатними в час військової небезпеки для оборони. Противники сина короля Данила Галицького, князя Романа, «вибігли на склепіння церковні», де переховувались під захистом мурів собору чотири дні [460, с. 414].

Ретельне співставлення свідчень давньоруських літописців з історичним аналізом дарчих грамот галицьких князів, нащадків короля Данила, та середньовічних архівних документів, значно наблизило Я. Пастернака до розгадки таємниці. Тепер настала черга перевірити власну гіпотезу, підмурівок якої готували О. Чоловський, Й. Пеленський, Л. Чачковський і Я. Хмілевський.

Дотримуючись їхнього підходу, Я. Пастернак став шукати в найближчому сусідстві нинішньої крилоської церкви місце, де стояв собор. Прилеглі до Успенського храму (1586) західну й північну території дослідник одразу ж відкинув через крутизну поверхні ґрунту, яка була зовсім непридатна для будівництва монументальної споруди. Розшуки археолог почав на південному боці церкви від сторони колишньої митрополичої палати. У закладених тут п'яти шурфах-зондах він виявив залишки двох середньовічних цвинтарів. Жодних залишків собору, за винятком будівельного сміття, виявлено не було. Останнє місце, придатне для місцезнаходження старого катедрального собору, Я. Пастернак означив на площі на схід від сучасного храму. Тут також було закладено п'ять розвідкових траншей. У чотирьох

із них археологи відкрили верстви дрібного румовища з вапняка і крейди, під яким залягав культурний шар давньоруського часу. І, нарешті, в останньому шурфі, закладеному у віддалі 660 см на північ від мурованої каплиці (XV ст.) «на глибині 280 см від верху нинішнього терену, стукнула лопата робітника Данила Михальчука об щось тверде! Показався масивний, сильний мур з тесаних кам'яних блоків, 240 см завгрубшки — і це був перший слід фундаментів старого катедрального собору княжого Галича, відкритий 25 липня 1936 року. Коли відтак в іншому місці зонди знайшовся на такій самій глибині ще один подібний мур, а біля нього залишки підлоги з великих алебастрових плит, ми вже зовсім певні, що перед нами останки найбільшої княжої будівлі Галицько-Волинської держави, яких довгі десятки літ шукали наші попередники» [274, с. 92].

Відкриття Я. Пастернака, яке остаточно локалізувало місцезнаходження княжого Галича, стало справжнім тріумфом української історичної науки, бо воно підсумувало майже столітнє подвижництво багатьох поколінь учених. Першому, кому дослідник повідомив про величезну наукову сенсацію, був митрополит Андрій Шептицький. У листі, датованому 8 серпня 1936 року, він писав: «Уважаю своїм милим обов'язком повідомити Отця Офіціала про закінчення цього річного сезону археологічних розкопів у Крилосі, яким пощастило відкрити багато цікавих речей, що видають нове світло на історію колишньої нашої столиці. Найбільшою несподіванкою було одначе відкриття біля старої мурованої дзвіниці у значній глибині двох 2,45 м грубих мурів кам'яних та підлоги у трьох верствах серед них, яка лежить безпосередньо на терені з княжої доби. Розваживши всі можливості та перестудіювавши докладно історію крилоських церков, дійшов я до того переконання, що це повинні бути по всій правдоподібності останки катедри Ярослава Осмомисла, заложеної у половині XII ст., у якій сей князь був і похований» [6].

Весь світ із захопленням слідкував за науковим відкриттям українського археолога, який щедро ділився з науковими колами і громадськістю результатами своїх пошуків [144, с. 5–6; 148, с. 4; 280, с. 1–7; 283, с. 382–384; 284, с. 182–183].

«Відкриття і знахідки доктора Ярослава Пастернака в різних околицях нашого краю, зокрема ж відкриття мурів катедральної церкви князя Ярослава Осмомисла в Галичі на Крилосі, — давав суспільну оцінку події І. Німчук, — є проречистим показом на те, що ми, українці, стара культурна нація — і тільки несприятливі обставини довели до того, що ми опинились під колесом історії» [484, с. 22].

Продовжити подальші розкопки у 1936 році не було змоги, бо якраз на час віднайдення фундаментів собору кошти, призначені для досліджень митрополитом А. Шептицьким, вичерпались. Тому роботи на важливому археологічному об'єкті відновилися влітку 1937 року. До польових археологічних досліджень були залучені й члени Студентського табору праці [487, с. 160–167].

Дослідника тепер найбільше цікавив розмір собору, бо тільки після встановлення розмірів церкви, виявлення особливостей техніки її мурування можна було впевнено говорити про час її будівництва та засновника.

Вже на рівні довжини фундаментів 20 м, стало зрозуміло, що знайдений храм — найбільший у Галичі. Коли мур перейшов за 30 м, то перевищив розміри всіх видимих церков Галицько-Волинської держави. Прирівнюючи галицький собор до інших княжих церков, що їх сліди знайшлися на терені Старого Галича, Я. Пастернак переконався: найменший храм пророка Іллі був у шість разів менший у поземному плані, Спаська церква — втричі менша, а «катедра Шараневича» (церква Кирила і Методія) — учетверо менша. Як виявилось, Успенський собор був лише на півтора

метра коротшим і стільки ж вузким від найбільшого храму княжої України — Київської Софії. Катедральний собор давнього Галича — великий чотиристовпний триапсидний храм, який з трьох боків був охоплений галереями. Загальні розміри поземного плану — 32,5х37,5 м. Для досягнення точності обмірів плану споруди, удосконалення методики досліджень, що здійснювала експедиція Я. Пастернака, важливе значення мали поради, а часом відгуки провідних спеціалістів та аматорів археології, зокрема В. Січинського [526, с. 171–175] й М. Гавдяка [378, с. 65–69].

Ми вже не раз наводили приклади, як провідний спеціаліст західноукраїнської археології володів даром наукового передбачення. За декілька тижнів після відкриття Успенського собору він, зачарований величезною кількістю знахідок архітектурного характеру, писав у газеті «Діло» (13 серпня 1936 р.): «І якщо саме у 750-ту річницю смерті Ярослава Осмомисла пощастило б знайти рівночасно й тлінні останки його, так це буде небувала щаслива подія не лише для української археології, зокрема церковної, а й для цілого українського народу і створиться святиня народної традиції, якої в нас досі не було» [144, с. 6].

Не минуло й року, як влітку 1937 року світ дізнався про сенсаційне відкриття тлінних останків фундатора Успенського собору, галицького володаря Ярослава Осмомисла.

«А що ще було великою несподіванкою, то те, — розповідав Я. Пастернак на розкопках гостеві зі Львова С. Щуратові, — що на самому вступі своєї цьогорічної праці, в поширеній минулорічній зонді, найшов я — погляньте — ось цей саркофаг. Великий і тяжкий із одної камінної брили білого вапняка, з таким же тяжким, трішки випуклим, але розбитим віком. Він такого типу, які зустрічаються в Києві у княжій добі. Зовсім не орнаментований і без написів, бо й не був призначений для публичного виду. В ньому ж тлінні останки, мабуть, князя. Те певне, що саркофаг був ограблений, невідомо коли, можливо у XIII ст., в часі татарських наїздів; на це вказує розбите віко саркофагу й порозкидані кості покійника» [555, с. 185].

Саркофаг був знайдений під спаленою підлогою західного притвору на глибині 10 см. Княжа домовина виготовлена з одного блоку вапняка. У саркофазі лежав комплектний кістяк літнього 50–60-річного чоловіка. Поперекидувані й перемішані в усипальниці кості, а також те, що спалений тонкий шар жовтої глини, слід дерев'яної підлоги у притворі над ним, вказували на пограбування саркофагу ще з часів, коли стояв старий собор.

«На питання: хто був похований у знайденому саркофагу, можемо дати тільки єдину відповідь: це був сам фундатор і основник галицького катедрального собору, князь Ярослав Володимирович Осмомисл» [274, с. 175], — вважав Я. Пастернак.

Поблизу домовини славетного володаря Галича, на віддалі 25 см віднайшлося поховання молодої жінки віком 18–20 літ. Поет-шістдесятник Ігор Калинець у поезії «Галич» відгукнувся на археологічне відкриття Я. Пастернака проникливими і трагічними рядками:

*Урумовищах поміж череп'ям дзбанків,
мечами і праслами, що знаходимо щоденно,
напїткали невідомої діви останки
з начільником — золотою діядемою.
Мовчить про її наймення віко саркофагу,
Літопис задвірками обійшов її дівоцтво,
Замість весільної шати нап'яв фатум
Чорну намітку на ясні очі.*

*Чи се не твоя, городе, суща подоба:
поросло городище забуття дерном
лишилася дещиця слави по тобі
сливе діви золота діядема [427, с. 25].*

Кістяк лежав на глибині 60 см під непорушеною в час існування собору підлогою, в дерев'яній домовині. На чолі у молодій жінки збереглося золотом гаптоване («златоглавом») чільце візантійського походження. Збережена частина золотою ниткою гаптованої діадеми має велике значення, бо вона вказує на те, що дівчина була знатного роду, адже вишивка — дуже рідкісний виріб для княжої доби [486, с. 37]. Узір вишивки, що зображує стилізоване стебло, зустрічається в різних варіантах і фресках Софіївського собору в Києві.

За черепом жіночого поховання археологи знайшли фрагменти зеленкувато-жовтого скла від скляночки, яку роздушила осідаюча земля. Подібну посудинку Я. Пастернак розкопав на «Золотому Току» в Крилосі й за близькими аналогіями, знайденими на розкопках Десятинної церкви в Києві, датував їх XII ст. У таких тюльпановидних скляночках візантійського походження небіжчикам давали до могили свячену оливу [274, с. 183]. Я. Пастернак вважав, що поруч із саркофагом Осмомисла була похована княжна, можливо, його донька, про котру до нас не дійшло ніякої літописної вістки. Сучасний вчений-антрополог С. Горбенко розвинув гіпотезу автора унікального відкриття і припускає, що є висока ймовірність ідентифікувати належність поховання до невідомої з літопису старшої дочки Ярослава Осмомисла — дружини князя Мстислава Ростиславовича Хороброго [392, с. 130].

Щодо питання датування храму, то Я. Пастернак аргументовано відносив будівництво білокам'яного катедрального собору Успення Богородиці до 1154—1157 років [177, с. 2—3]. Хронологічна атрибуція, зроблена археологом, віднайшла підтримку в істориків української архітектури і збереглась донині, причому пов'язують цю подію із заснуванням Я. Осмомислом у Галичі самостійної єпископії [449, с. 3; 462, с. 10].

Відкриття фундаментів Успенського собору княжого Галича і тлінних останків найславнішого галицького володаря Ярослава Осмомисла мало вплив на пробудження суспільно-політичного життя в Галичині. Епохальне значення розкопок Я. Пастернака для зростання національної свідомості й зацікавленості історичним минулим рідного народу в Галичині відзначив М. Голубець: «Бо ж це не що-будь твориться на наших очах! Це ж з пороку забуття виринає княжий Галич — наша слава — Осмомислова держава» [388, с. 29].

Віднайдення незаперечних слідів столиці Галицько-Волинської держави викликало хвилю ентузіазму в українського громадянства, поневоленого панською Польщею.

«Крилос став місцем відвідин, студій, прогулянок і прощ, — згадував учасник розкопок Д. Герчанівський. — Бували тут тепер учені археологи німці, поляки, українці. Сотні людей з різних усюдів краю бували тут тепер щоденно, у свята — то й по кілька тисяч, а за рік на свято Успіння Пр. Богородиці біля церкви було близько 14—15 тисяч людей! Одного разу прибули люди аж з Волині, добираючись пішки, бо польська поліція завертала подорожніх із станичних станцій і з доріг навколо Галича. Щоденно можна було бачити тут богомільних прочан, які на колінах відмовляли молитви над саркофагом, зовсім так як робили богомільні прочани в Печерській Лаврі, в Почаєві чи на інших прощах» [387, с. 764]. Безпосередньо на розкопках розігрувалися зворушливі сцени. Старенька бабуся, яка прийшла здалеку, впала на ко-

ліна й цілувала святі мури. Сліпий воїн Українського Січового Стрілецтва, ставши над саркофагом, благав: «Боже, відкрий мені очі, щоб я побачив цих дорогих свідків нашої слави!» Недаремно писав тоді відомий журналіст і політичний діяч Дмитро Паліїв: «Ця подія випростовувала хребет нації!» [231, с. 4].

Повітовий староста, намагаючись зупинити потік паломників, оголосив брехливе застереження, ніби в с. Крилос спалахнула епідемія якоїсь хвороби. На дорогах виставлялись поліцейські застави, але вони були безсилі супроти духовного зриву всього народу. Люди ішли вдень і вночі стежками й манівцями, обминаючи вартових, щоб побачити національний Пантеон України [489, с. 41].

Величезний вплив на популяризацію археологічних відкриттів у Крилосі серед української спільноти мала галицька преса. Про знахідки Я. Пастернака регулярно інформувала своїх читачів греко-католицька газета «Нова Зоря» [322] і львівська «Правда» [321]. Не оминула увагою події, що розгорталися на Крилоській горі, і польська преса [341, 343].

Суспільне піднесення, викликане розкопками Я. Пастернака у Крилосі, ще більше занепокоїло польські офіційні власті. Під завершення археологічного сезону 1937 року практично кожен тиждень до Станиславівського воєводського управління державної поліції надходили донесення про громадсько-політичний резонанс відкриттів славетного вченого. 18 серпня 1937 року слідчий відділ інформував управління поліції: «У зв'язку з проведенням проф. Пастернаком зі Львова археологічних розкопок у Крилосі націоналістичні сили всіма засобами та інтенсивно проводять націоналістичну пропаганду, а найголовніше, вони підкреслюють приналежність земель Східної Малопольщі до українського народу вже на початку XII століття» [36, 37].

16 серпня з ініціативи Д. Паліїва був організований великий здиг, який зібрав близько 600 чоловік зі Станиславівського і Калуського повітів... Крім того, з різних теренів Східної Малопольщі Крилос у той день відвідало майже 3000 чоловік. У наступному донесенні з достатньо промовистою назвою «Націоналістична пропаганда у зв'язку з розкопками в Крилосі» поліцейські інформатори повідомляли воєводське управління, що 22 серпня на Крилоській горі зібралися делегації з Горожанки, Сокаля, Рогатина, Жовкви, Львова, Підгайців, Станиславова і сусідніх з Крилосом-Галичем сіл [37].

«Зібралося близько 3 тисяч людей, — вказується в донесенні. — Перед присутніми з промовою виступив доктор Ярослав Хмилевський зі Станиславова і Сергій Гошовський, член ОУН з Крилоса. Вони говорили про розкопки, які походять з XIII ст., в основному доводячи існування на той час українського народу. Більше того, Гошовський акцентував, що костел Св. Станіслава в Галичі був у давнину українською церквою, яку поляки переробили на католицький храм» [37].

Інженер С. Гела, який відповідав в експедиції за обміри архітектурних пам'яток, підрахував, що з липня 1937 року до середини літа 1938 року останки Успенського собору оглянули понад 60 тисяч відвідувачів-прочан [385, с. 4].

Паломництво народу перетворилося у грандіозне свято — «День княжої слави». Газета «Станиславівські вісті» наприкінці серпня 1837 року описала, як відбувалося в Крилосі велике торжество, присвячене 750-річчю роковин смерті Ярослава Осмомисла. Святкування розпочалося Службою Божою. Посередині храму стояв відділ молодіжного формування «Орлів», нагадуючи дружину князя. З того самого місця, де в давнину стояв престол собору, із-за якого правили галицькі єпископи й митрополити, місцевий священник Іван Гошовський почав виголошувати проповідь, але при побаченій вражаючій картині — тисячі людей, що стояли на валах викину-

тої землі довкруг храму, — голос отця заломився, він розплакався й не міг більше говорити. Завершили свято історичні доповіді, виголошені галицькими істориками та величавий концерт [407, с. 1].

До Крилоса приїжджали видатні діячі української науки й культури. В різний час почесні місця останнього спочину князя Я. Осмомисла віддали письменник Б. Лепкий і професор археології з Києва М. Курінний. Найвизначніша художниця Західної України тих часів Олена Кульчицька створила дві композиції образу «Закладення храму Успіння Богородиці в Крилосі». Під враженням відкриття жіночого поховання біля саркофагу Осмомисла скульптор А. Павлось створив чудову теракотову статуетку «Княжна з Крилоса». Збереглися свідчення, що оглянути фундаменти собору й саркофаг збирався духовний натхненник крилоських розкопок — митрополит А. Шептицький. Результати досліджень катедрального собору стали національним заповідником, Пантеоном всенародного й церковного значення [386, с. 32; 265, с. 76].

З численних оцінок сучасників, на наш погляд, найближче до суті наукового відкриття Я. Пастернака підійшов поет Богдан Кравців, який крім археологічного боку тріумфу, побачив і подвиг людини, що не зневірилась, у пошуку йшла до мети доти, доки не досягла успіху. «Але бувають люди, що завжди й усюди, навіть проти надії, і шукають — і знаходять. Їх завзяття перемагає всі перешкоди, всі сумніви й недовіру, й вони видирають таємниці і скарби минулого. До таких людей належить, мабуть, і д-р Ярослав Пастернак, — український археолог й історик. Недалечко від того місця, де багато років шукали вже інші й нічого не знаходили, він шукав далі — й знайшов. Відкрив те, чого ніхто вже не сподівався знайти — фундаменти Собору князя Ярослава Осмомисла, а з тим повелося йому встановити, безсумнівно, те місце, де стояв колись Галич — столиця княжої України в усій своїй пишності й славі. Може й пощастило трохи йому, бо як це він висловлює: що так було вже, відай, призначено, щоб «Ярослава відкрив Ярослав» [450, с. 18].

Завершивши вивчення катедрального княжого собору, Я. Пастернак у 1940 році приступив до досліджень прилеглої довколишньої території. Зі слідів замешкань найцікавішою пам'яткою виявилась лазня княжої доби. У південній частині від собору археолог розкопав стародавній цвинтар, що нараховував близько 100 поховань. На особливу увагу заслуговує багате боярське поховання жінки, чоло якої було прикрашене чільцем-златоглавом. На шії кістяка знайшлися останки стоячого парчевого коміра, застібнутого кількома бронзовими золоченими гудзиками кулястої форми [274, с. 196].

Проводячи у 1934–1941 роках вивчення «Золотого Току», дослідник дійшов до висновку, що княздвір галицьких володарів, а з ним і літописну Спаську церкву та княжий палац треба шукати лише там. Ще в 1930 р. місцеві селяни відкрили під час земляних робіт горизонтальний отвір, стіни якого були обкладені камінням. Очевидно, це був таємний підземний перехід з княжого дитинця.

Колишній княздвір мав своє власне укріплення. Для зміцнення підосва валу була обведена невеликим муром із каміння. Вся територія «Золотого Току» виявилась густо заселеною від X до середини XIII ст. Сліди забудов і господарських комплексів учений віднаходив, розкопуючи територію дитинця, у вигляді залишків вогнищ, кухонних печей, зернових ям і наземних жител [196, с. 352].

Переконання Я. Пастернака, що саме на «Золотому Току» знаходився осідок галицьких князів, базувалося на таких фактах:

1) знахідки тесаного білого каміння, полив'яних і рельєфних плиток, призначених для облицювання інтер'єру храмів, сліди цвинтаря княжої доби вказують на те, що десь недалеко знаходилася двірська Спаська церква;

2) зв'язок висококультурного середовища місцевого княздвора з іншими політичними й духовними осередками Київської Русі підтверджують рідкісні археологічні матеріали, які належали, безсумнівно, верхівці княжого міста;

3) сліди державного життя зафіксовані в таких археологічних джерелах, як привісні печатки галицьких єпископів, прилад для витискання торговельних пломб дорогичинського типу, візантійські, німецькі, чеські, угорські монети, коштовні прикраси (золотий емальований колт), що належали княжій родині;

4) відкриття черепа зубра чи тура на одному з вогнищ довели правдивість літописних відомостей, що галицькі володарі любили полювати на цю тварину, і до них на мисливські розваги приїжджали члени візантійського імператорського дому;

5) атрибути діяльності середньовічного алхіміка на «Золотому Току» й знахідки медичних препаратів давніх галицьких лікарів, залишки імпорту торгових факторій із Києва, Північного Причорномор'я і Візантії теж є важливими аргументами до припущення Я. Пастернака [203, с. 5–15].

На жаль, довести до логічного завершення свою концепцію щодо локалізації княжої резиденції княжого Галича — проблеми, яка й донині залишається невирішеною в спектрі питань історичної топографії міста, — вченому перешкодила Друга світова війна. Археолог до останніх хвилин життя зберіг віру, що тільки на «Золотому Току» можна віднайти останки княжої палати та двірської церкви св. Спаса з похованням князя Володимира, батька Осмомисла. Про це він чітко говорить в останній статті з великої серії наукових праць, присвячених археології княжого Галича [231, с. 11].

Цілий «промисловий комбінат», за термінологічною атрибуцією дослідника, був знайдений під час проведення ним розкопок в урочищі «Юрієвське» (1939, 1941). У сусідстві з Воскресенською церквою (XIII ст.) археолог відкрив ювелірну, бронзолivarну, бляхарську, ковальську, склоробну і гончарську майстерні. Подібні промислові комплекси до майстерень Юрієвського монастиря княжої доби вчений віднаходив у середньовічній археології Європи. Галицькі монахи, попри релігійні, виховні та освітні завдання, прикладали своє ремісниче уміння до економічного піднесення княжої столиці [265, с. 77].

Розкопки в Крилосі, головним чином на «Золотому Току», дали нагоду Я. Пастернаку археологічно зафіксувати долітописний період княжого Галича. Прекрасно розуміючи, що здобуті ним матеріали не можуть осягнути в глибині століть оптимальних хронологічних меж, він підкреслює: город Галич «за нашими дослідженнями» був заснований на переломі IX–X ст. [237, с. 617].

У результаті багаторічних розкопок (1969–1994) Галицька археологічна експедиція, очолювана В. Ауліхом, отримала нові матеріали, які дозволили встановити, що на Крилоській горі давньоруське поселення виникло VIII–IX ст. [347, с. 144; 348, с. 12–14]. Сучасний дослідник Галича Б. Томенчук розвинув відкриття В. Ауліха. У долітописний період, на його думку, тут міг існувати давній племінний центр, який згодом став військовим, політико-адміністративним та культурним осередком Хорватського князівства [541, с. 19–28].

Найвидатнішого дослідника старожитностей Галича цікавило також питання походження назви міста. Традиція, започаткована професором Львівського університету, австрійським істориком Бальтазаром Гакетом наприкінці XVIII ст., нараховує

десятки пояснень. Назву Галича виводили від: а) кельтського племені галатів, що жили у III ст. до Христа; б) від гори Галич; в) від чорної галки; г) назви сусідніх племен галлійців; г) від Геродотових галізонів чи алазонів; д) від польського слова «hala» — гора; е) від згаданого слова «гал» — чорний; е) чи від згаданого польським істориком XV ст. Я. Длугошем імені Галич (1005); є) від здогадної особи Галиці, засновника міста, який мав би бути похований у літописній Галичиній могилі [214, с. 9–13].

Вслід за попередниками (Б. Гакет, Й. Еглі, Т. Коструба) Я. Пастернак поглиблює відому інтерпретацію походження назви від грецького слова «галь», що означає сіль. Свою концепцію науковець уперше аргументував на основі археологічних джерел із залученням історико-архівних та лінгвістичних даних. Як вважає археолог, зміна праіндогерманського «с» на «г» (сіль — гал) відбулася на території, зайнятій траками (фракійцями). Проводячи багато років розкопки в Крилосі, вчений переконався, що в добу культури фракійського гальштату вся територія Крилоської гори й суміжних територій (урочище «Юрієвське») була заселена автохтонним населенням («український гальштат»). Воно зазнавало відчутних культурних впливів з боку фракійського населення, яке з півдня Карпат, особливо високорозвиненої у плані металургійного виробництва Трансільванії, експортували в Галичину свої бронзові вироби. Саме представники фракійських торговельних факторів і могли надати торгуючій сіллі оселі на крилоській горі назву, що починалася «hal» і була первісною формою княжого й нинішнього «Галич» [274, с. 25]. Твердження лінгвістів, що слово «гал» є кельтського походження, також узгоджується з етимологією («сіль», бо доісторичне населення Крилоса мало тісні контакти з кельтськими племенами, торгуючи з ними через Карпатські перевали) [518, с. 9–11].

Історичні джерела, вважає дослідник, підтверджують, що за княжої доби Галич володів монополією на торгівлю сіллю в межах усїєї України-Русі. Києво-Печерський Патерик, розповідаючи про міжусобну війну між князями Святополком і Давидом у 1096 році, принагідно підкреслює, як вимушена затримка із приїздом купців з Галича й Перемишля привела до того, що «не було солі у всій Руській землі» [431, с. 151–152]. В літописі збереглися згадки про соляний шлях з Удеча (Жидачева) до Галича, звідки сіль ріками й суходолом постачалася в різні країни заходу і сходу [460, с. 286]. Мікротопонім з терену старого Галича «сільна дорога», що веде з Сокола до Залукви, задокументований в актах XVIII ст., є пізнішим лінгвістичним відгомном на пам'ять про торговельний шлях біля підніжжя Крилоської гори, яким везли прикарпатську сіль [551, с. 20].

Важливим підсумком досліджень княжого Галича стала концепція топографічного розвитку міста, яку запропонував Я. Пастернак. Науковець вважав, що на початковому етапі центр княжого города знаходився на Крилоській горі, в природно захищеному місці, між річкою Луквою і Мозолевим потоком. Місто було поділене на дві частини. У північній частині, на «Золотому Току», знаходився княжий дитинець — княздвір зі Спаською церквою. Тут перебувала вся князівська адміністрація і двірська обслуга. У південній частині стояли монументальний Успенський собор, єпископський, пізніше митрополичий, палац і капітульний монастир. Простір поміж обома головними частинами міста — урочище «Базар» — за княжих часів був місцем для торгів і майданом для прочан, які прибували в Галич на державні та храмові свята.

На південь від катедрального собору розташувалось розлоге пригороддя (урочище «Качків»), а вздовж обох берегів Лукви, від Вікторівської гори до Дністра, а звідти — вгору, до впаду Лімниці — Підгороддя, де проживало хліборобсько-ремісничє насе-

лення. Південна частина міста була захищена системою подвійних і потрійних валів, а Миколаївська церква на Вікторівській горі правила за форпост, висунутий на 3 км на південь від потрійних валів пригороддя «Качкова».

Від сходу Галич боронили укріплені боярські та монастирські садиби в урочищах «Воскресенське», «Юрієвське», «Прокаліїв сад», «Іванівське», «Данилівське», «Штепанівка», «Гречище».

Галицький дитинець широким кільцем аж до берегів Лімниці та Дністра оточували церкви, які, крім релігійних функцій, творили сигнальну систему княжого міста. Окремі з них входили до порубіжної оборонної лінії міста, знаходячись посередині добре укріплених городищ (храм св. Пантелеймона). На заході підступи до столиці Галицько-Волинської держави боронили кам'яні церкви, розміщені вздовж правого високого і обривистого берега Лімниці: на Соколі, св. Кирила і Methodія, «Полігон», св. Spаса, св. Пантелеймона. На підковоподібному мисі правобережжя Дністра зовнішню лінію укріплень Галича становили Михайлівська церква і храм у «Мниському саду» (с. Залуква), монастир у с. Пітрич і церква Бориса та Гліба в Побережжі.

Всього княжий Галич займав 40 кв. кілометрів простору із княздвором, осідком церковної влади, пригородом і підгороддям, боярськими, купецькими і міщанськими дворищами, ремісничими кварталами, церквами та монастирями [237, с. 617–620].

На сучасному етапі розвитку історичної науки значно поглибилось вивчення топографії княжого Галича, що змістило на декілька століть назад час його походження. Нове прочитання в сучасних дослідженнях знайшла проблема періодизації основних етапів еволюції міста і хронологічне уточнення стадій розвитку певних міських структур [347, с. 122–150; 409, с. 292–303; 539, с. 19–22]. Незважаючи на це, ми не знаходимо жодного положення в концепції Я. Пастернака, яке б застаріло чи втратило свою актуальність. Навпаки, вони пройшли наукову апробацію або стали тими теоретичними відправними тезами, що спонукали наступні покоління дослідників до остаточного розв'язання проблеми. Отже, сила наукових концепцій Я. Пастернака полягає в тому, що вони, з одного боку, ставлять на порядок денний актуальні питання, що спираються на практичному, археологічному досвіді, а з другого боку, їхній енергетичний інтелектуальний запас веде науку до пізнання максимально наближеної істини історичного процесу людства, відбитого в маломовних речових джерелах.

Археологічні розкопки видатного вченого України, проведені у 1934–1943 роках у Крилосі, логічно завершили ланцюг пошукових праць, які розпочалися в середині ХІХ ст. Відкриття Успенського собору, а з тим локалізація місцезнаходження княжого Галича мали неоціненне значення для вивчення політичної, економічної і духовної історії Галицько-Волинської держави. Його дослідження «стали могутнім чинником, що послужив до розбудження серед широких мас старої народної традиції, що довгі часи, неначе приспана, дрімала в нашому народі» [379, с. 61].

4.3. Давньоруські міста — консолідуєчий фактор етнокультурного розвитку Галицько-Волинської держави

Найскладнішим і, разом з тим, найцікавішим розділом в українській археології є проблема вивчення давньоруських міст, до якої ніколи не згасав інтерес археоло-

гів. «Пояснюється він не тільки винятковим багатством археологічних матеріалів, що утримуються в місцевому культурному шарі, – влучно висловився академік П. Толочко, – а й надзвичайно широким спектром проблем, які вони дозволяють вирішувати [536, с. 171].

Зрозуміло, що Я. Пастернаку, як людині безмежно закоханій у пам'ятки старовини України, й археологу, котрому поталанило робити великі й ефектні відкриття, імпонувало ведення розкопок на місцях княздворів, у сакральних частинах давньоруських міст, на ремісничо-торговельних передмістях. Загалом виражений і стриманий стиль його наукових публікацій, зокрема у тих моментах, де йдеться про унікальні відкриття, одразу ж виражає емоційний стан його душі, дослідницьку пристрасть й особисте захоплення. В одному з листів до митрополита, написаному в академічно-консервативному стилі, археолог, який відкрив третій за розмірами собор княжої України-Русі після Київської Софії і Десятинної церкви, виливає всю гаму того стану науковця, що дослідив нові, досі непізнані світи минувшини: «...Велика шкода, що це незвичайне відкриття не припало на сам початок сьогорічних розкопів, бо тоді малибись мо досі вже цілі ті мури відкриті й була вже ясна відповідь дотично їх походження. А так хоч як палить мене зрозуміла цікавість дослідника дійти якнайскоріше правди та в разі здійснення моїх оправданих здогадів поділитися радісною вісткою з Вашою Ексцеленцією та найширшими кругами громадянства», – писав у листі до А. Шептицького археолог 8 серпня 1936 року [6].

Приставаючи в середині 30-х років до систематичного вивчення княжих міст Галицько-Волинської держави Галича, Белза, Звенигорода, Львова, Перемишля, Пліснеська й Тереховлі, Я. Пастернак ставив перед собою такі дослідницькі завдання:

- розв'язати проблему їх походження;
- з'ясувати соціальний зміст;
- вивчити основні закономірності історико-топографічного розвитку міст Галицько-Волинської держави;
- відтворити картину економічного та історико-культурного розвитку.

БЕЛЗ

Одним із небагатьох міст Волинської землі, яке досліджував Я. Пастернак, був Белз. «Повість минулих літ» уперше згадує твердиню на західному порубіжжі Київської держави у 1030 році [460, с. 86].

Розробляючи типологію давньоруських городищ, дослідник, на відміну від сильно укріплених цілою системою оборонних валів і ровів фортець (Крилоське, Пліснеське городища), виокремлював окремих тип городів, розміщених переважно серед низинної та заболоченої місцевості. Якраз до таких городищ належить Белз, топонім якого походить від фізіографічного терміну заболоченої місцевості «бевз» чи «бевза» [495, с. 127].

Городище «Замочок», розташоване серед надбузької низовини на незначному підвищенні, було відрізане з заходу, сходу й півдня від болотистої місцини двома рукавами р. Солокії, з західного боку «Замочок» захищав глибокий поперечний рів, що з'єднував обидва рукави ріки. В середині поперечний вал ділив дитинець на дві нерівні частини. Крім земляних валів, весь периметр городища тримали в захисті стіни частоколу, скріплені оборонними вежами [237, с. 648].

Видатний попередник археолога, дослідник княжих міст Галицько-Волинської Русі Л. Чачковський проклав для його археологічних відкриттів достовірні історичні орієнтири. На основі давніх топонімів, місцезнаходження городищ, валів, могильників, церквиськ і монастирищ він уклав докладні топографічні карти княжого Белза, Теревовлі й Буська. Якраз у західній частині дитинця знавець історичної топографії Белза розміщував княжий терем із двірською церквою. Головний храм міста, на його думку, знаходився на місці теперішньої латинської каплиці Пресвятої Діви. У княжій церкві зберігалась найбільша християнська святиня Галицько-Волинської держави — чудотворний образ Богородиці, який Володислав Опільський вивіз у 1382 році до польського міста Ченстохова [550, с. 20].

Керуючись такими міркуваннями, Я. Пастернак приступив у 1935 році до розкопок на «Замочку». Культурний шар виявився завтовшки 3 метри, незначну верхню частину якого творили залишки XV—XVII ст., а решта походили з княжих часів. Там дослідник прослідкував дерев'яну конструкцію оборонного валу.

У південно-західному куті городища біля валу, на глибині 2,5 метра, археолог відкрив залишки великої дерев'яної будівлі, поставленої «на зруб» із підлогою на масивних підвалинах-лігарах. Керамічні фрагменти, окремі з яких мали гончарські знаки-клейма на дні посудин, датують будівлю, очевидно, оборонну вежу, першою половиною XI ст. Пам'ятка військового призначення хронологічно повністю відповідає першій літописній згадці про Белз [149, с. 5].

Важливим документальним джерелом до вивчення політичної історії Київської Русі стала знахідка олов'яної печатки на місці оборонної вежі. У княжі часи молиб-

добули привіщували до важливих державних документів, писаних на пергаменті. Вони мали б засвідчувати їхню ідентичність.

На печатці був зображений Федір Стратилат у військовій формі з грецьким написом обабіч, що вказував на її походження з княжого двору. Як припускає Я. Пастернак, печатка могла належати переяславському князю Ярославу-Федору (1190–1216) або, ймовірно, великому київському князеві Мстиславу-Федору (1125–1132), старшому синові Володимира Мономаха, що прислав якийсь важливий документ володарю Белза [265, с. 71–72].

У 1936 році археолог продовжив торувати дорогу, яку йому заповів Л. Чачковський. Розкопки на «Замочку», особливо знахідки полив'яних плиток, підтверджували здогад, що тут мала бути в княжі часи двірська церква Пресвятої Богородиці.

На довколишніх від дитинця підвищених ділянках серед заболоченої місцевості, де знаходились посадські райони древнього Белза, Л. Чачковський розміщував княжі церкви св. Миколая, св. Спаса, Святого Духа, св. Параскеви, про які не збереглося згадок у літописах, але за його переконанням, у пізньосередньовічну епоху храми будувалися на місці своїх попередників, поруйнованих у добу занепаду Галицько-Волинської держави.

Маючи нагоду переконатися при розкопках Галича в рідкісному науковому передбачуванні й об'єктивізмі наукових гіпотез визнаного спеціаліста з питань історичної топографії княжих міст, Я. Пастернак взявся за дослідження урочищ «Клименщина», «Монастирище», «Трійця», де мали б, згідно припущень Л. Чачковського, знаходитися монастирі з церквами св. Климентія, св. Дмитрія і св. Трійці [550, с. 23–28].

Розкопки на островному підвищенні серед давніх боліт, за 300–400 метрів на захід від «Замочку», що на правому березі Солокії, відкрили дерев'яні будівельні рештки чоловічого монастиря, заселеного від кінця XI ст. Відкриття 34 поховань із покійниками, зверненими головами на захід, узгодили топографічну концепцію Б. Чачковського з означенням топоніма урочища «Клименщина», де, за даними архівних документів, знаходилась церква св. Климентія [269, с. 160]. Досвідчений археолог не оминув такої малопомітної деталі, що в одного з небіжчиків під головою лежить великий круглий камінь. У Молитвослові монахів-василіян дослідник знайшов приналежність поховального звичаю у молитві «На сон грядущий», у якій сказано: «Як найдеш м'яку подушку, лиши її, а поклади камінь під голову, Христа ради» [269, с. 161]. Дослідник катедрального собору св. Юрія у Львові (1932) простежив, що монахи-василіяни зберегли цей звичай до XVI–XVII ст., з тією лише різницею, що під голову стали класти плоску цеглу.

В урочищі «Монастирище» (1938) теж були знайдені 34 кістяки з подібним, як і в попередньому випадку, поховальним обрядом. Поховання ченця з каменем під головою розшифрувало монастирське призначення кладовища. На відміну від некрополя на «Клименщині», тут були розкопані поховання жінок і дітей. Жіночі прикраси датують час функціонування кладовища XII століттям [198, с. 7].

Вивченням історичного минулого княжого Белза, столиці удільного князівства, ім'я якого не сходило зі сторінок давніх українських літописів, Я. Пастернак займався під час своїх широкомасштабних досліджень у Крилосі (1935, 1936, 1938). Прагнення розширити горизонти знань про міста Галицько-Волинської держави вели його сюди. І тут він відкрив, уперше в історії української археології, залишки дерев'яних конструкцій оборонного валу та вежі, підтвердив історичність найранішої літописної вістки про Белз, уточнив соціально-топографічну структуру міста.

ЗВЕНИГОРОД

Княжа столиця Ростиславичів, місто, яке відіграло одну з провідних ролей у політичній історії Галицько-Волинської держави, постійно перебувало в полі наукового інтересу Я. Пастернака. В ході багаторічних дискусій дослідники почергово локалізували давньоруське місто на Дністрі, Стрипі й над Збручем. Вирішальне слово сказав М. Грушевський, розмістивши Звенигород на р. Білці біля Львова [400, с. 1–28]. Найвизначніший історик України основним доказом своєї концепції обрав археологічні матеріали. Знахідки олов'яної печатки київського митрополита Костянтина (кінець XII ст.), бронзових нагрудних хрестів-енколпіїв та іконок упевнили дослідника, що саме тут знаходився галицький Звенигород [60, с. 19–23].

Грунтовна стаття «Княжий Звенигород», яку написав Я. Пастернак у 1931 році, синтезувала весь археологічний досвід, набутий дослідниками міста. Вчений вважає, що літописець запізнило згадує Звенигород у 1087 р. [760, с. 126]. Місто належало до тих «інших городів», що їх відібрав у ляхів князь Володимир Великий у 981 році разом із Перемишлем і Червенем [62, с. 278].

Звенигородський дитинець розташувався у природно захищеному місці на незначному підвищенні, яке клином вганялося в багnistий терен, де ще недавно були озера. Кінець цього клину-виступу був відрізаний широким і глибоким ровом від решти високорівні та задля безпеки обведений квадратним валом.

Розбираючи у 1937 році один із підвалів, що залишився від колишнього замку А. Синявського (1716), експедиція Я. Пастернака зафіксувала, що терен княжого дитинця був майже на 10 метрів від пізнішого замкового, а цілий шар насипу засипаний землею, густо перемішаною з керамічними уламками та іншими пам'ятками княжої доби. Звітуючи про дослідження Звенигородського дитинця, автор розкопок писав: «При цьому є й сліди колишньої княжої церкви. Це поливані плоскі цеголки, якими тоді були все викладені підлоги церков, вони подібуються при південному боці городища» [191, с. 4]. Цікаво, що відкриття храму в центральній частині городища вчений передбачив вже під час першого перебування у Звенигороді в 1931 році. Дослідник звернув увагу на літописну розповідь, де йде мова про тривалу війну великого князя Всеволода з галицьким володарем Володимиром і містяться лаконічні рядки: «Бог ото і свята Богородиця ізбавили город од лютої раті» [460, с. 198]. З цього виходить, робить висновок учений, що у Звенигороді була Богородична церква [62, с. 278].

Розкопуючи у 1965–1972 роках Звенигородське городище, археолог О. Ратич віднайшов прямокутну тринефну чотиристовпну церкву з трьома апсидами (10,4x12,5 метра), а за 14 м від храму на північний схід — руїни княжого палацу [510, с. 190].

Розвідкові дослідження Я. Пастернака, які він провів у 1937 році, виявили кераміку XII–XIII ст. й унікальну пам'ятку татарської старовини XII–XIV ст., що є наявним доказом нищівного нападу золотоординців 1241 р. на княжий Звенигород: на

двох скріплених одна до одної кістяних пластинах давній майстер вирізьбив фігурну голову татарина [265, с. 71].

Ознайомлення в археологічній літературі, а також у приватних колекціях зі знахідками, що походили з посаду-міста Звенигорода, давали підставу характеризувати центр удільного князівства як найбільш розвинену в культурно-історичному плані княжу столицю на заході України. З різних територій пригорода були відомі знахідки церковної старовини, державні печатки, коштовні речі, виготовлені в майстернях київських ювелірів.

За підйомним матеріалом і розвідковими розкопками, зробленими на посаді, вченому вдалося реконструювати один із міських кварталів. Оселі звенигородських ремісників і хліборобів розміщувалися двома рядами вздовж вулиці, а поміж ними стояли збудовані з тесаного каменю три церкви, від яких залишилися виразні сліди румовищ і полив'яні цегляні плитки від підлоги. Четвертий храм, за припущеннями археолога, знаходився в урочищі «Острови» серед давніх багнищ і сполучався з посадом довгою дерев'яною кладкою. На цьому місці знайдено багато полив'яних плиток з підлоги, кілька нагрудних кам'яних хрестиків, бронзове «копіє» для проскомидії [237, с. 645–646]. Поміж дрібнішими знахідками, здобутими археологом із культурного шару Посаду, найбільшу історичну вартість мали купецькі олов'яні пломби. Гіпотетичні припущення Я. Пастернака щодо звенигородського Подолу підтвердила і продовжує підтверджувати археологічна наука. На торговельній площі в урочищі «П'ятницьке» нещодавно були досліджені залишки дерев'яної церкви XII ст. Параскеви-П'ятниці, яку в 1241 році спалили ординці. Її підлога, як і передбачав археолог, була вимощена різнокольоровими полив'яними плитками [523, с. 109].

Вражений багатством історичних пам'яток, відомих з терену Звенигорода, Я. Пастернак наполягав на проведенні фахових систематичних розкопок, підкреслюючи, що «вимагає цього не тільки наука рідної археології, але вже й сама національна честь» [62, с. 279].

Сенсаційні відкриття у 1988–1989 роках при розкопках північно-східного передмістя Звенигорода берестяних грамот, цих перших і найдавніших знахідок на території України, що значно розширило можливості історичного пізнання Галицько-Волинської держави [524, с. 127–131], є початком сповнення заповіту видатного археолога.

ЛЬВІВ

Стародавню історію наймолодшої зі всіх столиць Галицько-Волинської держави Я. Пастернак розглядав на широкому картографічному полотні археологічних пам'яток княжої доби. Ще задовго до заснування Львова територія Галичини, яка стала організаційним центром першої молоді західноукраїнської держави, утвореної «самодержцем і царем всієї Русі» князем Романом Мстиславичем, була досить густою мережею укріплених городищ та відкритих селищ довкола них. Уже в середній кам'яній добі — в епоху мезоліту — на піскових дюнах на Київському і Личаківському горбах жили групи мисливців-кочівників, рибалок і збиральників, що залишили по собі в піску крем'яні знаряддя: ножі, скребки, різці [77, с. 2].

У молодшій кам'яній (неолітичній) добі майже вся територія пізнішого Львова та його найближчих околиць була густо заселена хліборобськими племенами з так званої надбужанської культури. «Її треба вважати тим корінним етнічним підложжям, — вважає дослідник історії Львова, — що на ньому виросла галицько-волинська вітка українського народу» [227, с. 7]. З початку ранньої залізної доби (800–600 років до Н. Х.) походить тілопальний могильник, який розкопав дослідник у Лисичанах 1942 р. біля Львова [209, с. 3].

Історія найдавнішого заселення Львова, переконаний вчений, дуже нагадує праісторичні сторінки Звенигорода, першого княжого міста в Галичині, з тією лише відмінністю, що останній був заселений уже в добу палеоліту.

Наступна група археологічних матеріалів, виявлених на території сучасного Львова та його околиць, належить до періоду утворення і розквіту Давньоруської держави. До таких пам'яток Я. Пастернак відносив овальне городище на Чорній Горі в Грибовичах, могильники в сусідніх зі Львовом селах — Запитові, Підбірцях, Ременові [78, с. 3].

Дошукуючись причин виникнення міста, погляди Я. Пастернака протягом 30–60-х років зазнали суттєвої зміни. Якщо в ранніх працях заснування княжого Львова він пояснював випадковими обставинами чи прагненням засновників сховати місто від головних тогочасних комунікацій [77, с. 2], то вже у зрілих, узагальнюючих дослідженнях на переднє місце виходять природні, географічні й економічні чинники.

«Король Данило, будуючи новий город, збудував його не на завойованій, чужоплемінній території, а на споконвічній землі українській, далеко в глибині краю» [227, с. 10], — підкреслював учений. Основною причиною заснування Львова стали політичні обставини, в яких опинилась Галицько-Волинська держава після нападу Батиевої орди у 1241 році. Швидкому економічному росту города Лева сприяло вигідне географічне розміщення на перетині прадавніх торговельних шляхів, що з'єднували Подністрів'я з Побужжям і Північне Причорномор'я з Посянням та Повіслям.

Як підтвердили археологічні дослідження, на неприступній, природно захищеній Замковій горі у Львові поселення існувало вже в XII–XIII ст. Перед загрозою татар-

ської небезпеки Данило Галицький розпочав будівництво нових городів на північному боці Карпат, які повинні були відродити культурно-господарське життя Галицько-Волинської держави. На місці старого поселення за часів Данила і його сина Лева постало місто-твердиня, назване «Львовим градом». Очевидно, що заснування княжого Львова припадає на першу половину 50-х років XIII ст., бо, описуючи пожежу, яка трапилась в Холмі, Галицько-Волинський літопис від 1256 року пише: «Навіть і зо Львова дивлячись, було її видно по белзьких полях, од палахкотіння сильного полум'я» [460, с. 417].

Давньоруський Львів складався із двох частин: укріпленого замку і торгово-економічного посаду, також захищеного валами і ровами, в якому розмішувалися боярські, купецькі та міщанські двори [237, с. 655].

Під захистом княжого замку почало розростатися місто. За правління князя Лева княздвір переноситься із Замкової гори до нижнього городу. Біля резиденції володаря Львова, вважає Я. Пастернак, були засновані церкви св. Миколая, св. Теодора, св. Параскеви, Воскресіння і Спаса, що розташовувалися в районі Підгороддя або Підзамча.

Проведені в 1977 р. археологічні дослідження нижніх частин стін і фундаментів Миколаївської церкви виявили, що будівля зведена на старому цвинтаріщі, а це, в свою чергу, підтверджує існування на цьому місці давнішої, дерев'яної церкви. Таким чином, археологія підтвердила традиційні перекази, що церква св. Миколая, заснована в другій половині XIII ст., була двірським храмом і служила осередком громадсько-політичного життя галицьких володарів.

Крім церков, у старому Львові були й монастирі. Сліди василіянського монастиря княжих часів Я. Пастернак віднайшов на Святоюрській горі під час досліджень фундаментів катедрального собору у 1930 р. Під самим княздвором, на нижній ділянці Підзамча, дослідник розміщував на топографічній карті Львова василіянський монастир із церквою св. Онуфрія.

Більше десяти років віддали львівські архітектори, щоб пересвідчитися в традиційній інтерпретації датування будівництва костелу св. Івана Хрестителя. Закладення храму, звичайно ж, пов'язувалося із приїздом до Львова дружини князя Лева, доньки угорського короля Бели IV – Констанції, в середині XIII ст.

Розвідкові шурфи, закладені в 1977 р. вздовж східного фасаду храму, виявили в культурному шарі фрагменти кераміки XII–XIII ст. Дослідження, продовжені у 1984–1985 роках, за наявності знахідок давньоруського часу засвідчили, що костел існував від середини XIII ст. [352, с. 119]. Цим відкриттям археологія не тільки ще раз підтвердила авторитет Я. Пастернака, який відносив зведення костелу св. Івана Хрестителя до епохи короля Данила, а й остаточно виправдала гіпотетичну концепцію вченого щодо історичного розвитку Львова в княжу добу.

Львів був чи не єдиним із княжих міст Галицько-Волинської держави, в якому археолог не провадив польових досліджень. Однак його висновки, побудовані на аналізі літописних відомостей, археологічних джерел, даних лінгвістики та й завдяки суто археологічній інтуїції, повністю підтвердили розкопки на Замковій горі (1955–1956), на терасах біля її підніжжя (1976), церкви св. Миколая (1977), костелу св. Івана Хрестителя (1984–1986).

Віра дослідника, висловлена у словах, що місто постало на «споконвічній українській землі», сповнилася після довгоочікуваних відкриттів, зроблених львівськими археологами у 1992 році під час розкопок історичної частини Львова, на території Краківського передмістя, де були знайдені матеріали черняхівської культури V ст., відкрите поселення літописних дулібів V–VI ст., виявлена кераміка, характерна для культури Луки-Райковецької VIII–X ст. [499, с. 39–42].

ПЕРЕМИШЛЬ

В історії Галицько-Волинської держави княжий Перемишль займав особливе геополітичне становище. Столиця висунутого найдалі на захід від Київської Русі удільного князівства була головним форпостом українських земель. Проте не охорона західних кордонів Галицько-Волинської держави була основним завданням укріпленого перемишльського граду, вважає Я. Пастернак. Вирішальний вплив на вибір міста мало його унікальне географічне розміщення. З найдавніших часів тут проходив найважливіший водно-сухопутний шлях західноукраїнських земель, який проліг від Балтики вздовж Одри, Вісли, Сяну і Дністра до Чорного моря. Для його опанування і контролю ініціативу на себе взяли декілька важливих східнослов'янських городів: Перемишль і Ярослав над Сяном та Галич із воєнно-торговельною пристанню над Дністром [236, с. 7–8]. Із цього часу походить, випадково знайдений на терені Перемишля, скарб срібних арабських дирхемів (понад 700 штук) з часу династії Саманідів (947–998), що вказує на інтенсивні торговельні зв'язки новозаснованого міста з арабським Сходом [244, с. 19].

Засновником чи радше тим, хто укріпив східнослов'янську оселю валами й ровами, був представник чеської княжої династії Пшемислідів. Його іменем у 970-х роках і був названий город-твердиня — Перемишль. Невдовзі місто опинилося в руках краківських князів [237, с. 642]. Зміна геополітичної ситуації, що сталася в Центральній і Східній Європі внаслідок утворення раних держав слов'янського світу, сприяла росту економічної могутності Перемишля, який від 981 року входив у сферу впливу держави київського князя Володимира Великого. Як повідомляє автор «Повісті минулих літ»: «Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю» [460, с. 49].

Нові державні об'єднання змінили акценти європейської торгівлі. У Перемишлі — столиці удільного давньоруського князівства — сходилися одразу чотири стратегічні торговельні шляхи:

- 1) західний, що проходив через Краків—Судомир—Ярослав;
- 2) південний, що єднав Перемишль із територією сучасної Угорщини через Дуклянський перевал, — літописні «Руські ворота»;
- 3) «королівський шлях», добре знаний з Галицько-Волинського літопису, проходив із Угорщини вздовж Сяну, далі його відгалуження сполучалось через Ужоцький перевал із верхнім Надсянням;
- 4) східний шлях провадив до Звенигорода — вузлового пункту в Галицькій землі, звідки розходились три відгалуження: а) північне (балтійське) — через Володимир-Волинський; б) київське, відомий середньовічний торговельний шлях «Із Києва до Регенсбурга»; в) північно-східне (чорноморське), яке проходило через Галич [236, с. 11–12].

У XI–XII ст. Перемишль став осідком княжої династії Ростиславичів – Рюрика, Володаря та Володимирка, старшої вітки роду Ярослава Мудрого. На Замковій горі стояв город, оточений земляним валом, в основі якого були зрубні дерев'яні конструкції. При основі він мав ширину близько 20 м і висоту 4–5 м. На гребені валу стояли наземні мури – дерев'яні оборонні стіни. Укріплення дитинця в плані утворювало чотирикутник. З північного боку до дитинця прилягав невеликий окольний город із господарськими спорудами [463, с. 121].

Я. Пастернак першим із українських учених вступив у гостру дискусію з польськими археологами, які під керівництвом А. Куниша та А. Жакі провели у 1958–1964 роках розкопки на Перемиському замку. Український дослідник справедливо і з боєм говорив, що їхні наукові плани були розраховані на те, аби довести «відвічний польський характер» Перемишля. Відкриті археологічними розкопками залишки палацового комплексу, до якого входили княжий терем і ротонда, польські науковці відносили якщо не до 981 року, часу приєднання Перемишля до Київської Русі, то до 1018–1030 років, коли місто перебувало під владою Болеслава Хороброго. Причому і в новітніх працях беззастережно приймається висновок, що палац і ротонда – це зразки польської передроманської архітектури.

Концепція польських археологів, побудована не на достовірних історичних фактах, а тільки на національних інтересах, була піддана гострій, але об'єктивній критиці Я. Пастернака. Передусім він звернув увагу, що перемиський дитинець був укріплений валами з дерев'яною конструкцією всередині них (літописними «коморами»), характерними для оборонних фортифікацій давньоруських міст, а не за польською традицією (шари валків з «гаками») [244, с. 20].

На українських землях будівлі-ротонди не є унікалом, вони відомі з Херсонесу й Вишгорода біля Києва, Володимира-Волинського і Галича, а значить не могли бути витвором польської церковної архітектури. Висновки Я. Пастернака знайшли підтвердження в працях сучасних дослідників галицької архітектури М. Рожка та М. Фіголя, які, незалежно один від одного, довели, що на поширення в Галицько-Волинській державі центричних споруд-ротонд мали безпосередній вплив Чехія і Велика Моравія, але утвердження княжої влади і християнської релігії східного обряду виробило самобутній місцевий стиль галицької архітектури [516, с. 135–138; 547, с. 135–140].

З північною стіною ротонди сполучався мур прямокутного палацу із зовнішніми розмірами 15,0х33,6 м. Аналогію до перемиського княждвору археолог віднаходить у Київському літописі, де описується палацовий комплекс галицьких володарів, у якому княжий терем також був з'єднаний переходами з двірською церквою [460, с. 357].

Археологічна експедиція А. Жакі у 1959 р. відкрила в центральній частині замкового подвір'я значний фрагмент підлоги, викладеної з кам'яних плит. Рештки споруди були ідентифіковані з катедральною церквою св. Івана, збудованою князем Володарем у 1119 році. Я. Пастернаку не вдалося побачити ні плану собору, ані його гіпотетичної реконструкції. Шовіністично настроєні до відкриття визначної пам'ятки української історії польські «ультрапатріоти» домоглися у 1965 році припинення археологічних робіт. Вченому з колосальним археологічним досвідом не було важко – за поєднанням каменю і різнобарвної полив'яної кераміки в оздобленні підлоги храму – побачити її приналежність до галицької архітектурної школи. Про це промовисто свідчили й архітектурні деталі, виконані в романському стилі, а та-

кож техніка мурування, яка практикувала для зведення храмів тесані блоки каменю, а не цеглу, як у тогочасних краківських будівлях [244, с. 22].

На перемиському примиському поселенні металургів і гончарів, що знаходилося поблизу фундаментів латинської катедри, польський археолог А. Куниш віднайшов у 1961 р. фундаменти храму-ротонди св. Миколая — покровителя торговців. І в цьому випадку Я. Пастернак за описами техніки кладки грубесних мурів завтовшки до 2 метрів, ставлених у романсько-візантійській манері, розгледів технологічні особливості галицької архітектурної школи. Подібно до перемиського храму, в якому лицьові мури викладались із великих тесаних блоків каменю, а середина поміж ними заповнювалась дрібним камінням, перемішаним із мулярською заправою, був побудований Успенський собор у Галичі [274, с. 122–123].

Сучасна українська історіографія адекватно оцінює погляди Я. Пастернака щодо пам'яток архітектури княжого Перемишля й однозначно ідентифікує їхню приналежність до найдавніших творінь національної культури доби розвиненого середньовіччя. В цьому плані промовиста позиція послідовника славетного дослідника на терені археології старого Галича В. Ауліха, який безапеляційно стверджував, що найдавніші храмові будівлі Перемишля й палацовий комплекс були збудовані місцевими давньоруськими майстрами, а саме місто стало колицею, звідки розвинулася галицька архітектурна школа [351, с. 8].

За умов безплідної полеміки, спровокованої польськими археологами, яка виходила за межі наукової площини і де головними аргументами були політичні, національні та ідеологічні інтереси, для Я. Пастернака у відтворенні об'єктивного історичного минулого Перемишля важливою була кожна археологічна знахідка. Знаючи про трагічну долю відкритої у 20-ті роки княжої церкви в пригороді міста, фундаменти якої були знищені, як і численні поховання з надгрудними хрестами-енколпіонами, дослідник розумів, що найбільше археологічного матеріалу йому можуть дати розкопки давньоруських могильників. І така нагода трапилася археологові у 1939 році, коли перемиський владика УГКЦ Й. Коциловський запропонував йому, виділивши необхідні фінанси, дослідити велике цвинтарище на місці прадавніх єпископських маєтностей, що знаходилися за 10 км на північ від Перемишля в селі Валява. Львівський археолог В. Петегірич, який опрацював матеріали Валявського могильника, підкреслює значення цього відкриття: «Незважаючи на тривожні передвоєнні дні, впродовж серпня 1939 р. Я. Пастернак зумів провести доволі масштабні розкопки Валявського могильника. На площі 75х50 м він відкрив та дослідив 88 інгумаційних ґрунтових поховань, що були розміщені рядами й орієнтовані головами на захід» [502, с. 115].

Загальноприйнятий на Україні обряд поховання, а також типовий для культури Галицько-Волинської Русі мистецький стиль жіночих прикрас, виявлених при розкопках Валявського могильника, підтвердили безсумнівну українську етнічну приналежність населення Перемишля та його історичних околиць у княжі часи.

Оперуючи археологічними джерелами, Я. Пастернак науково спростував хибні теорії польських учених щодо походження Перемишля. Він переконливо довів, що столиця удільного князівства — один із найстарших городів княжої України-Русі, бастион західних українських земель, заснований на одвічній українській етнографічній території, що впродовж тисячоліть етнічно і культурно був пов'язаний з основним масивом українських земель.

ПЛІСНЕСЬК

Літописний Пліснеськ займав друге місце після Галича серед давньоруських міст у проблематиці наукових зацікавлень Я. Пастернака. Першу згадку про нього подає «Слово о полку Ігоревім». Перед трагічною битвою на р. Каялі великому київському князеві Святославу Всеволодовичу снилося, що «всю ніч з вечора сірі ворони каркали близь Пліснеська на оболоні, були в дебрі вологій і неслися до синього моря» [528, с. 25]. Наступна згадка в Іпатіївському літописі від 1188 року розповідає, що після захоплення угорським королем Андрієм стольного города Галича волинський князь Роман Мстиславич хотів відібрати його для себе й «тоді вперед послав воїв до Пліснеська, щоб вони спершу напали на Пліснеськ» [460, с. 347]. Втретє і востаннє про Пліснеськ є згадка у Галицько-Волинському літописі від 1233 р., де повідомляється історія спільного походу Данила Галицького й Олександра Белзького та про їхню перемогу над пліснеськими боярами Арбузовичами, які не хотіли визнати князю владу над собою [460, с. 390]. Як бачимо, історичні джерела одноставно засвідчують політичну вагу впливового в княжій Україні міста, яке займало стратегічне положення на прикордонні Галицького й Волинського князівств та відомому торговельному шляху, що вів із Києва до Регенсбурга.

Пліснеськ досліджували малокваліфіковані аматори археології та відомі польські фахівці Т. Земенцький і К. Гадачек. Непоправної шкоди місцевому некрополю завдали скарбощукачі, які, починаючи від 1810 року і впродовж всього ХІХ ст., руйнували поховання з ранньослов'янського й давньоруського часів.

Не пристаючи до інших поглядів щодо локалізації літописного Пліснеська, Я. Пастернак пішов шляхом свого видатного вчителя, професора Львівського університету К. Гадачека, і в 1940 році приступив до вивчення давньоруського археологічного комплексу в урочищі «Пліснесько» біля с. Підгірці Бродівського району Львівської області. За короткий час зробив точні обміри центральної частини колишнього міста, створив наукову схему топографічного розвитку Пліснеська, прослідкував еволюцію розвитку системи оборонних укріплень і складових частин городища. На думку вченого, Пліснеське городище займало площу 160 гектарів і за розмірами його можна тільки прирівняти в Галичині до Крилоського. Головна південна територія ділилася на дві частини: дитинець та пригороддя, де жила військова залога, ремісники й челядь. Археолог уточнив розміщення семи валів та ровів, які захищали місто з більш доступного північного боку, з трьох інших сторін городище мало природні укріплення. Справедливим є його спостереження, що північна частина Пліснеська «витворилася у висліді розбудови городища» [217, с. 140]. Положення дослідника про змінність планувальної структури й багатофазовість укріплень городища знайшли розвиток у наукових працях українських археологів М. Кучери [457, с. 3—

56] та М. Филипчука [543, с. 50–55]. Розкопки оборонних валів, які зробив Я. Пастернак, засвідчили, що їхня підосва обабіч була укріплена великими кам'яними плитами, якими у деяких місцях вимощене також узбіччя земляних насипів.

У питанні визначення соціального змісту Пліснеського городища археолог відводив йому роль як осідку княжого дружинника чи боярина [217, с. 139; 237, с. 657].

Влітку 1940 р. експедиція кафедри археології Львівського університету на чолі з Я. Пастернаком заклала на дитинці Пліснеська 7 розвідкових траншей і 2 на суміжному пригородді. У ході археологічних робіт вдалося виявити культурні нашарування слов'янської і княжої доби та віднайти чимало унікальних пам'яток — фрагментів глиняного посуду й керамічні полив'яні плитки.

Короткочасні дослідження висвітлили картину економічного життя давнього міста. У господарській діяльності мешканців Пліснеська важливу роль відіграло землеробство (знахідки наральника і серпів), однак провідне місце займало ремесло. Непоодинокі знахідки засвідчили високий рівень обробки заліза, кості й дерева, а також високорозвиненого ювелірного виробництва. За слідами останків кухонних печей з випаленими глиняними черінями й вогнищами стало очевидним, що населення міста мешкало вже не в напівземлянках, як у ранньослов'янський час, а в наземних житлах, поставлених «на зруб» або «на стовп».

Розміщене на стратегічному перетині торговельних шляхів з Галича до Володимира-Волинського і від літописних «Руських воріт» до Києва, Пліснеське городище доросло до найкраще укріплених фортифікацій княжої Русі. Про його військову могутність свідчать досить часті знахідки зброї (ножі, стріли, остроги, мечі, булава, фрагмент шаблі) [217, с. 144].

За ступенем господарсько-економічного й культурного розвитку літописний Пліснеськ належав до найпередовіших міст Давньої Русі. У розкопаних шарах місцевого дитинця знайдені вироби київських ремісників: глиняні амфори, скляний посуд, трубчасті замки до дверей, глиняні полив'яні писанки. З Овруччини сюди надходили пряслиця, виготовлені з рожевого шиферу й необхідні для масового ткацького виробництва. Західний імпорт представлений в археології Пліснеська жіночими прикрасами, зброєю і предметами господарського побуту. Експедиція також віднайшла у 1940 році синю майолікову мисочку візантійського походження [237, с. 658].

Тоді ж Я. Пастернак розкопав ґрунтову могилу інгумаційного характеру. Могилярна яма мала оригінальну конструкцію, майже квадратну в плані (240х250 см), із побудованою «на зруб» коморою, що мала дерев'яну підлогу й покрівлю. Серед поховального інвентаря віднайшлася давньоруська кераміка, бойова стріла та мініатюрний зі звуженим обухом і сильно загостреним дзюбом молоточок [265, с. 68]. Такі типи поховань раніше були відомі в могилах літописних лучан і волинян. З огляду на це, Я. Пастернак відстоював заснування Пліснеська літописним племінним об'єднанням дулібів. Висновок археолога узгоджується з відкриттями М. Кучери, які він зробив у 1954–1962 роках. Історію Пліснеська дослідник за археологічними матеріалами відносив до часів золотоординського іґа, поділивши її на 4 послідовних періоди, при цьому перший припадає на VI–VIII ст., тобто час розквіту дулібського племінного союзу [458, с. 251].

ТЕРЕБОВЛЯ

Любецький з'їзд, який зібрав у 1097 році всіх князів Руської землі, «щоб уладнати мир», прийняв рішення кожному «держати отчину свою», зокрема і «Теребовль — Василькові» [460, с. 146]. Немає сумніву, що поява Теребовлі на сторінках літопису, та ще й у зв'язку з такою доленосною подією у давньоруській історії, якою був з'їзд князів у Любечі, свідчила про існування на той час великого міста, важливого політико-адміністративного центру одноплемінного князівства, розміщеного на лівобережжі середнього Дністра. І хоча літопис ще декілька разів згадує столицю Теребовельського князівства, цілісної картини про ранню історію міста ці відомості не дають. Археологічні розкопки, які проводились у різний час, теж не виявили матеріалів для вирішення проблеми локалізації давнього міста.

Тому, об'єднавши спільні зусилля, сюди у 1931 році прибули археолог Я. Пастернак та історик Л. Чачковський, щоб на основі археологічних джерел і лінгвістичних даних локалізувати місцезнаходження княжої Теребовлі. До відвідин міста легендарного князя Василька Теребовельського спонукали також повідомлення звідти, що місцеві аматори археології віднайшли давній княздвір на Замковій горі.

«Переїхавши звіттам до Теребовлі, оглянув я розкопи, властиво очищування руїн замку з румовища... — писав 29 серпня 1931 р. в листі до голови НТШ у Львові К. Студинського Я. Пастернак. — В сусіднім Зеленьчу ствердив я, що городище над р. Гнізною походить з XI ст., знайшов велике селище культури мальованої кераміки на Підгорі (варто колись копати) та погребвище княжої доби недалеко нього» [3].

Наслідком досліджень двох видатних учених стали дві наукові гіпотези, які панували паралельно в історичній літературі аж до середини 80-х років ХХ ст.

На думку Л. Чачковського, княжий дитинець Теребовлі знаходився на високому мисі Замкової гори при злитті р. Гнізни та її правої притоки Пичинії. На підтвердження своєї гіпотези автор наводить свідчення ревізійного акту 1632 року, згідно з яким, у час будівництва старостинського замку робітники натрапили на більше румовище якогось монастиря чи замчища. Дослідник вважає їх залишками двірської церкви, що знаходилась у північній частині замкової площі [549, с. 258]. Лінії подвійних валів та ровів, які розчленовували мис на дві частини, є характерною ознакою поділу укріплених княжих міст на власне «город» і передню частину твердині, так зване «передгороддя». Л. Чачковський дослідив, що оборонну систему доповнювали водяні укріплення, розміщені на потічках Пичинії і Пичивнику. Сліди церквищ дослідник розміщує на укладеній ним у 1931 р. топографічній карті княжого міста Теребовлі й пов'язує їх з урочищами «Гора св. П'ятниць», «Покрівка», «Монастир» [549, с. 259]. Основою для майбутніх дослідників стало спостереження Д. Чачковського, що Теребовля споріднена своїм топографічним розміщенням, системою укріп-

лень, структурним поділом (княжа фортеця, сакральна частина, торгово-ремісничий посад, міські пригороди з церквами й монастирями) із древнім Галичем.

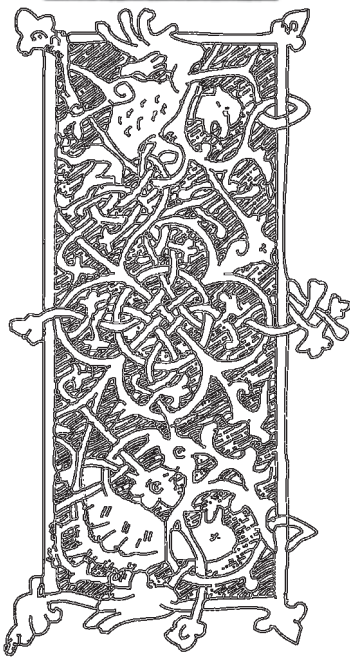
Ярослав Пастернак розміщував осідок теребовельських князів на невеликому городищі в с. Зеленьче (тепер — с. Семенів), у захищеному місці, в районі злиття рік Гнізни й Серету. Знахідки кількох корчаг-амфор, які переважно траплялися на визначних княжих городищах, потужний культурний шар X—XIII ст. були важливими археологічними аргументами до переконань вченого [237, с. 651]. Особливого значення він надавав двом теребовельським скарбам, які не мають більше аналогів у давньоруській археології. В урочищі «Гуртівка» знайшли близько 100 штук скляних браслетів. Вони яскраво ілюструють, вважав археолог, провідну роль міста на торговельному шляху, що з'єднував Галицьку й Волинську землі.

Розкопки, які провів у середині 80-х років XX ст. визначний археолог Б. Тимошук, засвідчили, що між гіпотезами Я. Пастернака і Л. Чачковського немає розбіжностей, вони повністю інтегруються в світлі досягнення сучасної археологічної науки. Дослідження вченого остаточно встановили, що літописна Теребовля складалася із трьох частин: дитинця (княздвору) і церковної резиденції на Замковій горі, міського посаду та ряду передмість. Археологічний комплекс, що складався з двох городищ, поселень і могильників давньоруського часу біля с. Семенів-Зеленьче, де Я. Пастернак розміщував літописне місто, насправді входив до складу Теребовлі в XI—XIII ст. Б. Тимошук вважає його залишками річкової пристані на р. Серет, яка загинула в середині XIII ст. [533, с. 124—127].

РОЗДІЛ V

ДУХОВНІ ОСНОВИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В НАУКОВИХ ОЦІНКАХ
Я. ПАСТЕРНАКА

5.1. Дохристиянські релігійні вірування

Вивчаючи давноминуле релігійне життя людини, Я. Пастернак у науковій практиці особливу увагу приділяв поховальним звичаям та обрядам носіїв різноманітних археологічних культур. У них він бачить ключ до розгадки зародження та еволюції релігійних вірувань стародавніх мешканців українських земель. На думку вченого, історія похоронного обряду – це «водночас історія розвитку релігійних понять, що їх перші сліди знаходимо вже в праісторичних похованнях» [221, с. 175].

Останки найдавніших праісторичних поховань в Україні, в яких археологами були виявлені перші сліди поховального обряду та віри в позагробне життя, походять із палеолітичної доби (100 тис. до Н. Х.).

Прямокутні гроби, викопані в землі або видовбані у кам'яних породах, вказують на дбайливе ставлення до покійників вже на світанку праісторичних часів. Небіжчиків укладали як до сну, згинаючи відповідно руки й ноги, часом скорчивши їх або ж зв'язавши до купи. Я. Пастернак не погоджується з тими дослідниками, які вважають, що праісторичні мешканці старого континенту віддавали покійників у лоно землі, подібно до позиції, у котрій людина приходить на світ із лона матері. Причиною скорчування і зв'язування померлих був страх перед тим, аби мерці після смерті не ходили світом і не шкодили живим [143, с. 6].

Аналізуючи найдавніший в Україні поховальний обряд, археолог за окремими елементами усталеного ритуалу виявив зародження віри в те, що покійник оживає на другому світі й веде там матеріальне життя. У дорогу на «той світ» небіжчикам давали до гробу харчі, крем'яне знаряддя і червону вохру, якою померлий міг татуюватися для різних обрядових церемоній.

У двох могилах, що належать племенам культури шнурової кераміки, які дослідив Я. Пастернак у Крилосі в 1935 і 1939 роках, тіло покійника було вкрите червоною фарбою природного походження — вохрою. Археолог здогадується, що вона мала символізувати очисний вогонь і служила для полегшення переходу духу покійника на «той світ» [264, с. 15–16].

Сучасний дослідник О. Братко-Кутинський вважає, що велика кількість червоної вохри, якою в неоліті посипали небіжчиків, в уяві наших предків була не лише втіленням земного вогню, але й теплом і домашнім вогнищем померлого. Обряд пережив тисячоліття і зберігся в козацькому звичаї вкривати померлого червоною тканиною [370, с. 200].

У молодшій кам'яній добі — неоліті — спостерігається велике багатство похоронних обрядів, обумовлених кращими природними обставинами, вищим ступенем культурного розвитку та більшою матеріальною спроможністю. Зокрема, виникає панівний, на декілька тисячоліть наперед, звичай споруджувати могильні будівельні комплекси. Розглядаючи поховальні будови в різних народів світу, вчений пов'язує виникнення традиції з вірою людини доби неоліту й ранніх металів у необмежений час позагробного життя.

Найпростішою формою могильної споруди була звичайна гробова яма, в якій скорченого покійника з харчами та поховальними дарами господарсько-побутового характеру присипали землею. Однак страх перед «живим мерцем» примушував одноплеменців насипати великі могили із землі та каміння, щоб унеможливити повернення покійників з іншого світу. Цей звичай тривав впродовж кам'яної, бронзової та залізної доби аж до християнських часів, у його основі лежала віра в позагробне життя небіжчика, а також страх перед його поверненням.

Згодом для покійників стали зводити цілі посмертні хати, щоб забезпечити їх надійним і зручним житлом, як і за першого життя, і в такий спосіб заспокоїти їхні вимоги до живої рідні та запевнити собі допомогу мерців. До цієї групи поховань належать подільські неолітичні «скринькові гроби», складені з кам'яних плит, які слугували родинними усипальницями [112, с. 9].

Палеолітичний звичай укладати тіло покійного до вічного сну в скорченому стані, що проіснував до бронзової доби, знайшов продовження в обряді трупоспалення. Джерела цього нового поховального звичаю, який зародився на Україні в племен трипільської культури, слід шукати в подальшому розвитку тогочасних поглядів на позагробне життя. Вогонь, у якому спалювали небіжчика, мав очистити його дух, звільнити його швидше від усього матеріального, земного та зробити гідним вищого, потойбічного життя.

Релігійні уявлення трипільського населення мали досить складний характер, у них переплелися елементи анімізму, фетишизму, тотемізму і первісної магії. Центральною ідеєю землеробсько-скотарських племен був культ родючості й врожайності. Антропоморфні зображення богині родючості, які археологи віднаходять на кожному поселенні трипільців, виражали зрозумілим способом релігію найдавніших українських хліборобів. «Всі ці жіночі фігурки, — інтерпретував їх релігійно-обрядовий символізм науковець, — мали глибоке культове значення і зображували, здогадно, праматір-родоначальницю у матріархальній родині, були виявом культу родючості у трипільських племен» [249, с. 5].

З образом Матері простежується зв'язок божественного сонце-бика. Прикметно, що на першому трипільському поселенні, яке досліджував Я. Пастернак у печері «Вертеба» (Більче-Золоте, 1913), були знайдені скульптурні фігурки богині Вели-

кої Матері й дрібна пластинка з зображенням сонячного бика. Глиняні статуетки тварин, найчастіше биків, рідше коней, овець, свиней, собак та птахів мали культове призначення. Всі вони, вважає археолог, виражали загальну ідею плодючості у скотарстві, а сонячний бик був символом робочої сили в господарстві [288, с. 532].

Третім виявом віри в позагробне життя, окрім способу захоронення й форми могил, є поховальні дари, практика яких прослідковується від кам'яної доби і до прийняття християнства. Дослідження «Настасиної могили» в Крилосі (1936), курганних могильників у Братківцях (1935) і Комарові (1935) зі всією очевидністю підтвердили здогад дослідника, що кількість і вартість дарів залежала від майнового стану покійника. Тому родина намагалася дати в могилу якомога більше добра, щоб забезпечити прихильність мертвого до живих.

Унікальну картину поховальних обрядів ранньослов'янських племен, що жили на Прикарпатті у перших століттях після Народження Христа, відтворили грандіозні археологічні розкопки, що провів Я. Пастернак 1934 р. у селах Бринь, Грабівка, Камінна, Крилос, Перерісль (Івано-Франківська область). Тут, на місці поховання, відбувалося ритуальне спалювання покійників. Перепалені кістки зсипали у невелику яму або в урну, яку закопували і засипали рештками вогнища, відправляючи над могилою обрядову тризну-бенкет. Завданням символічної гри-тризни, котру виконували зі зброєю в руках, під супровід танців та співів, було втішити родину покійника і не допустити злих духів до нього.

Часом, як переконався археолог при дослідженні велетенського могильника в с. Перерісль (Надвірна), на земляному насипі встановлювали грубе каміння, вкрите тонким шаром землі, а іноді – кам'яне магічне коло-загорожу, яке не міг переступити дух покійника зі свого потойбічного життя [264, с. 20].

Вихід ранньослов'янських племен на історичну арену, коли об'єднання антів і склавів стають відомими візантійським авторам, та вони зазнають сильних впливів причорноморських колоній, позначився і на розвої їхньої духовної культури, появі нових, вищих форм релігійних уявлень.

Утвердження ідеологічних постулатів язичницької релігії привело до трансформування окремих, давніх хліборобсько-скотарських культів у ранньослов'янський протопантеон божеств, на чолі якого, справедливо відзначає Я. Пастернак, стояв бог Грому і Сонця. Спеціальне дослідження археолог присвятив найбільш відомому серед слов'янських поганських божеств, так званому Збручанському ідолу, знайденому у 1848 році на Поділлі у річці Збруч. Автор статті припускає, що чотиригранна постать вирізьбленого з каменя ідола, що завершується зображенням чотириликої людської голови, – це слов'янський бог Святовит [232, с. 20]. Збручанський ідол – ціла космогонія давніх слов'ян, виражена у символічних зображеннях, розміщених трьома ярусами. Верхній шар – образ неба з небесними богами, середній – земля, на якій люди водять ритуальний танець довкола свого бога, нижній ярус – підземне царство з пеклом [232, с. 23]. Близькою аналогією до Збручанського Святовита археолог вважає три кам'яні ідоли, знайдені в с. Іванківці на Поділлі. Їхнє місцезнаходження проілюструвало вплив язичницької релігії, яка активізувала у ранніх слов'ян будівництво перших релігійних храмів-святилищ із жертовниками. До пантеону язичницьких божеств дослідник відносив відомі археологічні пам'ятки – кам'яні статуї двоголового Святовита, Триглава і «кам'яної баби», віднайдені в с. Лопушна, Хотимирі й Підгородді (Івано-Франківська область).

Релігія давніх слов'ян збагатилася новими видами культових магічно-символічних обрядів. Відгомін звичаїв ще з язичницьких часів, коли наші предки звертались

до могутніх сил природи з запитом, яка їм доля судилася, Я. Пастернак вловлює у дівочих ворожіннях на свято Андрія [105]. Свято Коляди, яке виникло у слов'янської спільноти ще задовго перед поділом і розселенням, символізувало надходження весни [84, с. 97–98; 103, с. 3]. Знане багатьом народам світу, воно з особливою урочистістю відзначалося предками українського народу. В цей день вони молилися до богів Сонця, Місяця й Зірок, приносили їм жертви, проводили ігри, виворожували собі долю на наступний рік [84, с. 97–98].

Прекрасне знання етнографічного матеріалу зі всієї України дало підставу науковцю-енциклопедисту визначити в дохристиянський період час проведення великого слов'янського свята весняного животворного Сонця, згодом пристосованого Церквою до Свята Воскресіння Спасителя світу. До ритуально-обрядових атрибутів цього торжества дослідник відносить яйця-писанки [86, с. 227]. Симптоматично, що при розкопках літописного Пліснеська була знайдена писанка київського типу, прикрашена жовтим орнаментом на темно-зеленому тлі, що була виготовлена ще в давньоруський час. Вивчаючи там у 1940 році одночасну могилу, Я. Пастернак знайшов біля покійника шкаралупу з курячого яйця, покладеного йому в поховальну яму як символ вічного життя [217, с. 146]. Обряд трупоспалення проіснував у всіх слов'ян, і українців зокрема, до прийняття християнства. Під впливом настанов Церкви щойно з кінця X ст. звичай кремації знову поступається трупопокладенню [70, с. 43].

Як жоден інший вид історичних джерел, складний процес утвердження християнської релігії в західній периферії Давньоруської держави допомогли відтворити дослідження, що зробив Я. Пастернак при розкопках могильників княжої доби на широкому терені Галичини. З цього погляду особливо вартісними для науки є його спостереження над поховальним інвентарем могил давньоруського часу в с. Городниця, де археологічна наука виявила історичну сторінку, абсолютно обійдену увагою вітчизняних літописців, – момент співжиття старої язичницької і нової християнської релігії [266, с. 24].

Пастернакове визначення цього періоду як «часу двоєвір'я» ідентифікували розкопки в Перемишлі й Пліснеську, де кожна матеріальна деталь поховального обряду промовляла про міцність духовного коріння язичництва у народній свідомості. У дерев'яних коморах під пліснеськими могильними курганами археологи виявили два парних поховання. В одному з них обидва кістяки, чоловічий і жіночий, мали за старовинним звичаєм золоті бляшки в зубах для захисту від злих духів. Язичницька віра проповідувала, що крізь закриті золотом уста душа не може повернутися в тіло і зробити його живим мерцем-упирем. На грудях в обох небіжчиків лежали срібні хрестики, які, безперечно, належали вже першим християнам. Біля скелетів знаходились дорогі особисті прикраси, зброя, залишки двох дерев'яних відер, у давнину, очевидно, наповнених харчами.

Обидва поховання мають наочні докази існування двоєвір'я у давніх християн України. У них поєдналися давні релігійні елементи з новими: поганський звичай давати харчі в могилу, закривати покійникам уста золотою бляшкою, насипати курган із християнськими культовими символами-хрестиками, виготовленими зі срібла [237, с. 659].

Валявський могильник, що знаходився біля Перемишля і функціонував протягом X–XIII ст., належав до найраніших християнських пам'яток України. Розкопки, які провів тут у 1939 р. Я. Пастернак, як і в попередньому випадку, виявили живучість язичницького поховального обряду – давати у могилу ювелірні прикраси,

рідше — зброю і предмети щоденного вжитку. У двох чоловічих похованнях біля лівого вуха знаходились срібні дротяні кільця. Народне вірування в їх магічну силу берегло цей рідкісний звичай, про який навіть знали візантійські автори, коли описували зовнішній вигляд князя Святослава [236, с. 17]. Деякі поховання з історичних околиць Перемишля доносять обрядові традиції, початки яких загалом губляться в сутінках далеких віків. У двох могилах в урочищі «Засяння» кістяки небіжчиків лежали у скорченому вигляді. В княжі часи подібний обряд був украй рідкісним, хоча його сліди ще зустрічаються в різних регіонах України — на Волині, Київщині та Харківщині [237, с. 644].

Страх, який породжувало найсильніше враження від людського життя — смерть, а також віра в живих небіжчиків-упирів, знаходять вираження в різних обрядах, навіть жорстокого характеру, що не припинили свого побутування в християнські часи. У княжу добу, як показали розкопки у Володимирі-Волинському, в Україну прийшов від нехристиянських народів звичай забивати людям-упилям цвяхи в голову, щоб покійник не міг встати з могили [132, с. 264].

Я. Пастернак прослідкував також, як духовна пам'ять, культурний генетичний код нації може за певних історичних обставин відновити давно забуті вірування. Обряд трупоспалення, принесений на українські землі, як припускав археолог, предками західних слов'ян — племенами лужицької культури — був, здавалось би, назавжди заборонений християнською церквою. Та цього не сталося. Віру в очищувальну силу вогню перші українські християни демонстрували розпаленням багать на могилах своїх предків або ж біля них. У кінці XV ст. вітчизняні літописці зафіксували появу звичаю запалювати свічки на кладовищах. Більше тисячі років мандрував цей «поганський обряд», за категоричними оцінками сучасників, із Західної Європи на Україну. Правда, невдовзі українська християнська Церква визнала запалювання свічок символом святого полум'я та закликом до вірних молитися за померлих. У Європі, особливо у Франції, починаючи з XII ст., замість того, аби палити багато свічок, стали споруджувати «ліхтарні для померлих». За козацької доби культивувались квадратні, шестикутні, восьмикутні ліхтарні. Архітектурні пам'ятки ліхтарень з'явилися на кладовищах Західної України і своїм світлом, що горіло у верхній частині будівлі щоночі, закликали живих бути уважними до мертвих і нагадували їм про безсмертність душі. Зваживши на те, що під українськими ліхтарнями спочивали жертви татарських нападів, можна з висоти часу оцінити, який це був гарний і зворушливий звичай — теплом вогню пильнувати непорушний сон українських мучеників і героїв, а його світлом нагадувати живим, хто тут ліг на вічний спочинок, та не забувати про них [71, с. 33–34].

Серед різноманітних видів археологічних пам'яток Я. Пастернак найбільше дослідив давні поховання. Як з морально-психологічної ситуації, в якій опиняється археолог, доторкнувшись до таємниці давно погаслого життя, так і через неймовірні фізичні навантаження, за котрими стоїть пильна увага до топографічних, стратиграфічних закономірностей об'єкта, турботливої фіксації кожної знахідки, цю дослідницьку працю, без перебільшення, можна віднести до найтяжчих. Єдиною перевагою, яку мають могильні поховання, а ще більше могильники, є наявність у них багатьох і різних археологічних джерел. Головним орієнтиром для визначного українського археолога в дослідженні давніх поховань були виключно наукові цілі: виявити і з'ясувати найнепомітніші деталі поховального обряду, реконструювати релігійні вірування, зазирнути в духовний світ давніх мешканців України.

Повз його увагу не проходила жодна з археологічних деталей, він як ніхто інший знав їм ціну і розумівся на них. Показовим прикладом до сказаного є розкопки, які здійснив Я. Пастернак у 1932 році зі студентами Львівської богословської Академії у прикарпатських селах Делеві і Осталовичах. Наслідком досліджень на делевському кладовищі стало доведення історичного факту, що підплиткові гроби, найбільш вживані в поховальному обряді за княжих часів (надгробні плити присипались землею), проіснували в Галичині до XV ст. включно. Збережена традиція вплинула на зародження у XV ст. незнаного до того на Україні звичаю класти кам'яну плиту на могилу та підписувати її іменем і датою смерті померлого. Разом із підплитовими гробами до XV століття дожив прадавній слов'янський звичай хоронити покійників із С-подібними кільцями-прикрасами [120, с. 26].

До найцікавіших поховальних обрядів із часів Київської Русі Я. Пастернак відносив захоронення знатних небіжчиків у човнах, яким вкладали в уста гроші і везли до гробу в будь-яку пору року саньми. А після похорону справляли тризну у масках над могилою. Родоначальниками незвичайного для слов'ян способу поховання дослідник вважав варягів, у яких наші предки запозичили звичай [74, с. 109]. Дослідник не раз із жалем писав у наукових розвідках, що українська археологія ще не підтвердила давніх літописних відомостей, до того ж не раз проілюстрованих у давньоруських мініатюрах. Насправді вчений був дуже близьким до реалізації своєї мрії та мети. У 1934 р. він розкопував літописну Галичину могилу посеред пригороддя княжого Галича, в урочищі «Качків». Тоді віднайшлося декілька фрагментів кераміки княжого часу і фракійського гальштату [274, с. 73–74].

Описані у монографії «Святий Галич» конструктивні особливості і стратиграфія залягання культурних нашарувань пам'ятки надихнули його дослідників, сучасних археологів В. Барана і Б. Томенчука, вчетверте, починаючи від 1883 року, перевірити версію, згідно з якою в могилі спочиває здогадний засновник княжого города.

У процесі розкопок, що проводились у 1991–1992 роках у центральній частині Галичиної могили вдалося виявити давнє поховання. Поховальна яма мала чітку човноподібну форму. По краях всього периметра ями розчищено обвуглені і зотлілі залишки дерев'яного човна-однодеревка. У носовій частині човна знайдено комплекс речей — спорядження знатного воїна [362, с. 13].

Узагальнюючи значення релігійних вірувань в історичному розвитку наших далеких і ближчих предків, Я. Пастернак робить висновок, що їхнє обрядово-естетичне багатство, духовно-філософські цінності прищеплювалися до культурної народної традиції, де вони органічно співживуть із християнськими вартостями та дійшли до наших днів. Ще й тепер на Святий вечір господарі не ховають страв зі столу, щоб небіжчики мали вночі чим поживитися [84, с. 98], на Зелені свята вся громада іде на кладовище пошанувати померлих [91, с. 289], під час Великого посту поминають покійників [82, с. 196], а в Провідну неділю після Паски виносять на гроби все освячене у Великдень [86, с. 226–227].

Всі вищенаведені факти переконують: від появи першої людини на землі України аж досьогодні не було такого періоду, коли б її мешканці не мали певних релігійних вірувань. Ярославові Пастернаку судилося розкопати сотні могил, хронологічно приналежних від молодшої кам'яної доби до пізнього середньовіччя. Науковий досвід впевнив вченого: «Згідно з повсякчасною вірою цілого людства та з навчанням Христової Церкви факт позагробного життя є незаперечний. Одні уявляють його собі більше фізично, інші вірять, правильно, тільки в безсмертність душі, але всі разом вірять, що життя людини не кінчиться з її фізичною смертю на цьому світі, бо матерія є незнищима, а дух безсмертний» [221, с. 181].

5.2. Християнська Церква

Слово «церква» вперше з'явилося у Святому Письмі, в Євангелії від Матвія: «Тож я тобі заявляю, що ти — Петро (скеля) і що я на цій скелі збудую мою Церкву й що пекельні ворота її не подолають» (Мт. 19, 18) [485, с. 27]. Дім Господній, святе місце, призначене для християнських богослужінь та молитов, став із раннього дитинства для Я. Пастернака невід'ємною частиною його життя, до якого він прямуватиме продовж наукової діяльності й особистої релігійної відданості.

Вже під час роботи в Науковому музеї студент Львівського університету приходить до усвідомлення, що Церква в Україні була не тільки домом Божим і місцем релігійного життя, але й центром культури, науки і літератури. Він приступає до ретельного вивчення української іконографії. «В пребагатому відділі церковної старовини, — згадував пізніше про своє юнацьке захоплення вчений, — я вивчив водночас, під проводом директора І. Свенціцького, старі церковні ікони 18 вв., з якими я мав раніш платонічну, поверхневу знайомість. Тепер робив я це по їх стилістичним прикметам, приміром від канонічної строгості та статичної поваги 15—16 вв. до більш реалістичного трактування в 17 вв. І переді мною розкривалась поступово величезна сторінка мистецької культури українського народу» [265, с. 64]. П'ять експедицій, що він провів у 1913—1914 роках з метою зібрати церковну старовину з храмів Жовківщини, Равщини, Городеччини, Яворівщини й околиць Львова, досконало поповнили його знання української іконографії, сакральної архітектури і скульптури, стародруків та рукописів [59, с. 30]. Раннє зацікавлення молодого вченого українським фольклором і етнографією впевнило його, що Церква в Україні засвоїла і пристосувала для своїх потреб існуючі в язичницькі часи народні звичаї та обряди й усну творчість. І вони розвинулися на християнській основі, набравши яскравого національного характеру. Проникнувши у зміст і форму ранніх християнських пам'яток архітектури і мистецтва в ході студентських археологічних студій, Я. Пастернак зрозумів, що саме християнська релігія формувала протягом тисячоліття українське культурне життя, світогляд народу і його багатомірні традиції. Археологічні розкопки у Празі в 1925—1928 роках дали досліднику змогу набути унікального досвіду в практиці вивчення пам'яток середньовічної сакральної культури. Таким було підґрунтя, на якому сформувався основоположник української церковної археології — Ярослав Пастернак.

Однією з вузлових проблем, яку поставив археолог, стало виявлення шляхів проникнення християнства на Україну. Вже в доповіді «Початки християнства на Україні», проголошеній на початку березня 1935 року в залі «Української бесіди» в рамках академічних вечорів львівського Богословського Наукового Товариства, археолог подає власну оригінальну концепцію. Спираючись на свідчення грецьких авторів, дослідник доводить, що християнство почало поширюватися з перших століть після Народження Христа у причорноморських колоніях. За 700 років до офіційного прийняття Україною християнської віри релігійні громади мешканців північних берегів Чорного моря об'єдналися у три єпархії: боспорську, херсонеську і готську [129, с. 6]. Найбільшим осередком старохристиянського будівництва був Херсонес, де археологи розкопали фундаменти 27 церков IV—X століть. Найстарші з них (IV—VII ст.) мають в основі форму «грецького» рівнораменного хреста, згодом їх видозмінюють базиліки римського типу та округлі ротонди. Якраз у сакральній архітектурі Херсонесу VIII—X ст. відбувається схрещення базиліки і центральної будо-

ви, яке привело до зародження нового типу тринавного храму з чотирма колонами, що увінчувалися склепінчатою банею. Церкви такого типу поширилися всією українською територією у княжі часи [83, с. 100–101].

Архітектурні пам'ятки встановлюють ще й інший шлях, яким ширилося християнство Україною. До таких, на думку вченого, належить ротонда в с. Горяни недалеко від Ужгорода, збудована в романському стилі в XI–XII ст. [72, с. 70]. Вона наочно ілюструє вплив християнської традиції Великоморавської держави на західні українські землі.

Зайнявшись пошуками і вивченням пам'яток української церковної археології, Я. Пастернак розробив методику їх досліджень і класифікував за типологічними ознаками. До «найстарших і найцінніших християнських пам'яток в Україні» [222, с. 43] вчений відносив церкви. Сакральні християнські споруди будувалися у Києві ще в часи князів Ігоря та Ольги. Справжній розвій церковного будівництва в Україні почався після 988 року, коли християнство стало могутнім чинником у руках київських володарів для реалізації широких державницьких планів. «Вся західна і середня Європа була тоді вже християнська і київський князь Володимир Святославич Великий бачив, що тільки через прийняття Христової віри Україна могла увійти в коло європейських народів, — оцінював значення релігійного акту 988 року дослідник. — Нова державна релігія мала тісно зв'язати з собою всі українські племена, піднести в їх очах значення київського князя як апостола нової віри, зрушити їх духовний рівень та ширення освіти, зробити для України доступними всі культурні надбання класичного світу» [222, с. 44].

Дослідник не заперечує чужоземних впливів на молоду церковну архітектуру Київської Русі, підкреслюючи, що здобутки візантійського і романського зодчества були творчо осмислені українським генієм і трансформовані на художній національній основі. Їх не важко помітити в Успенському соборі Печерської лаври, Кирилівській церкві, Софіївському соборі (Київ), Спаському соборі (Чернігів), що були прямокутними або квадратними зазвичай, з трьома поздовжніми навами, які закінчувалися зі сходу півкруглими апсидами (візантійський стиль). Західний, романський архітектурний стиль виявив себе в різьблених прикрасах дверей, вікон та стовпів у храмах чернігівської будівельної школи.

На перший погляд може видатися, що пошуки галицького Успенського собору були в археолога засобом для досягнення наукової мети — локалізації княжого Галича. Але це зовсім не так. Адже пам'яткам духовної культури він надавав не меншого значення, ніж матеріальній. Тим паче, що треба було привідкрити завісу над церковним життям столиці Галицько-Волинської держави, про яке обумовлено у літописців лише кількома рядками.

Коли вчений у теоретичному плані передбачав, що нинішні церкви будувалися на місці колишніх храмів, а ті, в свою чергу, стояли на місцях «капищ» [151, с. 4], то практично його слова сповнилися у першому і другому випадку після відкриття 25 липня 1936 року фундаментів галицького катедрального собору і давнього слов'янського святилища під ним. Та, зрештою, звернемося до безпосередньої захопленості автора відкриття, для якого археологічна пам'ятка є «персоніфікацією Божої величі в цих перших віках християнства у нас», що «імпонував своєю, в цілій Галицько-Волинській державі, неперевершеною величиною й справді монументальним загальним виглядом» [274, с. 141]. Не поступився оцінками й інший учасник розкопок, інженер С. Гела, пишучи: «Осьмомислова Катедра справді була перлиною галицької архітектури» [384, с. 4].

Так, безперечно, що Успенський собор можна розглядати, як дітище світської влади княжого Галича. Археолог, закінчивши дослідження храму, припускав: «У величавій катедрі Ярослава Осмомисла стояв золотокований стіл» [181, с. 3].

Визнаний спеціаліст з мінералогії, професор Северин Пастернак, брат Я. Пастернака, тільки на вивченні кам'яних порід, з яких було збудовано собор Успіння Пресвятої Богородиці, довів, що в будівництві святині брали участь всі волості Галицького князівства. Алебастр довозили із Бовшова і Журавна, понад Дністром добували туронську крейду, девонський пісковик поступав аж із Теробовельщини, а літотамнієвий вапняк — із околиць Миколаєва (Львівська область) [488, с. 199–201].

У розумінні причин спорудження монументального Успенського собору в Галичі найперше треба виходити з того, що Церква в княжій Україні не обмежувалась тільки конфесійною діяльністю, а, як важлива суспільно-політична сила, вона впливала на всі сфери державного життя. Піднесення Галича в середині XII ст., як об'єднуючого осередку Галицько-Волинських земель, неминуче мало привести до утворення самостійної єпархії — інтегруючої сили єдиної державної системи. Як вважає більшість дослідників [367, с. 927; 479, с. 48], єпископський осідок у княжому Галичі було засновано за правління володаря Ярослава Осмомисла (1152–1187 рр.). Зрозуміло, що зведення Успенського кафедрального собору йшло паралельно з формуванням єпархії, і храм мав стати уособленням величі нового християнського центру княжої України. На чолі Галицької єпархії став владика Косма. Про те, наскільки впливову роль він грав у державному житті князівства, свідчать події, які розгорталися в Галичі у 1165 році. Тоді в пошуках політичного притулку до свого двоюрідного брата, галицького князя Ярослава Осмомисла, втік претендент на візантійський трон Андроник I Комнин. Для успішної розв'язки династичної проблеми володар Галича відправив разом з Андроником до Константинополя в ролі посла і посередника єпископа Косму [460, с. 286].

Археологічні розкопки Я. Пастернака, які він провів у Крилосі, підтвердили довготривале перебування Косми на єпископській катедрі в Галичі та новими, невідомими до того науці джерелами, охарактеризували роль владика кафедрального собору в релігійному і суспільно-політичному житті князівства.

Ще з кінця XIX ст. археології була відома олов'яна печатка-молібдобола, що їх у княжі часи привішували до важливих листів і документів, із зображенням на одному боці образу Богородиці-Оранти з піднесеними вгору руками та Дитятком перед собою, а з другого — грецьким написом, що перекладається, як «Мати Божа, охороняй мене, Косму, єпископа галицького». Її знайшли під час розкопів Л. Лаврецького (1882) на фундаментах Спаської церкви [401, с. 2]. Аналогічна печатка віднайшлася у Крилосі в 1897 році. Досліджуючи прилеглу із заходу до Успенського соборну площу, археолог у 1941 році відкрив третю печатку галицького єпископа Косми [274, с. 253]. Образ Богородиці-Оранти з Дитятком — патрональний образ старого галицького кафедрального собору. До такого висновку прийшли два дослідники галицьких єпископських печаток — М. Грушевський і Я. Пастернак.

Проблемі апробації історико-документальних сфрагістичних пам'яток старого Галича Я. Пастернак присвятив окреме дослідження [215, с. 13–20]. До приналежних духовним особам він відніс печатки владика Теодозія та Іларіона, знайдені в Крилосі на «Золотому Току». Там же у 1940 р. археолог відкрив дві печатки з подібними написами: «ДЬНЬСЛОВО» і «ДЕНЕСТОВО». На зворотньому лиці молібдобола було зображено погруддя благословляючого Христа та Івана Предтечі з німбами. Хрестик перед іменем, здогадується дослідник, мав вказувати на духовний стан

власника печатки [274, с. 251–253]. До цього слід додати, що печатку з подібним надписом, яка на зворотньому боці має зображення Федора Стратилата, що він знайшов у Белзі (1935), вчений інтерпретував у «Археології України» як таку, що походила з нинішнього міста-дитинця і означала княже слово, а ім'я святого на зворотньому боці — його християнське ім'я [237, с. 648]. Ще один важливий висновок для церковної історії княжої України дослідникові допомогли зробити сфрагістичні джерела, знайдені на території літописного Звенигорода. Три печатки, на одній з яких згадується ім'я київського митрополита Костянтина, підтвердили, що духовенство столиці удільного князівства перебувало під зверхністю митрополита в Києві, а отже, і галицькі єпископи там висвячувалися.

Влітку 1935 року археолог приступає до польових досліджень, які б мали розкрити маловідому сторінку церковної історії княжого Галича — монастирське життя. Увагу науковця привернув народний переказ, зафіксований у сусідньому із Крилосом селі Побережжя. Старожили твердили, що на горі «Малиновище» з ініціативи короля Данила був побудований Борисоглібський монастир. За місцевим переказом, монастир і церкву побудували майстри з Києва, що оселилися під горою, а на пам'ять про їх перебування збереглася назва поля «Київці». Проведені влітку 1935 р. пробні розкопки виявили фундаменти круглої церкви-ротонди, яка справді походила з часів Данила Галицького (XIII ст.) [146, с. 179]. При лише часткових дослідженнях тут було розкопано, крім фундаменту храму, частину підлоги з тесаних вапнякових плит (70x70 см), шматки олов'яної бляхи з покрівлі, а також багато уламків архітектурних деталей, в основному — фрагментів різьби в романському стилі.

Силами тієї ж археологічної експедиції, основу якої склали студенти Львівської богословської академії, було обстежено Струтинське городище на Прикарпатті і городище в с. Глинське [197, с. 23–26].

Дослідження, проведені археологічною експедицією ЛДУ в 1998 р. на місці літописного городища Щекотина (с. Глинське Жовківського району Львівської області), підтвердили спостереження Я. Пастернака, які він зробив під час розвідкових робіт. Глинське городище мало потужні укріплення як дитинця, так і ремісничо-торговельного поселення. В процесі розкопок вдалося виявити рештки напівземлянкового житла із глиняною піччю, а також дві ями господарського призначення [552, с. 152–153].

Два археологічні фактори вплинули на вибір Я. Пастернака вивчати одне з найцікавіших монастирищ старого Галича в урочищі «Юрівське». Наприкінці XIX століття селяни знайшли тут тридцятикілограмову ікону, зображення якої було вигравіроване на олов'яній блясі. На площадці, що знаходиться трохи нижче від плавного похилого пагорба урочища «Юрівське», у 1884 р. Л. Лаврецький розкопав фундаменти восьмикутної церкви-ротонди, а повторні дослідження провів Я. Пастернак, які, на жаль, були перервані початком війни у червні 1941 року. І хоча самого Юрівського монастиря археолог не знайшов, залишки потужного виробничого комплексу, до якого входили практично всі основні види давньоруських ремесел, впевнили його в істинності концепції. Відкриття ірландськими археологами (1962–1969) монастирських майстерень, точної аналогії до галицьких, біля катедрального собору в Дубліні, про які він дізнався в останні роки свого життя, стало сповненням ще одного з наукових пророцтв Я. Пастернака [265, с. 77].

Підземні монастирі, вириті давніми українськими монахами в скелях та глибоко під землею, «одні з найстаріших пам'яток християнства у нас та перші свідки повного аскетичного самовідречення в ім'я Христової релігії в Україні» [222, с. 50], були для професора біблійної і церковної археології тим джерелом, яке вело його до ви-

токів ранньої християнської релігії. Підземні монастирі виникли в римський час у перші століття після Народження Христа внаслідок переслідування прихильників новітньої релігії. Східні монахи, переважно василіяни, втікали в Крим, де викопували печери у високих скелях. Звідти звичай проник вздовж Дністра на північ і захід України. Гарний взірєць скельного монастиря зберігся в Бакоті біля Кам'янця-Подільського. Найславніший український підземний монастир – Печерська лавра в Києві – з часом виріс у найбільший національний духовний центр.

Я. Пастернак у 1939 р. провів археологічні розкопки у другому за величиною після київського і найбільшому на західних українських землях печерному монастирі у Страдчі (Львівська обл., Яворівський р-н). За здобутими речовими матеріалами час функціонування монастиря припадає на період з XII по XV ст. Печера була довгим підземним коридором з кількома відгалуженнями, нішами-келіями в стінах для ченців, невеликою каплицею візантійсько-української сакральної форми та досить просторою келією (3.87х6.5 м), яку археолог вважав монашою трапезною [237, с. 581]. Сучасні методи досліджень суттєво доповнили уявлення про величину печерного скельного комплексу в Страдчі. Довжина підземного лабіринту сягає 269 метрів, тому її можна ототожнювати з «печерою Домажира», згаданою в Галицько-Волинському літописі під 1242 роком [491, с. 72–74].

Проведені в 1995 р. археологічною експедицією Львівського національного університету ім. І. Франка під керівництвом М. Пелешішина розкопки та пошуки в околицях Страдча пролили світло на картину життя в княжі часи. На Страдецькій горі знаходились споруджені укріплення, призначені для сховку мешканців трьох селищ на випадок небезпеки [492, с. 110].

Я. Пастернак виявив два потужні гнізда давніх скельних печерних монастирів. Одне з них розміщувалось на території сучасної Бучаччини (Тернопільська обл.). Своєрідну групу пам'яток княжої доби тут творять видовбані в скелях комори-монастирі: у Берем'янах і Порховій понад Стрипою. У Рукомишлі збереглася печерна церква св. Онуфрія біля давнього василіянського монастиря [255, с. 19]. Друге ранньохристиянське вогнище вчений пов'язував із монастирями, видовбаними в скелях у передгір'ї Карпат: Бубнищі і Поляниці (Івано-Франківська обл.) та Розгірчу й Уричі (Львівська обл.) [272, с. 65].

Особливістю наукової кар'єри Я. Пастернака є і той факт, що йому, одному з небагатьох археологів світу, поталанило розкопувати три катедральні собори. Ми вже згадували сенсаційні відкриття українського вченого біля собору св. Віта (Чехія) і Успенського собору княжого Галича. У 1932 р. з благословення митрополита А. Шептицького вчений приступив до розкопок собору св. Юра у Львові [354, с. 26–35]. В одній зі своїх публікацій вчений зізнається, що поштовхом до вивчення церковних підземель Святоюрського храму стали сенсаційні відкриття австрійських археологів у криптах віденських середньовічних костелів, зокрема знахідка вітваря епохи Ренесансу (XIV ст.) у костелі оо. Августинів [94, с. 2].

«У зв'язку з дошукуванням за первісними фундаментами катедри св. Юрія та за дальшими її підземеллями перевів я на прохання Митрополичої Консерваторської Комісії в першій половині червня 1932 р. теренові дослідження у підземеллях під головним престолом, де досі була znana велика квадратова комора, положена просто під головним вітварем» [92, с. 312], – в цих рядках звіту скрупульозно сформульовані завдання, які стояли перед експедицією. Дослідник, насамперед, встановив, що крипта була місцем захоронення львівських архиєреїв, священників та монахів староюрського монастиря.

У крипті археолог заклав три зондажі в стінах з метою виявлення інших підземель. Тоді ж йому вдалося виявити п'ять поховань, вкопаних у румовище і частково опущених у скелю.

Поховання № 1: Відоме з ранішніх досліджень. За залишками зеленого фелона і брунатного пояса, очевидно, належало священнослужителю.

Поховання № 2: У домовині з білих дощок, на віковій якій був вималюваний двораменний хрест, лежав скелет дитини 2–3-річного віку із залишками квітів.

Поховання № 3: За фелоном і вибитим на домовині цвяхами зображенням єгипетської мітри можна припускати, що тут захоронений один із львівських владик.

Поховання № 4: Кістяк знаходився без голови, замість якої лежала у домовині цегла.

Поховання № 5: Стилізовані галузки, що обвивали мітру, свідчили про поховання єпископа [165, 313–314].

Обстежуючи гріб кардинала С. Сембратовича, експедиція натрапила на кістницю, заповнену доверху людськими кістками.

Найголовнішим досягненням розкопок 1933 року, які Я. Пастернак продовжив посеред підлоги катедри, було знайдено апсиду старого мурованого храму, що споруджувався у 1360-х роках. Попередня церква «була біля 25 метрів довга (сьогоднішня церква є приблизно на 20 метрів довша) і мабуть була сама широка як нинішня катедра св. Юра. Вона була звернена престолом до сходу й мала за історичними даними три апсиди» [123, с. 52]. Під руїнами фундаментів старої катедри археологи віднайшли глиняну долівку ще першої церкви зі слідами великої пожежі, що підтвердило історичні відомості про спалення дерев'яного храму у 1340 році [97, с. 3]. На глибоке переконання львівського археолога М. Бандрівського, первозданний собор св. Юрія був збудований близько 1280 року і спалений у 1340 р. польським королем Казимиром [358, с. 207].

У 1938 р. Я. Пастернак розкопав крипту під церквою Св. Духа у Львові, в якій виявив рідкісний поховальний обряд, що побутував до XVIII ст. у монахів ордену домініканців. Своїх покійників вони клали на кам'яний поміст посеред крипти, а після розкладення тіла кістки скидали у «братську могилу», вириту в крипті [192, с. 158–160].

Дослідження Я. Пастернаком пам'яток церковної археології істотно збагатили українську історичну науку. Вони рельєфно показали вплив Церкви на політичне життя в справі консолідації давньоруського суспільства, економічну підмогу монастирів княжій Україні державі, їхню прерогативу в справі культури, науки та ідеології, спрямовані на утвердження єдності Київської Русі. Разом з тим, у час польових робіт на археологічних об'єктах, археолог, як ніхто інший, міг бачити сліди жакливого знищення всього церковного багатства західних українських земель Батиєвим нашествям 1241 року. Із сотень храмів і монастирів у Галицькій землі вціліла тільки церква св. Пантелеймона. Тому наступним етапом досліджень вченого стало вивчення значення ролі Церкви у боротьбі за національну незалежність давньоруських земель в умовах монгольського, литовського і польського гноблення. Якщо в попередні роки науковця цікавила історія долітописного й літописного періоду Галича, то під час розкопок 1940–1941 років він зосередився на третьому, церковному періоді, і саме на тій території, яка успадкувала традиції княжій столиці і на довгі роки стала осідком єпископів, митрополитів і митрополичих намісників — тобто у Крилосі.

Я. Пастернак дав лінгвістичну інтерпретацію топоніма Крилос, слушно зауваживши, що «під перекрученою по мовному закону дисиміляції грецькою назвою «крилос» треба для княжих часів розуміти властиво весь вищий соборний клир, тобто єпископську чи митрополичу капітулу, як на це вказує вже сам літопис» [274, с. 34–35].

Розкопуючи площу на південь від Успенського собору, дослідник натрапив на цегляну стіну та дві вежі-бастіони, що оточували територію церкви і були споруджені за датуванням нового храму на початку XVI ст. нащадком галицького боярського роду Марком Шумлянським. Знайдена у східній вежі срібна монета, відчеканена в Польщі у 1571 році, підтверджує датування, запропоноване археологом [476, с. 145]. Більше того, новітні дослідження показали, що на території старого княжого Галича, як осідку галицько-крилоської капітули, протягом пізнього середньовіччя розгорталося все церковне і релігійне життя Галицької (Львівської) єпархії. Крилос став другим, після Львова, за значенням єпископським осідком у Галичині. Єпископсько-монастирський центр був наново укріплений у межах старого князівського замку могутніми дерев'яно-земляними стінами, валами і вежами. Навколо новозбудованої Успенської церкви, що поставлена біля руїн катедрального собору, споруджено внутрішній центральний замок (46х63 м) із вежами, який розкопував Я. Пастернак. Тут же знаходився і катедральний монастир [541, с. 27].

Підземний літопис галицьких давньоруських міст дав нагоду вченому чітко простежити, що коли Белз і Перемишль не змогли в повному обсязі минулої величі відродитися з попелу і руїн, із Плісеська центр державного життя перемістився до Олеського замку, а духовні традиції Звенигорода продовжив Львів із численними церквами і монастирями, то Терехівля зберегла за собою право бути значним християнським осередком України. Тут археолог провів дослідження на румовищі колишньої василіянської церкви св. Параскеви П'ятниці XVI–XVIII століть в урочищі «Попівщина». Виявлені у 1937 р. муровані фундаменти дерев'яної церкви мали злегка хрестовидну форму і досягали розмірів 780х560 см. Храм стояв на місці ранішого, теж дерев'яного. Під його фундаментами було знайдено бронзовий нагрудний хрестик-енколпійон з XI–XIII ст. та уламки глиняного посуду давньоруського часу.

Розшуковуючи у передгір'ї Карпат за руїнами та топонімічними назвами сліди середньовічних василіянських монастирів (а таких Я. Пастернак нарахував 11), археолог натрапив на потужний замок зі слідами сильної руїни в урочищі «Грабівка» у Надвірній, де раніше було знайдено давньоруський скарб, що складався з візантійських монет і срібних гривень новгородського типу. Звідси його дорога у пошуку пролягла до одного з найславніших на Україні монастирів – Скиту Манявського. Як вчений високої культури, він вмів поцінувати труд своїх попередників, особливо тих, що торували непростий шлях до розгадки головних таємниць княжого Галича. У наукових працях післявоєнного періоду, присвячених темі княжого Галича, практично кожен відкриває епіграф – перші рядки «Образу стародавнього Галича» із знаменитої поеми Антона Могильницького «Скит Манявський», написаної у 1850 році:

*Старинний Галич, великий, багатий,
Обіймав пространь на п'ять годин ходу,
Вбирался в красні, золотії шати,
Багатством ткани згори аж до споду* [233, с. 5].

Визначний дослідник «Руської Трійці», священник, поет і громадський діяч ХІХ століття А. Могильницький вперше в новій українській літературі проспівав славу історичному Галичеві. Цим він закликав до його практичних розшуків археологів, істориків та мистецтвознавців. Автор обрав зовсім незнану у вітчизняній літературі сюжетну схему та підсилив її ідейним змістом — закликом до єдності українських земель і об'єднання всієї української спільноти. З Києво-Печерської лаври два ченці Йоанникій та Пахомій беруть із собою цілющу воду і вирушають, щоб знайти на заході, у «галицькій країні» таку ж саму. У карпатському краї вони віднаходять ще важчу воду від киево-печерської і на цьому місці засновують монастир — Скит Манявський.

Тепер зрозуміло, чому Я. Пастернак обрав у 1935 році для розкопок руїни Манявського монастиря, заснованого у ХVІІ ст. Йовом Княгиницьким. Із колись могутніх укріплень на час досліджень вціліли тільки в'їзна брама-дзвіниця і довкільні мури. Посеред них експедиція львівських археологів розкопала фундаменти церкви хрестоподібного типу. Дослідники чекали особливих результатів від розкопок крипт під храмом, де мав би бути похований гетьман Іван Виговський. Там віднайшлася дерев'яна домовина з похованням священника, рештки фелона, обшитого сріблом. Я. Пастернак припускає, що можливо поховання гетьмана було перенесено монахами в одне з сусідніх сіл під час ліквідації монастиря наприкінці ХVІІІ ст., як і надгробна плита з похованням ігумена Й. Княгиницького до села Маркова (Надвірна). У другій крипті, що переходами сполучалася з попередньою, дослідники натрапили на два фрагменти кам'яних надгробних плит із ренесансовим орнаментом і ушкодженою датою АХ..., порозкидувані людські кістки [174, с. 22].

Між дзвіницею і оборонною вежею, під муром на березі Скитця, знайдено сліди чернечих келій. Келії були відділені тонким кам'яним муром. Залишки дерев'яного вугілля та попелу вказували на велику пожежу в монастирі. Поблизу башти відкрито крипту (3х3м), сполучену з фундаментом храму, в якій були захоронені два ченці. У районі неподалік дзвіниці археологи розкопали Братську могилу — трагічну пам'ятку походу на Україну Шайтан-паші у 1617 році. Черепи з перепаленими дірочками підтвердили перекази народної традиції про напад ординців [542, с. 744].

Про свій науковий доробок в українській історіографії у прочитанні сторінок підземного літопису церковної історії Я. Пастернак сказав скромними словами: «Заговорило каміння — а нам судилося бути товмачем його твердого слова» [274, с. 19]. Насправді, основоположник церковної археології підняв із сувоїв землі великі пласти національної духовності, матеріальними доказами показав роль Церкви в історичному поступі українського народу.

Своїми сенсаційними розкопками вчений відкрив цілу епоху правління наймогутнішого галицького володаря Ярослава Осмомисла, його визначальний вплив на духовне життя західних українських земель у ХІІ ст. Київський літопис у поминальних рядках на честь князя під 1187 роком так змалював одного з найвидатніших меценатів української Церкви: «чорноризький чин люблячи і честь їм воздаючи од могутності своєї, він в усьому сповняв закон Божий, до церковників сам приходячи і дбаючи добре про них» [460, с. 345]. У правдивості оцінки сучасника, тільки з огляду на будівництво князем катедрального собору, можна було не сумніватися. Але здивування викликають наступні рядки поминання, з яких випливає, що згідно заповіту Осмомисла, три дні «роздавали його майно монастирям і вбогим». Із літопису було відомо про жіночий монастир у Галичі. Угорський воєвода Бенедикт, захопивши у 1205 році місто, разом зі своїми воїнами «блуд чинили, оскверняли і жінок,

і черниць, і попадь» [460, с. 371]. У часи Осмомисла існував ще один монастир, у якому в 1189 році знайшов свою кончину князь Ростислав Іванович: «положили його в монастирі, у церкві святого у Іоанна» [460, с. 348]. Зважаючи на лаконічність і скупість літописних рядків стосовно духовних справ у Київській Русі, стає очевидним археологічний внесок Я. Пастернака в розвиток української науки. Не менш важлива і його роль як історика, бо вивчаючи історико-архівні документи, вчений впевнився, що принаймні до початку XVIII ст. на території старого Крилоса-Галича знаходились монастирі, більшість яких почала функціонувати в епоху Осмомисла:

- 1) Катедральний Успенський монастир;
- 2) монастир при церкві пророка Іллі;
- 3) монастир при церкві Покрови. Як показали археологічні дослідження, монастир осілок знаходився в урочищі «Вишнопольна», між Крилосом і Вікторовом;
- 4) монастир при церкві Воздвиження Чесного Хреста в с. Сокіл;
- 5) монастир при церкві Успіння Богородиці в с. Пітрич [274, с. 30].

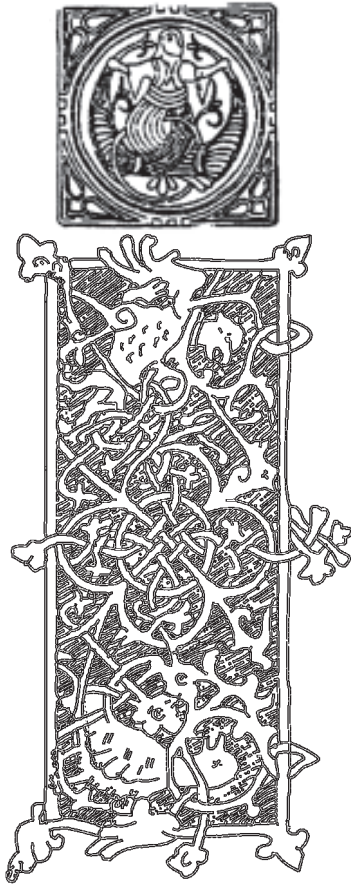
Унікальні відкриття Я. Пастернака ніколи б не відбулися, якби не збережена від княжих часів в українській церкві традиція опікунства і меценатства над національною культурою. Апостол Церкви на Україні XX ст. митрополит А. Шептицький надав археологові неоціненну моральну і матеріальну допомогу, завдяки якій «вдалося наочно реконструювати та матеріальними доказами скріпити цілу історію Божих храмів» [123, с. 52]. Приклад верховного архиєрея ревно наслідували священники всієї Галичини, де проводились археологічні розкопки. Особливо промовистою була фінансова підтримка владики-ординарія Станіславівської єпархії Г. Хомишина.

5.3. Культура

Академічно-стриманий стиль наукових праць Я. Пастернака спалахує неповторним багатством лексики, коли мова починає вестися про культуру предків українського народу. В яскравій мові автора вчувається національна гордість вченого-патріота за культурні надбання свого етносу. І справді, дослідження археолога, його попередників і наступників безапеляційно довели, що територія України від палеолітичної епохи входила до зони активного мистецького життя, де віднаходиться найбільше духовно-художніх творінь давноминулих тисячоліть. Для нього трипільська доба є часом, коли закладалися основи українського народного мистецтва. Феномен трипільської культури такий значний в історичній долі українського народу, що і після шести минулих тисячоліть мотиви її мистецького духу відчутні в національних вишивках, килимах, великодніх писанках і кераміці.

Вихід українців на горизонти державного життя, осягнення всім народом християнських цінностей зробив молоду східнослов'янську державу – Київську Русь – невід'ємним і потужним культурним фактором середньовічної Європи. Археолог проілюстрував це перед цілим світом своїми відкриттями маловідомих сторінок галицької архітектурної школи. Цього не було б без фундаментальної джерелознавчої бази з усіх видів давньоруського мистецтва, яку нагромадив вчений у процесі наукових досліджень.

ГАЛИЦЬКА АРХІТЕКТУРНА ШКОЛА

Я. Пастернак — першовідкривач і дослідник трьох храмів княжого Галича — сформулював власну історичну і художню схему розвитку галицької архітектурної школи. Вслід за Й. Пеленським [558] та І. Крип'якевичем [451], він характеризував її як таку, що «полягала у видатній сполуці східного, візантійського, і західного, романського стилю в одну гармонійну цілість; тому-то галицькі церкви не були ані чисто романські, ані чисто візантійські: візантійськими були вони в плані, але мали на своїх стінах виконані в романському стилі різьбу й інші архітектурні елементи» [274, с. 156]. Нові стильові елементи і конструктивно-технічні прийоми не були механічно застосовані на місцевому мистецькому ґрунті. Вони пройшли певну апробацію у кам'яному будівництві Перемишля і Звенигорода, в ході якої, з перенесенням столиці об'єднаного, могутнього князівства до Галича (1141), формується самобутня архітектурна школа, відмінна від інших художніх шкіл стародавньої Русі.

До найдавніших пам'яток мурованого будівництва княжого Галича належить церква Спаса, яку відкрили у 1882 році Л. Лаврецький та І. Шараневич на горбі «Карпиця» залуквівської височини. Більшість дослідників ототожнюють її з двірським храмом, що входив до комплексу княжого палацу [462; 509, с. 90; 540, с. 23–28]. Спаська церква сполучалась галереєю із княжим палацом, про що свідчить запис у літописі під 1152 роком, де ведеться мова про перебування в Галичі посла київського князя Ізяслава — боярина Петра Бориславича. «І як тільки Петро з'їхав із княжого двора, то Володимир пішов до божниці, до святого Спаса, на вечерню. А коли саме був він на переходах до божниці і тут побачив Петра» [406, с. 257]. Я. Пастернак розміщував літописний храм, на відміну від своїх наукових опонентів, на добре укріпленому Крилосьькому городищі і послідовно захищав свою позицію, «що останків галицького княжого терему та придвірної церкви св. Спаса треба шукати на «Золотому Току» [196, с. 352; 203, с. 8].

Найвизначнішим творінням галицьких архітекторів, малярів і різьбярів був Успенський катедральний собор, який відкрив і дослідив Я. Пастернак. Численні знахідки частин архітектурних деталей та скульптурного декору, виявлені в процесі розкопок, дають уявлення про вигляд величозного галицького храму. Входи до церкви були оздоблені перспективними порталами, стіни членувалися вертикальними виступами, а також профільованими горизонтальними поясами цоколю та карнизів. У зовнішньому декорі застосовувались зубчасті та валкові фризи, фігурні маски, аркади на півколонках із капітелями [177, с. 23; 280, с. 6].

Головну частину собору становили три нефи з трьома апсидами. Навпроти середньої апсида розміщувався престіл, над яким височів на чотирьох колонках ківорій. У бічних апсидах знаходився жертovníк та дияконник. На думку дослідника, відокремлене приміщення у східній частині південного притвору служило для зберігання предметів церковного культу, а також книг, державного архіву, важливих уставів і грамот, та, можливо, навіть княжої скарбниці [274, с. 146]. За знахідкою фрагменту вирізьбленої з вапнякового блоку хрестильниці вчений встановив призначення іншого приміщення, розміщеного в західній частині південного притвору. У баптистерії хрестили дітей [274, с. 146].

Внутрішні стіни храму покривалися фресковим живописом, фрагменти якого знайдено у румовищі. У кольористичній гамі, як стверджує археолог, переважали рожева, попелясто-синя і помаранчева барви, а ціла стінописна палітра собору складалась із білої, жовтої, коричневої, бордової й зеленої фарб.

Іконостасу в катедральному соборі ще не було, його роль виконувала низька алебастрова перегородка, посередині якої знаходилися маленькі «царські ворота» [180, с. 7–21].

Значне місце, прийшов до висновку сучасний дослідник, доктор мистецтвознавства М. Фіголь, у внутрішньому оздобленні Успенського собору займав мозаїчний розпис. У храмі Успіння Богородиці в найпочеснішому місці розміщувалось мозаїчне зображення Марії-Оранти, а також Христа-Пантократора [546, с. 166–167]. Здогад науковця знаходить уточнення у збереженій фресці на кам'яному блоці середньої апсида крилоської церкви, де зображено Оранту з піднятими руками і Дитятком перед собою. Воно адекватно повторює за композицією малюнка образ Божої Матері на печатках галицького єпископа Косми.

Галицьке церковне малярство засвідчує, що образ Богородиці був найулюбленішою темою староукраїнського іконопису. Найдавніша українська ікона, яка збереглася донині, – чудотворний образ Белзької Богородиці, намальований, за переказами, євангелистом Лукою, – потрапила на Русь із Константинополя. У 1388 р. Болеслав Опольський вивіз її з Белза до Ченстохови [222, с. 47]. Я. Пастернак, досліджуючи легендарні долі найкоштовніших українських ікон, встановив галицьке походження одного з чудотворних образів Богоматері, який до початку другої світової війни зберігався в костелі львівських монахів-домініканців. Польський географ Ф. Сярчинський у своєму словнику під словом «Кринос» наводить такі факти: «Образ Богородиці в цій церкві у Криносі вважали за чудотворний. За переказ галицькі князі мали його з Царгорода, брали його з собою на війну, звідси для безпеки перед татарами його було перенесено до церкви львівських василіян» [546, с. 10]. Ще одну мозаїчну ікону XII ст. із зображенням Богородиці-Агіосоритисси польські загарбники теж вивезли з Галича: і вона зберігається у монастирі в Кракові [520, с. 8].

Таким чином, дослідження Я. Пастернаком Успенського собору дали змогу встановити, що головний храм столиці Галицько-Волинської держави за масштабами і красою оздоблення належав до найвеличніших церков Давньої Русі та середньовічної Європи.

Відкриття галицької катедри мало вирішальний вплив на розв'язання ще однієї суперечливої проблеми історії української архітектури княжої доби, а саме: пріоритетності впливів княжого Галича і Володимиро-Суздальського князівства в ділянці церковного будівництва. Одна група дослідників (М. Грушевський [404, с. 430], М. Каргер [429, с. 21]) вважала, що будівничі володимиро-суздальських церков представляли галицьку архітектурну школу. Й. Пеленський у своїй монографії [558, с.

162–163] відкинув галицькі впливи на архітектуру північноруських земель і пояснював її походження західними, німецькими і візантійськими впливами. Стосовно названої проблеми був висловлений і діаметрально протилежний погляд радянського археолога М. Вороніна [376, с. 22–27], за твердженням якого Галицька Русь дістала собі зодчих та каменярів із Володимиро-Суздальського князівства. Теорія М. Вороніна опиралась на подібність різних архітектурних деталей, знайдених при розкопках Боголюбського архітектурного ансамблю з декоративними елементами холмських будівель, набагато молодших від них. Відкриття в ході дослідження собору таких деталей, як полив'яні плитки з підлоги, фрагменти поліхромних розписів стін храму, круглі колюми та водосвятна кам'яна чаша, що віднайшлися серед руїн святині, перекреслили всі аргументи радянського вченого [231, с. 11]. До честі останнього треба сказати, що М. Воронін у наступних наукових працях став прихильником гіпотези, згідно з якою в середині XII ст. галицькі майстри перейшли в Північно-Східну Русь до князя Юрія Долгорукого і заклали там основи володимиро-суздальської архітектури. Ідеологічне замовлення компартійних структур змушувало радянських археологів далі вигадувати штучні історичні схеми, які мали применшити мистецькі здобутки галицької архітектурної школи. Так, Санкт-Петербурзький вчений О. Іоаннісян вже в наш час доводить, що на ранньому етапі галицька архітектура розвивалася під впливом польського романського монументального будівництва і безпосередньо її замовлення обслуговувалися будівельними артілями з Малопольщі [424, с. 216]. В унісон йому малопереконливі аргументи наводить П. Раппопорт, пов'язуючи романські риси галицького зодчества з польськими пам'ятками [508, с. 461–462]. І вже зовсім аналогічно звучить наступна теза теорії О. Іоаннісяна, за якою після переїзду галицької будівельної артілі до Володимиро-Суздальського князівства сюди прибули майстри з Угорщини [423, с. 57].

Я. Пастернак пророче бачив об'єктивне розв'язання цієї складної наукової проблеми у подальшому пошуку і дослідженні сакральних споруд княжого Галича, Звенигорода і Теревовлі, а особливо у віднайденні руїн собору св. Івана в Перемишлі. Кожен із пунктів його наукової програми для майбутніх дослідників України підтвердили археологічні розкопки. Окрім концептуального реалізму вченого, актуальною залишається і його методологічна засада: «Старий Галич, який територіально був ближчий до Заходу, міг зовсім добре бути перехідним етапом у засвоєнні декоративних архітектурних елементів романського стилю далі на північ та на схід розташованими руськими землями. Найбільший будівельний рух міг розвинутися в ньому тільки за часів Осмомисла, коли протягом 30 років на його терені не було жодних воєнних акцій» [274, с. 172].

На ранньому і середньому етапі розвитку галицької архітектури (друга половина XII ст.) характерним типом сакральної споруди була чотиристовпна триапсидна церква (Спаса, св. Анни). Подальшу еволюцію будівельної школи репрезентують фундаменти церкви св. Кирила і Методія (остання третина XII ст.), яку перші дослідники княжого Галича за масштабною величиною розмірів фундаментів вважали літописним Успенським собором [283, с. 382]. Традиційна для княжої України хрестокупольна планувальна структура збагатилась у найяскравішому взірці «золотої доби» галицької архітектурної школи — церкві св. Пантелеймона (рубіж XII–XIII ст.) досконалою технікою будівництва з білого каменю та безмежною фантазією у декоруванні елементів заглиблених порталів і капітелів на півколонках апсид. Вивчаючи техніку муру Пантелеймонівського храму, археолог відкрив всередині цер-

кви підмурівок під головний престіл, який мав 180 см завдовжки і 110 см в ширину та був вимуруваний з кам'яних блоків [274, с. 110–111].

Паралельно з чотиристовпними храмами в княжому Галичі будували і споруди центричного типу – ротонди та квадрифолії. З чотирьох відомих на сьогодні центричних храмів стольного города, дослідження і відкриття двох – Борисоглібської і Воскресенської церков – належить Я. Пастернаку.

СКУЛЬПТУРА

Давні галицькі архітектори і майстри декоративно-вжиткового мистецтва охоче послуговувались такими видами образотворчого мистецтва, як скульптура і дрібна пластика. Дошукуючись першоджерел цієї культурної традиції, Я. Пастернак віднаходить її найраніші сліди в язичницькій релігійній атрибутиці ранніх слов'ян. До найвизначніших скульптурних зображень дослідник відносив Збручанського Святовита, кам'яні скульптури з села Іванківці на Поділлі, язичницькі божества, знайдені в селах Підгороддя, Лопушна, Хотимир, що на Прикарпатті [290, с. 556].

У період дослідження фундаментів Успенського собору археолог відкрив понад сотню фрагментів архітектурної різьби. Бездоганно знаючи західну романську архітектуру, вчений віднайшов аналогії до декору галицької катедри серед храмів Центральної і Західної Європи: в Бремені (1106), Мільштаті (початок XII ст.), Базелі (друга половина XII ст.), Вормсі (XII–XIII ст.), Фенгомболі (1116), Урселі (XII ст.) [274, с. 162].

З декоративного оздоблення апсид собору походять дві маски – людська і лев'яча. Вони завершували наверх звисаючих колонок від глухих аркад у горішній частині апсид. На людській масці бачимо стилізоване вирішення обличчя з виразними очима і позначеними свинцем зіницями. Стилійовано відтворено зачіску з укладеним на проділ волоссям. У такій же художній манері вирізьблено і маску лева [545, с. 22]. Про те, що лев був одним із найпоширеніших художніх образів різьбярів-каменорізів Давнього Галича, свідчить знахідка з розкопок, які провели у 1951 р. київські археологи в урочищі «Царинка» в Крилосі. Під завалами великого згорілого будинку науковці виявили віко кам'яної шкатулки, на овальному обрамленні якої вміщено зображення лева з пишною в завитках гривною і стилізованим у вигляді пальмети хвостом [391, с. 227].

Галицькі князі вслід за київськими перейняли з Візантії звичай хоронити членів правлячої династії в кам'яних саркофагах, що не раз прикрашалися плоскорізьбою. У подібному саркофазі в Успенському соборі був похований володар Галича Ярослав Осмомисл, що його дослідник віднайшов у 1937 році.

Новітні дослідження Успенського собору розширили знання про досягнення галицьких ремісників у художній обробці каменю. У крилоській церкві Успіння, у внутрішній частині північної стіни притвору, відкрито скульптурний рельєф зі старого собору із зображенням змієподібного дракона. Осмислюючи проблему атрибуції рельєфу з образом «Успіння Богородиці» на Успенській церкві (XVI ст.), сучасні дослідники довели, що його перенесено з бокового південного фасаду галицького катедрального собору [379, с. 213–229; 544, с. 135–136].

ДЕКОРАТИВНО-ВЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО

Проводячи розкопки давньоруських міст, серед яких у зоні найпильнішої уваги вченого були Галич і Пліснеськ, Я. Пастернак виявив десятки ремісничих майстерень, знахідки з яких є неocenним джерелом до вивчення декоративно-вжиткового мистецтва Галицько-Волинської держави. Типологічно їх можна поділити на кілька видів, приналежних до певних художніх ремесел.

1. Художня кераміка. Археологічні розкопки, які проводили у 1882–1884 роках на терені княжого Галича Л. Лаврецький та І. Шараневич, а найбільше при дослідженні Благовіщенської церкви (XIII ст.), виявили новий вид знахідок. Підлога більшості галицьких храмів, як з'ясувалось, була викладена глиняними плитками, різними за формою і кольористичною гамою (жовтої, зеленої і вишнево-коричневої барв), з яких майстер формував геометричний орнамент і мозаїчні сюжети композиції. Не був винятком і Успенський собор, перша підлога якого також була викладена полив'яними плитками [274, с. 138]. Разом з тим, тоді вперше археологічна наука відкрила керамічні плитки з декоративними стилізованими композиціями рослинного орнаменту, зображеннями орлів, грифонів та фантастичних птахів. Переконавши археолога, що галицькі плитки не мають аналогів у давньоруській архітектурній кераміці, підтвердили ґрунтовні джерелознавчі публікації дослідника Т. Ткачука, який попри високу художню цінність рельєфних плиток, довів значення кожного елемента в системі релігійного християнського символізму [535, с. 32–37].

2. Художній метал. Яке важливе місце в культурі Давньої Русі займав художній метал, Я. Пастернак переконався в час свого раннього зацікавлення старожитностями княжого Звенигорода, де було віднайдене бронзові нагрудні хрестики-енколпіони, мідні і срібні перстені, колти київського типу [62, с. 279]. Розмірковуючи над природою провідного виду художнього ремесла, дослідник старого галицького мистецтва М. Фіголь писав: «На Русі, як і Візантії, церква була місцем зосередження мистецтва, у ній синтезовані праця архітектора, художника і майстра декоративно-прикладного мистецтва. Тому художнє ремесло, як і інші види мистецтва, розвивалося біля монастирів, зокрема в столичних містах» [546, с. 137]. Видатному археологові випала честь віднайти два великих ремісничих осередки княжого Галича: один — при Юрїївському монастирі, другий — поблизу княжої резиденції на «Золотому Току». Галицькі ювеліри, що проживали в урочищі «Юрїєвська», у виготовленні металевих художніх виробів користувалися переважно кольоровими металами (мідь, бронза, срібло, золото), застосовуючи різноманітні і складні художньо-технічні засоби. Вони виробляли з орнаментованих пластинок срібла пояси та браслети, відливали двораменні хрестики й круглі ковтки зі стилізованим зображенням птахів.

На «Золотому Току» вчений знайшов хрести-енколпіони, трибусинні кульчики, срібний браслет, золотий емальований ковток, срібний дармовис [203, с. 12]. Найціннішою та найунікальнішою знахідкою на «Золотому Току» став виявлений у процесі розкопок емальований колт-кульчик торбинкового типу, прикрашений стилізованим геометричним орнаментом та дрібними двораменними хрестиками. Навесні 1935 року тут відкрито також скарб, що складався із трьох пар срібних трибусинних кульчиків київського взірця [142, с. 3].

Шедеври художнього литва, які знайшов Я. Пастернак на розкопках Крилоської гори у 1936–1941 роках, остаточно впевнили його у думці, що давні галичани, утвер-

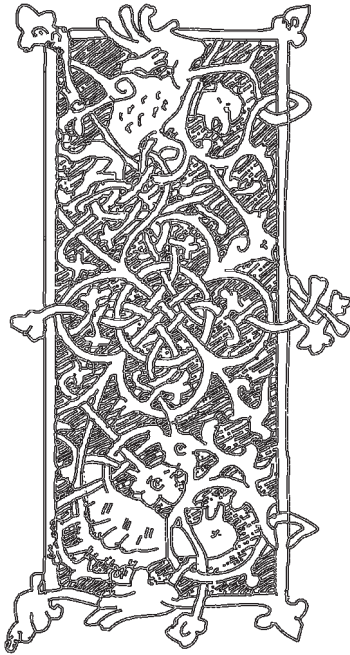
джуючи християнську віру на своїх землях, мали особливе замилювання образом Пресвятої Богородиці. До таких пам'яток належить матриця для відливання бронзових медальйонів із зображенням Богородиці, іконка Матері Божої з Дитятком на руках. На хрестах-енколпіонах старі майстри зображували Богородицю-Оранту й Одигітрію.

3. Дрібна пластинка з каменю і кістки. До найцінніших з мистецького боку пам'яток дослідник відносив кістяну дощинку, знайдену у Пліснеську, на якій вирізьблено зображення давньоруського воїна-боярина XI–XII ст. Можливо, цей образ нагрудного складня-іконки був запозиченим із німецького мистецтва, бо аналогії до «пліснеського лицаря» Я. Пастернак знаходить у місцевості Галле (Німеччина) [217, с. 145]. Як вже згадувалось, у літописному Звенигороді археолог знайшов татарську фігурку у вигляді двох кістяних пластин з вирізаною людською головою, прикрашену кільцеподібним орнаментом.

Розкопки в Крилосі принесли археологу відкриття таких кістяних виробів ужиткового призначення, здебільшого прикрашених геометричним орнаментом, як гребені, колодочки до ножів, стилоси-писала, ручки для знарядь шевського ремесла.

З різних порід каменю галицькі майстри-каменерізи виготовляли натільні хрестики, іконки і формочки для відливання прикрас, медальйонів та образків.

ВИСНОВКИ

Здійснений аналіз наукової спадщини й дослідницької діяльності Я. Пастернака дає підстави сформулювати такі основні положення та загальні висновки:

1. Виявлено основні причини, які впливали на формування наукових поглядів і світогляду Я. Пастернака. Джерелами його самопожертви українській історичній науці були родинна атмосфера та життя серед рідного народу — носія багатовікової національної культури й традиції. Важливу роль відіграло навчання у Львівському університеті, під час якого майбутній вчений здобув ґрунтовну освіту, зокрема з історії України — в М. Грушевського, археології — в К. Гадачека, антропології у — Я. Чекановського.

Ярославові Пастернаку випала доля жити в той час, коли українство завершувало ідеологічну підготовку і вступало у фазу довголітньої боротьби за свою державність. Його ремеслом не була зброя, тому опинившись волею історичних обставин в австрійській армії і отримавши в ході бойових дій тяжке поранення, майбутній вчений із останньою надією звертався до митрополита А. Шептицького: «Вчора прийшла відповідь до Міністерства крайової оборони на збірну рекламацію; звільнений на півроку до кінця травня Д-р Пеленський і проф. Тершаковець, та моє ім'я взагалі не згадане. Супроти того осмілюсь просити Вашу Ексцеленцію по можливості (з особистим проханням) в Міністерстві, з тим, що як неможливо вже буде, так нехай призначать мене на довший час до локальної служби у Львові (ранком — на військовій виправі, після обіду — для музею). Тих кілька місяців потрібно мені доконче для завершення докторату з антропології, над чим тепер інтенсивно працюю» [4].

Постання на авансцені історії в розбурханій Європі молодих держав, які скинули з себе тягар чужоземного поневолення, серед котрих ідея національного визволення України запалили УНР і ЗУНР, покликало в ряди борців і Я. Пастернака. Трагедія поневоленої української державності стала особистою трагедією молодого вченого, приреченого на поневіряння у таборах для інтернованих українських воїнів, а відтак — і довгою розлукою із Батьківщиною.

Пройшовши через пекло воєнних лихоліть, учорашній офіцер УГА усвідомив своє життєве призначення — відкрити та дослідити підземний архів України. На його нелегкій дорозі відбувається зустріч у Карловому університеті в Чехії із прославленим археологом-славістом Любором Нідерле, яка визначила всю його майбутню долю, бо якщо раніше в широкому колі наукових інтересів вченого знаходились антропологія, музеєзнавство, краєзнавство, то відтоді він сконцентровує дослідницьку увагу на археології, етнології та історії.

Сенсаційні розкопки Я. Пастернака на «Градчанах» у Празі в 1925–1928 роках принесли йому світове визнання, а українській науці – славу. Перед дослідником відкривалась блискуча наукова кар'єра у чеських археологічних установах. Незважаючи на всі привабливі пропозиції, у 1928 р. ушлюблений археолог повертається в Україну, задалегідь знаючи, що буде приречений на митарства у своїй Вітчизні, поневоленій панською Польщею. І хоча наукова громадськість Львова створила всі необхідні умови для дослідницької роботи, польські шовіністичні власті на декілька років унеможливили проведення археологічних розкопок.

За таких умов, які могли би надломити найзагартованіший характер, дослідник здійснює науковий подвиг, розкопавши за неповне десятиріччя близько сотні пам'яток, що репрезентували культури від кам'яного віку аж до пізнього середньовіччя. Я. Пастернак був перший і один з небагатьох у Галичині професійний археолог-українець, який окрім фахового боку науки, хотів нагромадити якомога більше джерельного матеріалу, щоб створити власну схему найдавнішої історії України. Він і заклав фундамент у становлення археологічної науки.

2. Я. Пастернак належить до найвидатніших українських археологів ХХ століття. Крім археології, до провідних напрямків наукової діяльності вченого належать: антропология та педагогіка, етнологія, етнографія і фольклористика, краєзнавство й музеєзнавство. Внаслідок універсальних знань різнопредметних джерел, вже в першій синтетичній праці «Коротка археологія західноукраїнських земель» (Львів, 1932), досліднику вдалося ґрунтовно прослідкувати головні етапи історичного розвитку Галичини від епохи палеоліту до княжої доби [93]. Основні положення монографії археолог розвинув у наступному дослідженні, яке було опубліковане в журналі «Знання і праця» протягом 1933–1934 років [99–100; 112–120].

Прагнення увіковічнити поміж всіма народами «підземний архів» української землі зароджує в творчій лабораторії вченого в післявоєнні роки початок титанічної праці над монументальною монографією «Археологія України», яка вийшла друком в Торонто (1961 р.). Вперше у вітчизняній історіографії з'явилася аргументована, цілісна й аналітична схема розвитку українського народу в давньоісторичні часи та ранній державний період [237]. Появу дослідження сучасники назвали «епохальною працею» [410, с. 3]. «Ця книга – справжній науковий і громадянський подвиг, здійснений автором на основі осмислення колосального матеріалу з власних розкопок, досліджень дореволюційних і радянських археологів» [498, с. 9], – оцінює її нинішнє покоління науковців.

3. Аналіз наукової діяльності Я. Пастернака дає підставу стверджувати, що протягом 30-х років ХХ ст. вчений зосередив основні зусилля на нагромадженні археологічних джерел шляхом пошуку й дослідження різночасових пам'яток. І хоча серед археологічних об'єктів, які він розкопував, є поселення та могильники молодшої кам'яної доби, епохи енеоліту і ранніх металів, ранньослов'янські поховання, давньоруські городища, пізньосередньовічні церквища, все ж чітко простежуються три етапи у реалізації наукової програми:

– 1929–1934 роки – дослідження ранньоісторичних пам'яток (Дусанів, Гринів, Залісці, Кульчиці, Підгора, Почапи, Сокіл, Осталовичі, Якторів, Янчин);

– 1934–1936 роки – дослідження пам'яток ранньослов'янської доби (Бринь, Грабовець, Грушів, Добряни, Камінне, Корнич, Крилос-Підгороддя, Нижній Струтин, Перерісль, Цуцилів);

– 1936–1940 роки – дослідження давньоруських городищ і княжих столиць Галицько-Волинської землі: Белза, Галича, Звенигорода, Теремовлі.

Усі етапи наукової програми були підпорядковані задуму дослідника створити схему-модель історичного розвитку українського народу на основі археологічних джерел.

4. Виходячи з позицій вивчення проблеми етногенезу українського народу в контексті з питанням прабатьківщини й етногенетичного розвитку слов'ян та з процесом заселення української території від можливо найдавніших етапів праісторичного життя, Я. Пастернак вважає, що можна говорити про автохтонність українського народу на його сучасній території ще з часів палеоліту.

В аналізі археологічних джерел автор концепції основну роль відводить матеріалам трипільської культури, племена якої він вважав автохтонами українських земель.

5. Намагаючись визначити ареал формування індоєвропейської спільноти, Я. Пастернак висловлює свою думку: «Ми особисто приєднуємося до тих дослідників центральної групи, які правітчину всіх слов'ян локалізують на широких просторах між Дніпром і Віслою» [260, с. 43], а «правітчину індоєвропейців слід класти в центральну Європу, між Дніпро і Одру» [269, с. 14].

6. З'ясовуючи умови виникнення українського етносу, його консолідаційний розвиток та процеси історичного буття, Я. Пастернак поміщає розв'язання проблеми етногенезу у схему генетично спадкових і споріднених археологічних культур:

1) енеоліт — Трипільська культура (IV—III тис. до Н. Х.);

2) перехідний період від енеоліту до бронзової доби — прихід на українські землі із заходу носіїв культури шнурової кераміки, асиміляція їх корінним трипільським населенням. Відведення культурі шнурової кераміки важливої ролі в етнокультурних процесах бронзової доби (III—II тис. до Н. Х.);

3) бронзова доба — виникнення на основі культури шнурової кераміки, що злилася із трипільською, нової комарівсько-тшинецької спільноти (XV—XI ст. до Н. Х.);

4) залізна доба — білогрудівська (XI—XI ст. до Н. Х.) і чорноліська (IX—VI ст. до Н. Х.) культури;

5) скіфський час — культури лісостепу України, приналежні скіфам-орачам. Вищяцька культура. Культури, які витворили згадані Геродотом протослов'янські племена — неври, агафірси і алазони.

7. Наступний етап історичного і культурного розвитку ранньослов'янських племен Подністров'я репрезентований в археології «культурою черняхівського типу, що генетично пов'язана з зарубинецько-корчуватівськими пам'ятками», — констатує дослідник [260, с. 112] і ототожнює його з антами — безпосередніми предками українського народу.

8. Окремі постулати схеми історичного розвитку українського народу, яку розробив Я. Пастернак, як відзначають сучасні дослідники, «можуть бути уточнені, переглянуті і доповнені» [498, с. 9]. Уявлення вченого про археологію України були відірвані від практичних здобутків українських археологів у післявоєнний час, не охоплювали нових матеріалів, літератури і результатів наукових дискусій. Тому джерельна база, на яку спирався дослідник у формуванні своїх концепцій, була звужена, а отже, й вироблена ним схема етногенезу українського народу не відбиває всіх складностей історичного процесу.

9. Неоціненний внесок зробив Я. Пастернак у вивчення давньоруських міст Галицько-Волинської держави. Основні результати його досліджень, перераховані нижче, не втратили своєї актуальності в сучасній історичній науці:

а) учений довів, що до найдавніших східнослов'янських міст належав Галич;

б) процес консолідації і соціально-економічного розвитку східних слов'ян у VII–IX століттях, на думку вченого, призвів до оформлення західних центрів літописних племінних об'єднань: Пліснеськ — у дулібів, Перемишль — білих хорватів, Бужськ — бужан, Волинь — волинян, Лучеськ — лучан, які трансформувалися в давньоруські міста;

в) розвиток ранньофеодальних міст Галицької і Волинської земель — Белза, Звенигорода, Перемишля, Теревовлі — завершився їх становленням у X–XI ст. як політико-адміністративних центрів самостійних князівств, а Галич піднісся до рівня столярного міста (1141), а відтак і столиці Галицько-Волинської держави (1199);

г) містоформування Львова було спричинене політичною волею короля Данила Галицького, який ініціював створення цілого ряду житлово-фортифікаційних укріплень для протистояння зовнішній агресії золотоординців, а також для пожвавлення господарського і культурного життя Галицько-Волинської держави після татарської навали (1241);

г) розуміючи давньоруське місто як складний соціально-господарський механізм, Я. Пастернак відзначав вирішальний вплив економічних чинників — ремесла і торгівлі на піднесенні таких городів, як Галич, Звенигород, Теревовля, Перемишль і Пліснеськ;

д) доволі складний процес пройшла еволюція поглядів дослідника на проблему походження літописного Пліснеська. Якщо в наукових працях післявоєнного періоду, археолог відносив до засновників міста шведських купців-варягів, то після нагромадження матеріальних джерел, добутих переважно в ході розкопок на Пліснеському городищі, які проводили в 40–60 роках I. Старчук і М. Кучера, він утверджується в переконанні, що Пліснеськ виріс із політико-адміністративного центру східнослов'янського племінного об'єднання дулібів. Висновок вченого не заперечує концепцію В. Ауліха, згідно з якою Пліснеськ був феодальним замком, центром сільської вотчини [349, с. 52].

10. Віднісши археологію до пріоритетних національних наук, вчений залучає до співпраці «нові сильні чинники»: готує майбутніх помічників в аудиторіях Львівської богословської академії, численними науково-популярними статтями в газетах і часописах галицьких просвітницьких організацій, виховує висококультурне громадянство дбайливим ставленням до збереження пам'яток старовини, пошани до рідної історії, її археологічних перлин. Подвижництво археолога помножилося сторицею. Його однопумцями і меценатами були митрополит УГКЦ А. Шептицький, перемишльський і станиславівський єпископи Й. Коциловський та Г. Хомишин, голова НТШ К. Студинський і директор Національного музею у Львові І. Свенціцький, його помічниками ставали сільські священники і прості селяни, активісти громадсько-політичних організацій та студенти з таборів «Пласту».

Тріумфом всієї археологічної науки стало відкриття Я. Пастернаком Успенського катедрального собору (1936) і тлінних останків галицького володаря Ярослава Осмомисла (1937), що остаточно розв'язали довгорічну дискусію навколо питання локалізації княжого Галича — столиці Галицько-Волинської держави. Воно, як жодне інше наукове явище, мало величезний вплив на пробудження і зростання національної свідомості серед населення західних українських земель.

11. Археологічні джерела, що виявив у надрах землі Я. Пастернак, допомогли йому висвітлити всі сторони культури наших предків. Вони всебічно підтвердили, що їхня культура розвинулася на власному, місцевому ґрунті і разом з тим перебувала під перехресним впливом сусідніх культур. Це був не механічний процес, а він залежав

від конкретних історичних обставин, від ступеня розвитку тієї чи іншої культури. За доби мальованої кераміки трипільська культура, поширена на території України, стояла в одному ряду з іншими культурами великого середземноморського цивілізованого кола. Проте в греко-римський час, в епоху панування елліністичної культури в Північному Причорномор'ї, українському мистецькому духові були потрібні нові ідейні та художні цінності, які вона й запозичила з греко-римських провінцій і колоній. У результаті підтримування творчих контактів предки українського народу досягли відомої висоти культурного розвитку. Консолідація племінних об'єднань, формування національної державності й прийняття християнства сприяли розвиткові вищих форм культурного життя.

Археологічні дослідження княжих міст Галицько-Волинської держави стали для Я. Пастернака часом заглиблення в невідомий земляний архів, прочитання документів якого розповіло, зокрема, про одне з найяскравіших явищ культури українського середньовіччя — галицьку архітектурну школу, її неповторну білокам'яну пластику та історію творчого спілкування давніх європейських майстрів. Виявлені археологом майстерні давньоруських ремісників збагатили вітчизняне історичне джерелознавство.

Подвижництво вченого в напрямку виявлення пам'яток церковного зодчества незмірно збагатило наукові уявлення про неповторний епізод культури Київської Русі і Галицько-Волинської держави — галицьку архітектурну школу. Багаторічна праця принесла сенсаційний успіх: археологу випало відкрити класичний зразок давньої галицької архітектури — Успенський собор, у якому органічно поєдналися візантійський планувально-конструктивний стиль і романський з його скульптурною пластикою. Відкриття Я. Пастернаком фундаментів Борисоглібської та Воскресенської ротонд, вивчення Пантелеймонівського храму висвітлили яскраво виражене, художньообразне обличчя княжого Галича. І врешті, досвідчений археолог зумів побачити місце галицької архітектурної школи в тогочасній європейській культурі, яка, з одного боку, акумулювала здобутки романської архітектури Великої Моравії, Польщі, Угорщини, Німеччини, Франції, а з другого — генерувала свій блискучий стиль сусіднім землям Давньої Русі, особливо благодатно вплинувши на монументальне будівництво Володимиро-Суздальського князівства.

11. З іменем Я. Пастернака пов'язане становлення в Україні церковної археології. Заняття церковною археологією дослідник розпочав із вивчення романських костелів XI—XII століть на «Градчанах» у Празі. Певною мірою результат його зусиль з вивчення пам'яток церковної старовини відобразився у наукових працях «Початки християнства на Україні» (1935) і «Найстарші християнські пам'ятки в Україні» (1951). Вчений відводить у родовому дереві археологічної науки самостійне місце для церковної археології, оскільки вона «займається дослідженням церковної старовини..., має велике значення для історії Церкви, для теології та християнської віри» [222, с. 43].

12. Вчений з авторитетом міжнародного визнання, за висловлюванням М. Мушинки, «ціле життя боровся за самостійну Українську державу, спочатку зі зброєю в руках (в рамках УГА), а потім словом, пером і археологічною киркою» [480, с. 77].

Він був добре обізнаний із доктринами зарубіжних археологів, які применшували або ж спотворювали роль у давньоісторичних етногенетичних процесах населення, що проживало на території України. Сумлінного і чесного науковця особливо вражала своєю брехливістю теорія «офіційної» археології Радянського Союзу, метою

якої було «науково» довести перед світом, що найстаршою і найвиразнішою культурою імперії була російська. На підставі археологічних джерел Я. Пастернак доказово переконав: культури, які існували на території України в доісторичну епоху, генетично пов'язані не з російською, а з українською культурою.

«В тому світлі абсурдною, без твердих наукових підстав вигадкою являється сьогодні твердження советських істориків та археологів про три руські народи — український, білоруський та московський, які, мовляв, походять з одного кореня» [254, с. 24], — робить узагальнюючий висновок археолог.

Ми свідомі того, що далеко не всі аспекти життя і наукової діяльності Я. Пастернака осягнені в нашому дослідженні. Не використані нами листи, які зберігаються у львівських архівах, а особливо ті, що знаходяться в Українському Науковому Інституті Гарвардського університету, в Українському Історичному Товаристві в Кенті (США), записки з наукових зібрань, нотатки з археологічних розкопок, рукописи ненадрукованих статей могли би багато чого додати до розуміння особистості вченого, невідомих ще українському загалу граней його наукового таланту.

Пишучи про своїх попередників — українських археологів, Я. Пастернак немовби писав свій Заповіт для прийдешніх поколінь: «Вони перші здобували наглядні докази окремішності українського народу, що своїм коренем сягає в глибину тисячоліть, вони своєю працею у досліджуванні української старовини розбуджували приспану під тиском окупантів національну свідомість українського народу, вони вкінці своїми досягненнями і публікаціями збагатили не тільки українську науку, але дали також цінний вклад у розвиток європейської археологічної думки і тому мають своє місце між провідними археологами світу» [242, с. 11].

Список використаних джерел і літератури

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний історичний Архів України у м. Львові

1. Ф. 309, оп. 1, спр. 2404 (Лист Я. Пастернака до В. Гнатюка від 3 червня 1923 р.), 27–28 арк.
2. Ф. 309, оп. 1, спр. 2403 (Лист І. Крип'якевича до Я. Пастернака від 18 липня 1923 р.), 71–72 арк.
3. Ф. 352, оп. 1, спр. 55 (Лист Я. Пастернака до К. Студинського від 29 серпня 1931 р.), 52 арк.
4. Ф. 358, оп. 1, спр. 317 (Лист Я. Пастернака до митрополита А. Шептицького. Листопад, 1917 р.), 33–34 арк.
5. Ф. 358, оп. 1, спр. 317 (Лист Я. Пастернака до митрополита А. Шептицького від 3 серпня 1936 р.), 37–38 арк.
6. Ф. 538, оп. 1, спр. 317 (Лист Я. Пастернака до митрополита А. Шептицького від 8 серпня 1936 р.), 39–40 арк.
7. Ф. 309, оп. 1, спр. 746 (Протоколи засідань членів етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. 1914–1943 рр.), 33 арк.
8. Ф. 408, оп. 1, спр. 865 (Звіт Я. Пастернака з археологічних розкопок влітку 1933 р. на терені Катедри Св. Юрія у Львові), 10 арк.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника Національної Академії Наук України, відділ рукописів

9. Ф. 1, оп. 1, спр. 785/64 (Листи мешканців с. Зіболки Жовківського повіту, надіслані з фронтів Першої світової війни і зібрані отцем Іваном Пастернаком), 1 арк.
10. Ф. 9, спр. 612 (Рукопис пам'ятної листівки Я. Пастернака «В допомогу юному археологу». 24 березня 1941 р.), 6–12 арк.
11. Ф. 11, спр. 2464 (Лист отця Івана Пастернака до Олександра Барвінського від 14 липня 1909 р.), 2 арк.
12. Ф. 11, спр. 3691 (Лист отця Івана Пастернака до Богдана Барвінського від 19 лютого 1925 р.), 1 арк.
13. Ф. 26, спр. 42 а (Звернення голови НТШ К. Студинського про надання дозволу Я. Пастернаку проводити археологічні розкопки. 1 липня 1931 р.), 100 арк.
14. Ф. 26, спр. 42 а (Звернення голови НТШ К. Студинського до Львівського воєводського управління консервації. 15 січня 1932 р.), 101 арк.
15. Ф. 26, спр. 42 а (Лист від НТШ про надання дозволу на розкопки Я. Пастернака), 99 арк.
16. Ф. 26, спр. 42 а (Таємна кореспонденція начальника воєводського відділу громадської безпеки щодо творення перешкод для проведення розкопок Я. Пастернака. Квітень, 1932 р.), 97 арк.
17. Ф. 26, спр. 42 а (Дозвіл львівського воєводи Рожнецького на проведення археологічних розкопок Я. Пастернака. Вересень, 1932 р.), 105 арк.
18. Ф. 26, спр. 42 а (Дозвіл воєводи Мошинського на проведення розкопок Я. Пастернака у Станиславівському та Тернопільському воєводствах. Вересень, 1932 р.), 95 арк.
19. Ф. 26, спр. 42 а (Дозвіл воєводського управління консервації на проведення розкопок М. Смішка), 52, 55 арк.
20. Ф. 26, спр. 42 а (Донесення коменданта польської поліції в с. Наддністриани до староства у Бібрці про археологічні розшуки Я. Пастернака), 121 арк.
21. Ф. 26, спр. 42 г (Лист Я. Пастернака на ім'я воєводського консерватора. 12 січня 1933 р.), 34 арк.
22. Ф. 29, спр. 417 (Лист Я. Пастернака до М. Возняка від 9 травня 1927 р.), 3 арк.
23. Ф. 34, спр. 436 (Лист Я. Пастернака до В. Гнатюка від 27 квітня 1917 р.), 1 арк.
24. Ф. 34, спр. 436 (Лист Я. Пастернака до В. Гнатюка від 10 серпня 1917 р.), 3–4 арк.
25. Ф. 34, спр. 436 (Лист Я. Пастернака до В. Гнатюка від 12 лютого 1918 р.), 5–6 арк.
26. Ф. 34, спр. 436 (Лист Я. Пастернака до В. Гнатюка від 20 березня 1918 р.), 7–8 арк.
27. Ф. 34, спр. 436 (Лист Я. Пастернака до В. Гнатюка від 24 березня 1918 р.), 9–10 арк.
28. Ф. 34, спр. 436 (Лист Я. Пастернака до В. Гнатюка від 15 липня 1918 р.), 11–12 арк.
29. Ф. 34, спр. 436 (Лист Я. Пастернака до В. Гнатюка від 18 серпня 1918 р.), 13 арк.
30. Ф. 34, спр. 436 (Лист Я. Пастернака до В. Гнатюка від 25 вересня 1918 р.), 15–16 арк.
31. Ф. 34, спр. 436 (Лист Я. Пастернака до В. Гнатюка від 30 жовтня 1920 р.), 17–18 арк.
32. Ф. 34, спр. 436 (Лист Я. Пастернака до В. Гнатюка від 10 листопада 1923 р.), 19–20 арк.
33. Ф. 159, спр. 242 (Лист Я. Пастернака до І. Глинського. Грудень 1929 р.), 1–2 арк.
34. Ф. 206, спр. 578 (Лист Я. Пастернака до В. Щурата від 1 березня 1917 р.), 1 арк.

Перший ілюстрований додаток

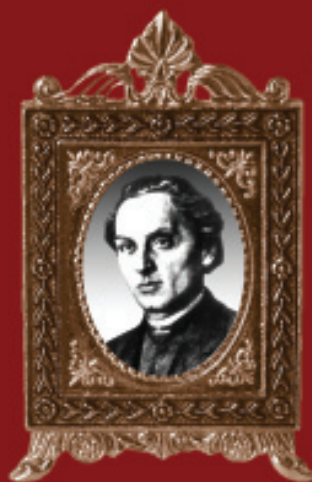

**ЖИТТЯ І НАУКОВА
ДІЯЛЬНІСТЬ
АРОСЛАВА ПАСТЕРНАКА**

СВІТЛЯНИКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІРОВАЖЕННЯ

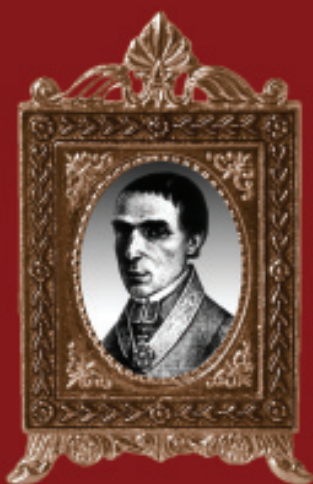
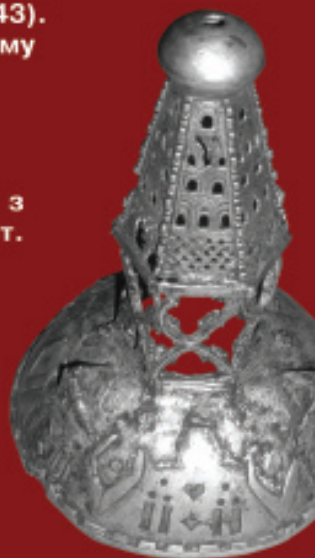

Основоположник «Руської Трійці»
Маркіян Шашкевич (1811-1843).
Могила поета на Личаківському
кладовищі у Львові

Не згасайте, ясні зори,
Не вий, вітре, зниз Дністра,
Не темнійте, красні звори,
Днесь, Галиче, честь твоя!
Маркіян Шашкевич

Срібна кадильниця з
Іллінської церкви XIV ст.

Професор Михайло
Гарасевич –
перший дослідник
храму Святого
Пантелеймона в Галичі

Храм Святого
Пантелеймона. Галич.
Кінець XII ст.

ВУЛИЦЯ ГАДИШЬКОЇ РУСИ

Церква Духовної семінарії у Львові.
Друга половина XIX ст.
Літографія

...У 1788 р. руїни церкви Святого пророка Іллі оглянув митрополит Михайло Левицький. На початку XVIII ст. у монастирі при храмі ночував автор першої у світі Конституції – гетьман Пилип Орлик. Фундаменти і авторська реконструкція храму Ю. Лукомського

Митрополит
М. Левицький

Гетьман
Пилип Орлик

БУДИТЪАІ ГАЛИШЬКОІ РУСИ

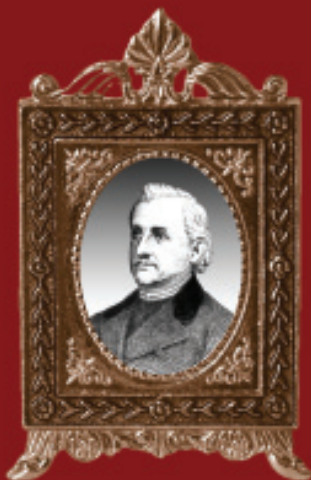
Понад Дністер берег
крутий
Гамор Галич розлягає
Там сум душу хапне
лютий,
в безвість гадка пропадає
Маркіян Шашкевич

Іван Вагилевич
(1811-1866).
Могила на
Личаківському
кладовищі

Знайдеться скоро
козацькая слава,
Знайдем Богдана,
знайдем Владимира.
І поспитаєм: «Чия тут
землиця?
Чия тут мати?
Чия тут столиця?»
Микола Устиянович

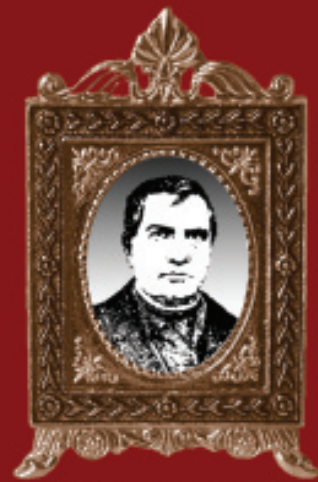
Микола Устиянович
(1811-1885)

БУДИТЬСЯ ГАЛИЧЬКОЇ РУСИ

Картина М. Фіголя «Княжий Галич XIII ст.»

Антін Могильницький
(1811-1873)

Тодішній Галич,
великий, багатий,
Обіймав пространь
на п'ять годин ходу
Вбирався в красні,
золотії шати
Багатством ткані з гори
аж до спаду.
Антін Могильницький

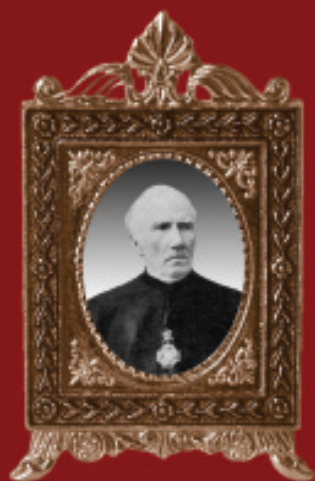
Могила Івана Франка (1856-1916)
на Личаківському кладовищі

Яків Головацький
(1814-1888)

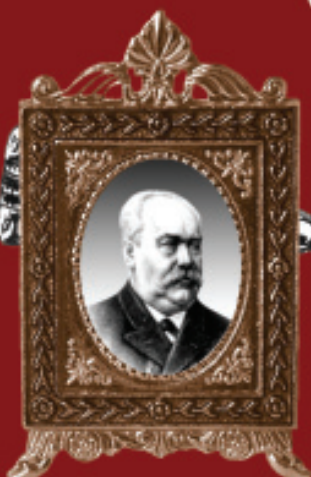
ТІ, ЩО РОЗКРИЛИ ПЛАЗМНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ

Перший піонер на полі розшуків столиці Галицько-Волинської держави отець Антін Петрушевич вважав, що нинішній Галич – це центр старого, княжого Галича, його парафіяльна церква Різдва Христового – це княжий Богородичний собор, а на місці старостинського замку був колись княздвір...

Антін Петрушевич
(1821-1913).
Могила на
Личаківському
кладовищі

Сучасний дослідник давнього Галича Ю. Лукомський біля могили Ісидора Шараневича (1829-1901) у Львові

Ісидор Шараневич
(1829-1901)

ТІ, ЩО РОЗКРИЛИ ПЛАЗМНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ

Могила ректора
Львівської політехніки,
професора
І. Захарієвича

Могила мистецтвознавця
Й. Пеленського.
Личаківське кладовище
у Львові

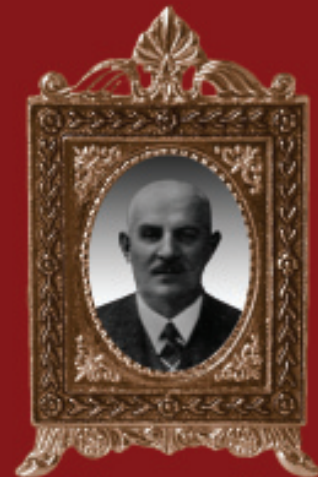
Й. Пеленський

Могила доктора
О. Чоловського

Знахідки Л. Лаврецького
на Залуківській височині

О. Чоловський

ТІ, ЩО РОЗКРИЛИ ПЛАЗМНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ

Фундаменти церкви Кирила і Мефодія та розкоп Благовіщенського храму (за Ю. Лукомським)

Розмова двох великих вчених. Другий ліворуч – історик України Іван Крип'якевич, крайній праворуч – Вітольд Ауліх

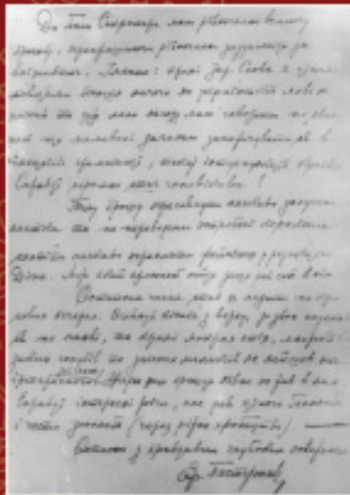
Могила академіка І. Крип'якевича на Личаківському кладовищі у Львові

Родинний гріб В. Ауліха – найвідомішого дослідника Галича другої половини ХХ ст.

ЖОВКІВЩИНА - БАТЬКІВЩИНА А. ПАСТЕРНАКА

Старовинний рід Пастернаків походив із села Зіболки, що на Жовківщині – краю з багатючими історичними традиціями, археологічними та мистецькими пам'ятками

Перша науково-популярна стаття Я. Пастернака була присвячена старожитностям Крехівського монастиря

Древня церква Святої Трійці у Жовкві. Ікона роботи прославленого художника Івана Рутковича з жовківського іконостасу (1697-1699)

ЖОВКІВЩИНА - БАТЬКІВЩИНА А. ПАСТЕРНАКА

Зіболки. Дзвіниця церкви св. Косми і Дем'яна, 1901 р. Побудована під керівництвом пароха села, декана Жовківського повіту отця Івана Пастернака

Могила батьків ученого — отця І. Пастернака і матері Олександри (з священичої родини Мацюрак) на сільському кладовищі Зіболок

Зіболки. Церква св. Косми і Дем'яна

ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ ПОСТАТІ ВЧЕНОГО

«Удомімого батька з особливою увагою ставились до релігійних і національних традицій. Крім церковної старовини, мене захоплювали старовинні звичаї і вірування, народні пісні і легенди, навіяні містичним духом сивих сторіч»

Я. Пастернак «Мої зустрічі зі старовиною»

Праця Я. Пастернака в Українському Національному Музеї у Львові, заснованого митрополитом А. Шептицьким, викристалізувала у ньому залюбленість:

- до збирання церковних ікон
- колекціонування рукописів і стародруків
- придбання для музею дерев'яної фігуральної різьби
- фотографування старих дерев'яних церков XVI-XVIII ст.

У ВІРІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

На долю Я. Пастернака випало пережити дві світові війни. В боях на італійському фронті (1917 р.) він був тяжко поранений. Після Листопадового зриву 1918 р. воював за незалежність України у складі VII Львівської бригади Галицької Армії

Ярослав Пастернак – старшина бригади УГА. 1919 р.

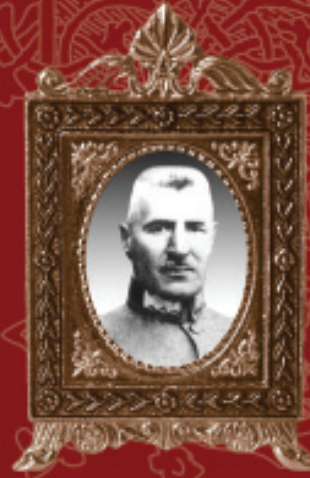
План операції, в якій відзначився військовий підрозділ під командуванням Я. Пастернака (7-11 січня 1919 р.)

Гриць Коссак і Антін Кравс – командири Я. Пастернака

Дмитро Герчанівський – бойовий і науковий побратим вченого

Д. Герчанівський разом з крилоськими селянами, колишніми вояками Легіону Січових Стрільців і Української Галицької Армії

КАМ'ЯНИЙ ЛІТОПИС ЖОВКВИ

Забудова історичної частини Жовкви (давньоукраїнські Винники)

Василянська церква Різдва Христового (XVII-XX ст.)

У 1919 році із зброєю в руках майбутній світоч української науки захищав від польських окупантів столицю своєї малої батьківщини — Жовкву — одне з найкрасивіших міст світу

Герб міста

Парохіяльний костел Св. Лаврентія (1604-1609рр.)

Домініканський костел (1655р.)

Міська ратуша

ДОРОГА НА ЧУЖИНУ

Золота повоєнна Прага зібрала увесь цвіт української інтелігенції. Серед побратимів Я. Пастернака в таборах для інтернованих вояків УГА в Йозефові і Ліберцях були талановиті митці М. Бринський, І. Іванець, Ю. Буцманюк

В Карпатах на стежі.
Малюнок І. Іванця

Юліан Буцманюк

Іван Іванець

Стрілецька пісня.
Графіка І. Іванця

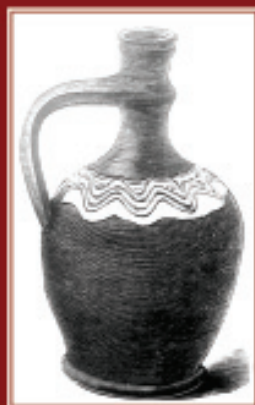
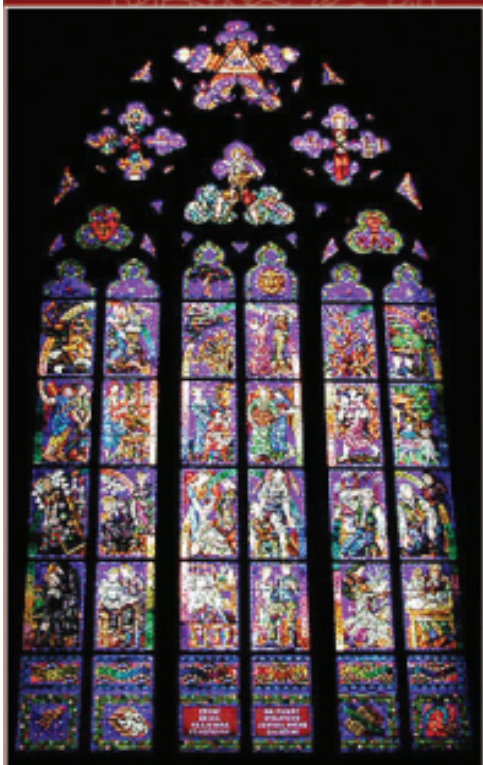
Професорсько-викладацький склад
Українського Вільного університету в
Празі у роки навчання Я. Пастернака

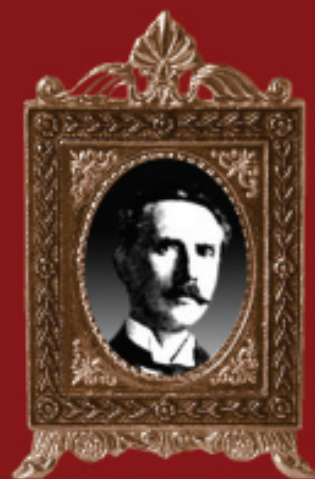
ПОЧАТОК НАУКОВОГО ТРИУМФУ

«Мій великий вчитель професор Любор Нідерле, європейської слави дослідник слов'янської старовини унапрявив мої дальші зацікавлення в сторону ранніх слов'ян і пам'яток княжої доби».

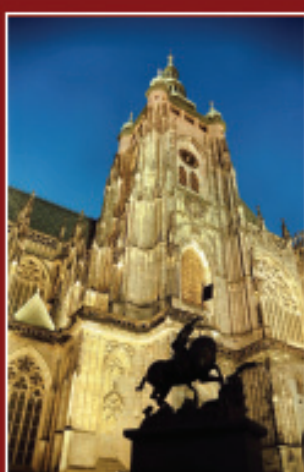
Я. Пастернак «Мої зустрічі зі старовиною»

Археологічні знахідки Л. Нідерле

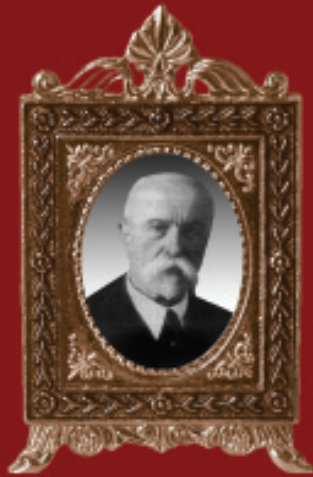
Чеський археолог, академік
Л. Нідерле (1865-1944)

Розкопки Я. Пастернака в районі собору Святого Віта у Празі принесли дослідникові світову славу

ПРАЗЬКИЙ ПЕРІОД

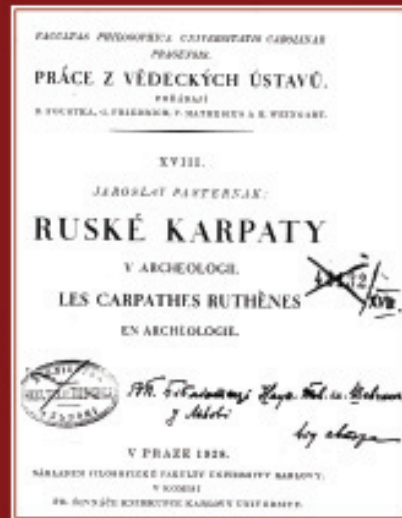
Президент
Чехословацької
республіки Т. Масарик

Карловий град у Празі

Докторська дисертація
Я. Пастернака

Скарби чеської і словацької
археології (за Б. Хроповським)

Учасники семінару Л. Нідерле в Карловому
університеті у Празі. Зліва-направо:
Ян Філіп, Ян Вауск, Ярослав Пастернак, М. Хрбч, Ян Бем

СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ У ПРАЗІ

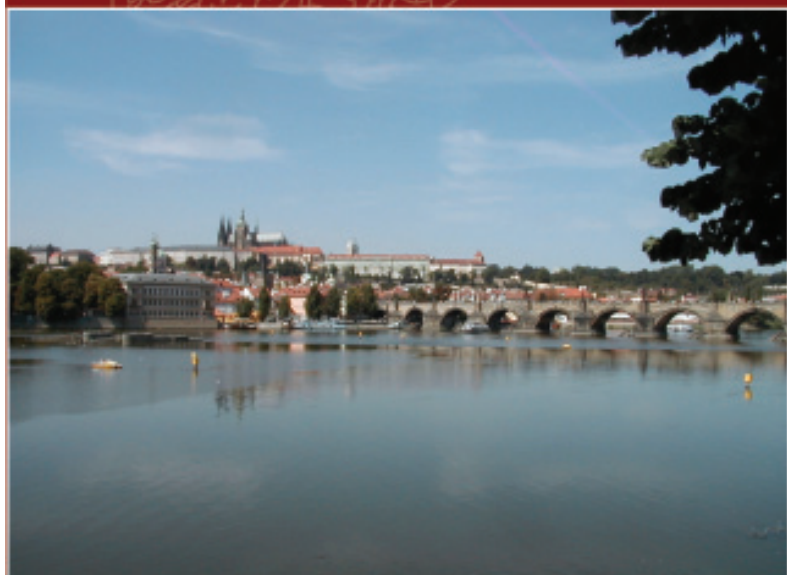
Археолог
І. Борковський

Археолог
О. Ольжич-Кандиба.
1930 р.

Археолог
Л. Чикаленко

Карлів град у Празі

Таблиця української
еміграційної гімназії в Йозефові

Пам'ятник українським
воjakам в Ліберці

Будинок НТШ у Львові

Залікова книжка учня Я. Пастернака, студента Львівської Богословської академії М. Клуби із екзаменаційними записами професора археології

Музей і збірка ікон Львівської Богословської академії

Живі голоси далеких століть

Ікона XVI ст., яку Я. Пастернак придбав у с. Потелич (Жовківщина) для колекції музею

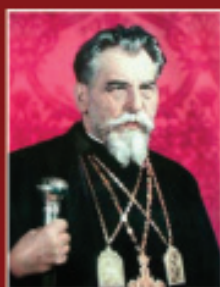

ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД

Львівська Богословська Академія

У 1928 р. Я. Пастернак повертається на батьківщину. Львівська Богословська академія і Наукове товариство імені Шевченка стають його дослідницькими лабораторіями

Ректор академії
Йосиф Сліпий

Археологічний музей НТШ,
заснований Я. Пастернаком
(сучасна експозиція)

КНЯЖИЙ ЛЬВІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ

“Довкола старого ринку, аж під княздвір, стояли боярські двори та міщанські й купецькі двори, а між ними, серед садів та городів підносився своїми куполястими верхами цілий ряд церков. Біля княздвору була церква Святого Миколая... Під самим княздвором стояв василіянський монастир Святого Онуфрія... У старому Львові були теж два римо-католицькі костели...”

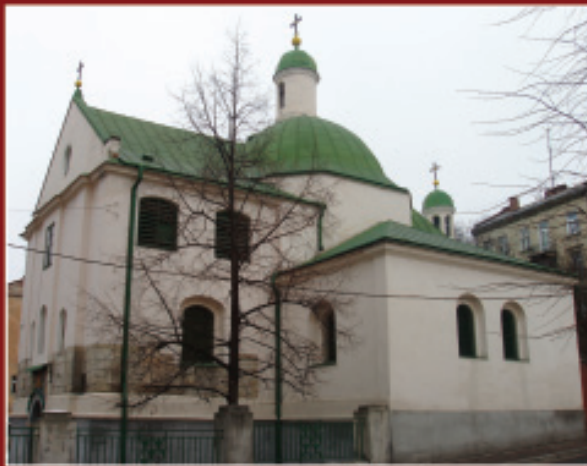
Я. Пастернак “Княжий город Львів”

Я. Пастернак серед учнів вченого — антрополога Я. Чекановського. 1914 р.

Правічний охоронець Княжої гори у Львові

Церква Святого Миколая

Церква Святого Онуфрія

Костел Святого Івана Хрестителя (XIII ст.)

МІСТО ЛЬВА ДАЛО ВЧЕНОМУ КРИЛА

Я. Пастернак серед наукових співробітників Національного музею у Львові. Світлина 1929 р.

Жива пам'ять української старовини

Могила професора В. Гнатука у Львові, вченого, який розкрив етнографічний талант Я. Пастернака

Замкова гора у Львові — остання резиденція галицьких князів

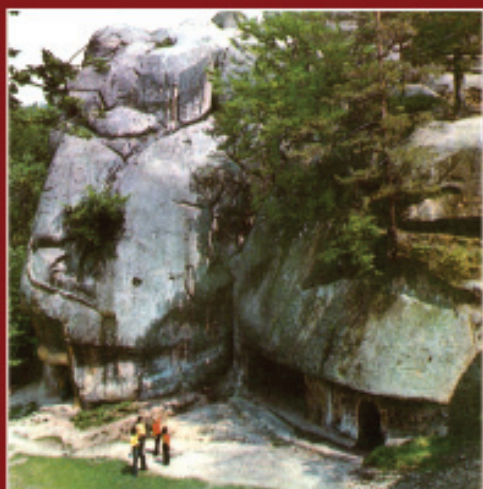

НОВИЙ ЧИНИК УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Так назвав Я. Пастернак своїх вихованців з Львівської Богословської академії. У час їхнього навчання вчений досліджував разом з ними городища і пам'ятки церковної старовини

Я. Пастернак із студентами академії в історичних проходах городищами Жовківщини

Оборонний наскальний комплекс XII-XIII ст. біля с. Бубнище (Долинщина)

Реконструкція дерев'яної забудови давньоруської фортеці Тустань (за М. Рожком)

Печерний монастир XII – XIII ст. в с. Розгірче (Стрийщина)

Давньоруський печерний монастир у с. Страдч (Яворівщина)

СПРАВЖНИЙ МУЗЕЙНИК ПОВИНЕН НАРОДИТИСЯ

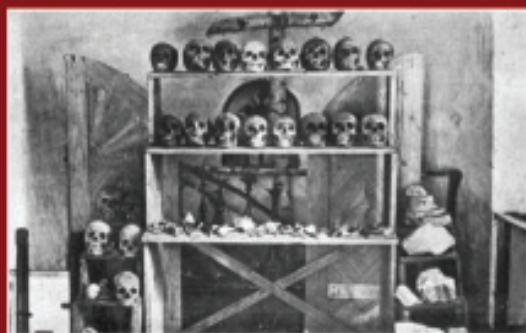
Я. Пастернак на археологічних розкопках у Крилосі

Значна частина колекції археологічного музею Львівського університету – результат розкопок науковця

Львівський історичний музей – ще одне наукове дітище Я. Пастернака

Перший археологічний музей у Крилосі, заснований вченим у 1936 р.

ДОВГА ДОРОГА ДО ГАЛИЧА

На рубежі 20-30 років у житті Я. Пастернака сталися дві знаменні події. У 1930 р. він одружився з Марією Стецик. Відтоді його науковий інтерес прикутий до Крилоського городища

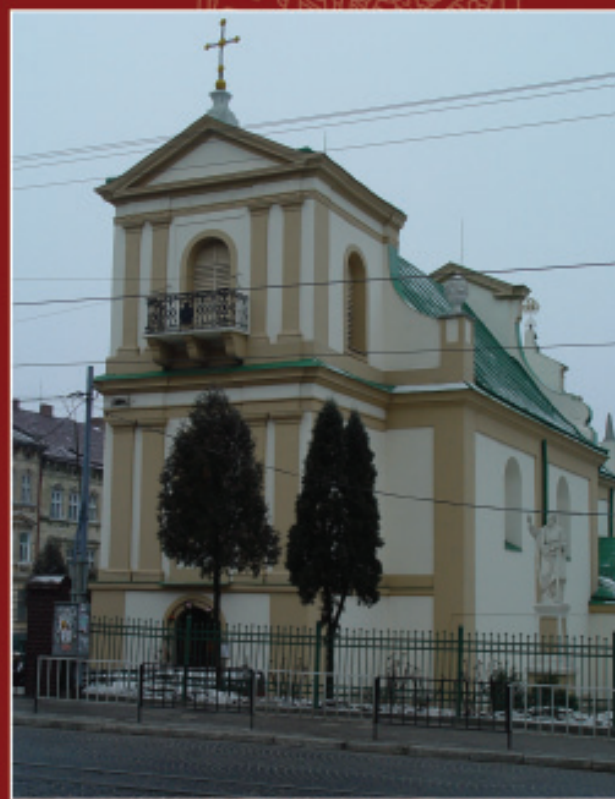
Дружина вченого
Марія Пастернак (Стецик)

Його соратниками в пошуку були селяни

На дослідницькій стежині науковця траплялися різноманітні знахідки: прикраси, зброя, могильники, кераміка...

Храм Святого Петра і Павла у Львові, в якому брала шлюб щаслива сім'я

Ранньослов'янський могильник у с. Перерісль, розкопаний археологом

ІСТОРІЯ ВІСКРИТТЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ

Успенський собор –
серце
княжого
Галича

Розкопки апсид
Успенського собору (1937 р.)

Фундаменти
Успенського
катедрального
собору
в Галичі.
Розкопки
Ю. Лукомського.
1998 р.

Крилоський храм Успіння
Пресвятої Богородиці і церковця
св. Василя (XV ст.)

Розкопана стіна собору

Архітектурні деталі з
румовищ Успенського
собору

НА КРИЛОСІ - ВІАКРИЛОСА!

Розкопки віттарної частини собору. 1937 р.

Це була третя за величиною сакральна споруда Київської Русі

Декоративне оздоблення Успенського собору

Є в Галичі тяжіння надземне

ЯРОСЛАВ ВІАКРИВ ЯРОСЛАВА

Ярослав Осмомисл (1153-1187 рр.)
Графічна робота Р. Пачина

Саркофаг Ярослава Осмомисла,
який розкопав Я. Пастернак
(Івано-Франківський краєзнавчий музей)

Біля епохального археологічного відкриття ХХ
століття відбувалися зворушливі сцени

Череп княжни із золотим
чільцем

ЦА ПОДІЯ ВИПРОСТУВАЛА ХРЕБІТ НАШІ

Українські студенти в поході на прощу до катедри Осмомисла. 2 вересня 1937 р.

Свята земля України

Помічники Я. Пастернака на розкопках у Крилосі – активні учасники ОУН С. Гошовський і М. Кривий

Крилос став місцем масового паломництва українців

ТАЄМНИЦЯ ДАНИСИ ЗНАХІАКИ

Митрополит
А. Шептицький.
Картина
художника
В. Калиняка

Більш як півстоліття науковцям не було відомо про місцезнаходження тлінних останків князя Ярослава Осмомисла, розкопаних 1937 р. Я. Пастернаком. 14 листопада 1991 р. експедиція львівських археологів віднайшла їх під час розкопок крипти собору Святого Юра. Таємне пере-захоронення вчений здійснив 31 серпня 1939 р. із благословення митрополита А. Шептицького

«Скринька Пастернака» з тлінними останками князя Я. Осмомисла

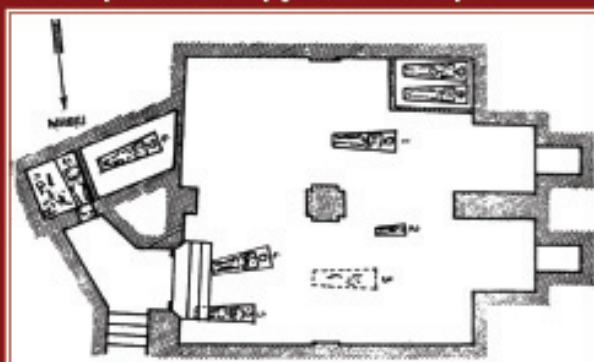
Скульптурний портрет Осмомисла за реконструкцією антрополога З. Погорецького

«Заява Я. Пастернака 31 серпня 1939 року»

Крипта-усипальниця Патріархів УГКЦ в соборі Святого Юра у Львові

План крипти собору Святого Юра

У ПОШУКАХ ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ГАЛИЧІ

Угорський анонімний літописець з часів короля Бели (1131-1141) залишив опис про перехід угрів через слов'янські землі в Паннонію. Сліди їхнього перебування у Галичі близько 898 р. віднайшов Я. Пастернак при розкопках «Мадярських могил» у крильському лісі «Діброва»

Знахідки Я. Пастернака з «Мадярських могил». Крилос. 1935 р.

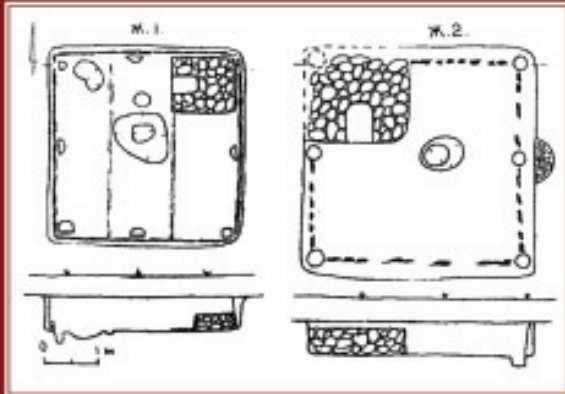

Центр квадрату позначає місцезнаходження «Мадярських могил»

ГАЛИЧИНА МОГИЛА

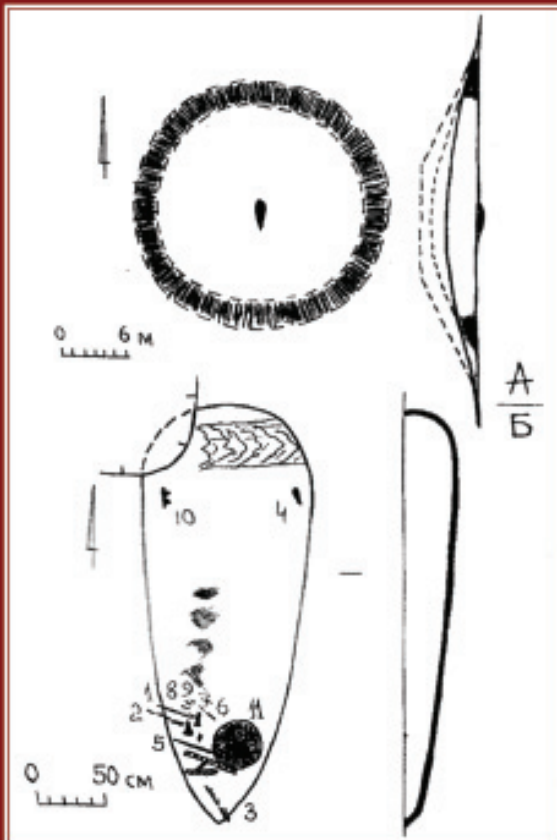
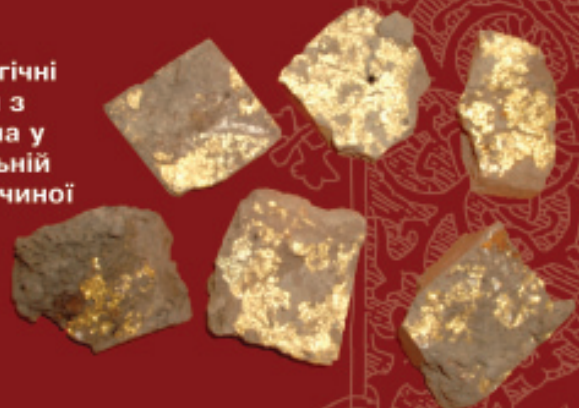
Галичина могила згадується у Галицько-Волинському літописі під 1206 р. Її таємницю намагався розгадати Я. Пастернак під час розкопок 1934 р., здогадуючись, що вона була місцем інтронізації перших галицьких князів. Найвірогідніше, під насипом кургану спочивав вічним сном засновник міста – володар Гал...

Житлові будівлі X-XI ст. долітописного Галича. За В. Бараном і Б. Томенчуком

Археологічні знахідки з дна човна у поховальній ямі Галичиної могили

План і розріз кургану з похованням у човні на Галичиній могилі. За В. Бараном і Б. Томенчуком

ЗЛАТО НА ЗОЛОТОМУ ТОЦІ

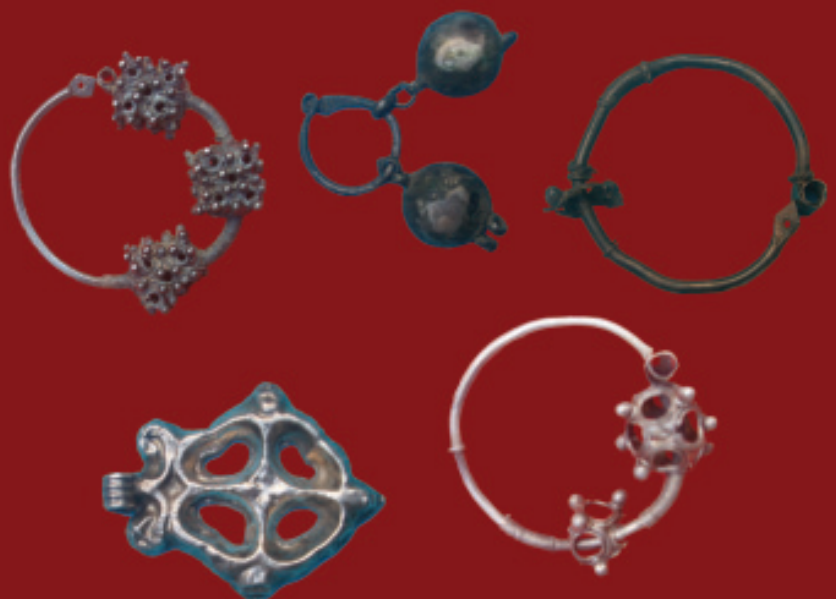
Археологічні знахідки, які знайшов Я. Пастернак у 1938-1941 роках на «Золотому тоці», впевнили його, що саме там у давнину знаходився княздвір галицьких володарів. Початок Другої світової війни назавжди обірвав його зв'язок з Крилосом

Розкопки на «Золотому тоці» влітку 1938 р.

Археологічна збірка Я. Пастернака з княжого Галича. Розкопки 1938-1940 років. Львівський історичний музей

ПЕРЛНИ, ЗНАЙДЕНІ Я. ПАСТЕРНАКОМ

“Унікальна і найцінніша річ знайшлася у 1940 р. Це був золотий, емальований колт-кульчик торбинкового типу, прикрашений стилізованим геометричним орнаментом та дрібними двораменними хрестиками. Цей прегарний витвір візантійської ювелірної штуки є сьогодні першим цього роду знаходом на західноукраїнських землях, а щодо орнаментики – немає досі аналогії на всіх українських землях”

Я. Пастернак «Старий Галич»

“Найціннішою з культурно-історичного й мистецького боку пам'яткою була викопана мною кістяна дощечка-частина нагрудного триптиха-ікони, вкрита плоскорізьбою, що зображує українського (руського) лицаря XI – XII ст. в кольчугі, з шоломом на голові, що стоїть за схематично нарисованим оборонним муром. Сьогодні цей «Лицар з Пліснеська» є унікатором серед пам'яток образотворчого мистецтва княжої доби в Україні...”

Я. Пастернак «Мої зустрічі зі старовиною»

Реконструкція пліснеської іконки,
виконана М. Левицьким

“ПРОМИСЛОВИЙ КОМБІНАТ” НА МОНАСТИРИШІ

У 1939-1941 роках Я. Пастернак під час розкопок виявив сліди «промислового комбінату», до якого входила ювелірна, бронзівницька, бляхарська, ковальська, склоробна, гончарська майстерні

Давньоруські жіночі прикраси

Хрести-енколпіони з княжого Галича

Галицькі ікони XII-XIIIст. Колекція Львівського історичного музею і Національного музею у Львові

Кам'яні ливарні формочки. Розкопки Я. Пастернака в Крилосі

ВІДНІ УЧНІ ВІДНОГО ВІСІТІА

Доля учнів Я. Пастернака – археологів Я. Легеня, М. Клапчука, І. Старчука та митрополита І. Борецького – це велика і трагічна книга життя української інтелігенції ХХ ст.

Археолог Іван Старчук

Археолог Михайло
Клапчук (1920-1984)

Митрополит Ісидор
Борецький біля Успенської
церкви в Крилосі (1993р.)

Археолог Ярослав Легін
(1913-1961) став жертвою
комуно-більшовицького
режиму. Його похорон пе-
ретворився у національну
маніфестацію

Остання прижиттєва світлина
Я. Пастернака (1969 р.)

ДОДАТОК ПІДЗЕМНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ

Керамічні вироби, знайдені Я. Пастернаком під час розкопок могили культури шнурової кераміки (с. Кульчиці, Самбірщина, 1933 р.)

II з'їзд українських музеологів у Самборі. 3 квітня 1933 р.

Я. Пастернак на з'їзді музеологів Польщі (Варшава, 1937 р.)

Кераміка археологічних культур доби ранніх металів, які досліджував на території України Я. Пастернак. Колекція археологічного музею Львівського університету

ТАК ПРИМНОЖУВАЛАСЬ СЛОВА

Я. Пастернак на V з'їзді українських музеєологів (крайній праворуч)
У першому ряду: крайній ліворуч – список українців у Канаді Василій Ладика, в центрі – Перемишльський владика Йосафат Коциловський, біля нього – помічник Григорій Лакота, далі праворуч – Володимир Кобринський, професор Іларіон Свенціцький.

V з'їзд українських музеєологів у м. Перемишлі. 16-17 травня 1937 р.

Коштовні прикраси з Валявського могильника біля Перемишля, розкопаного Я. Пастернаком у серпні 1939 р.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПЕДАБРИ КОЛОМІЙЩИНИ

Релігійний символ плодючості
(трипільська культура, IV тис. до Р.Х.)

Жіночі божества Великої Праматері.
Село Корнич, Коломийщина

Неолітична сокирка з Коломийщини

VI з'їзд українських музеєологів у
Коломиї. 5-6 червня 1938 р.

Бойова сокира
з доби ранніх металів

Енеолітична мідна сокирка.
Трипільська культура

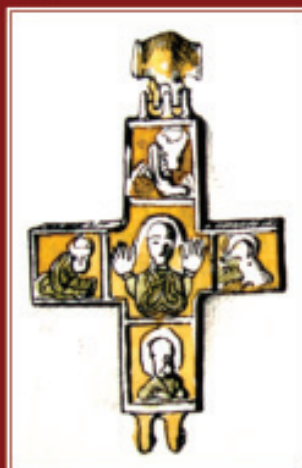
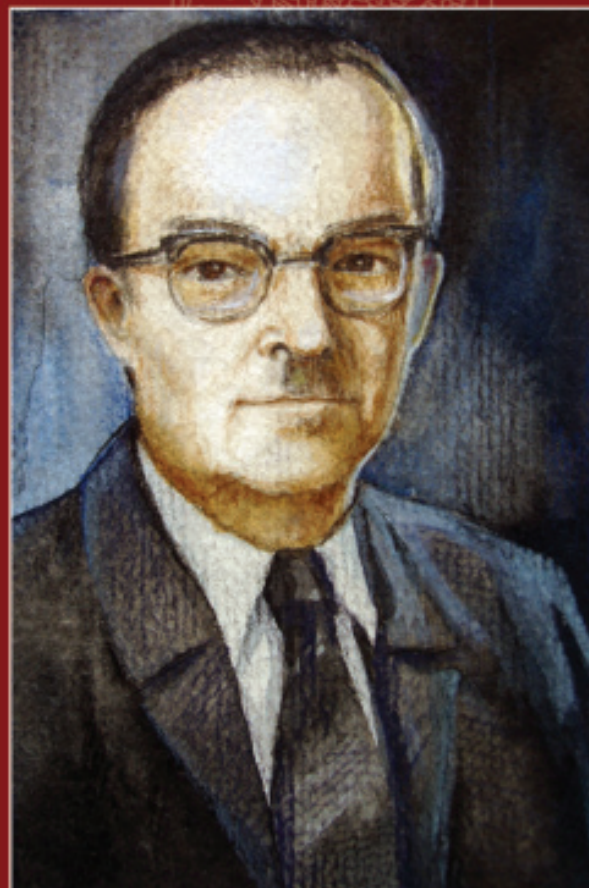

Наконечники списів від ратищ. XVII ст. Колекція Коломийського
музею гуцульського мистецтва ім. В. Кобринського

ОСНОВОПОЛОЖНИК ЦЕРКОВНОЇ АРХЕОЛОГІЇ НА УКРАЇНІ

Визначний український вчений Я. Пастернак, розробляючи родові дерева археології, першим у вітчизняній історіографії виділив за окремим видом джерел її самостійну ділянку — церковну археологію

Раритети української церковної археології, які віднайшов Я. Пастернак у Галичі (хрест-енколпійон — вгорі), в Звенигороді — печатку київського митрополита Костянтина з XII ст. та натільний хрест з “Розп’яттям Христа”

Дослідник був першим автором українського підручника з церковної археології: “Коротка археологія західноукраїнських земель”. (Львів, 1932 р.)

Колекція давньоруських хрестів з території Галицько-Волинської Русі із Національного музею у Львові

ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТІАНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Десятки наукових праць дослідників присвятив вивченню українського християнського мистецтва. Він вважав, що прийняття Христової віри об'єднало нашу Батьківщину, прилучило Україну до культурних надбань класичного світу

“Найстаріші і найцінніші християнські пам'ятки в Україні — це церкви... Галицькі князі брали з собою чудотворну ікону Богородиці на війну...”

Я. Пастернак

Чудотворний образ Крилоської Божої Матері з Успенського собору

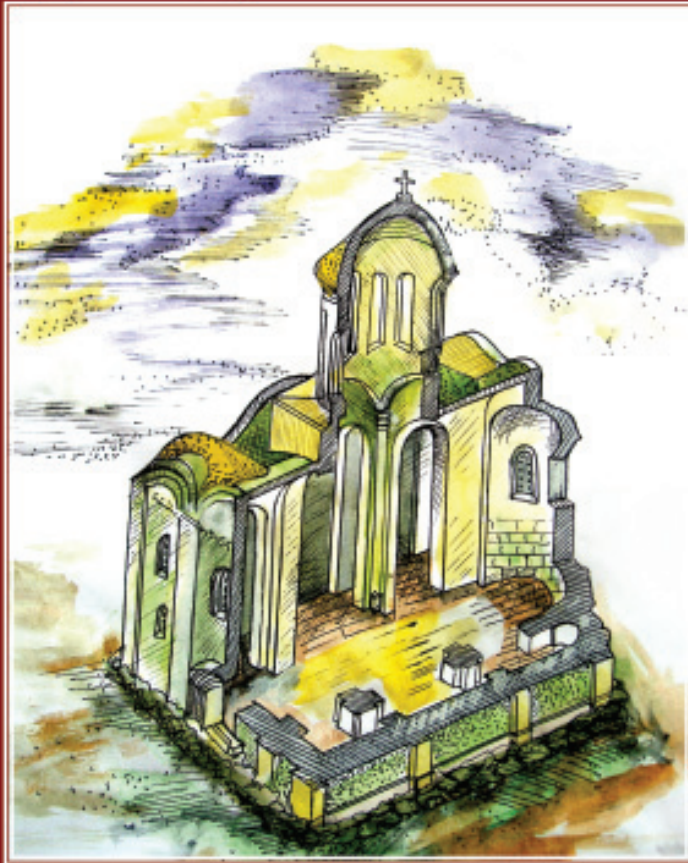

Декоративне оздоблення храму Святого Пантелеймона в княжому Галичі

ГАЛИЦЬКА АРХІТЕКТУРНА ШКОЛА

Вивчаючи археологічними методами пам'ятки сакрального мистецтва (Успенський собор, Борисоглібська і Воскресенська церква), Я. Пастернак незмірно збагатив знання історичної науки про феномен середньовічної християнської культури — галицьку архітектурну школу (XII-XIII ст.)

Аксонетрія класичного галицького храму XII ст. (за Г. Логвином). Рис. В. Межиріцького

Крилоський історичний музей "Давній Галич"

Архітектурні деталі з Успенського собору. Розкопки Я. Пастернака (1937-1938 рр.)

ПОДВИЖНИЦТВО НАРОДОЗНАВЦЯ-ЕНЦИКЛОПЕДИСТА

Величезний внесок Я. Пастернак зробив у вітчизняне народознавство, створивши на основі антропологічних, етнографічних, етнологічних і фольклорних досліджень цікавий збірник народної культури українців

Найвизначніші праці Я. Пастернака з етнології, етнографії і фольклористики України були надруковані в збірниках НТШ за 1914 і 1929 роки

Крилоський Вертеп і колядники. Різдвяні свята на Крилоській горі. 2006 р.

Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття. Село Кринос Галицького району

Старовинна гуцульська хата

Покутська житлова споруда

ШНІТЬСЯ НАРОДНОГО ТВОРЧОГО ДУХУ

“Професор Пастернак присвятив ціле своє життя розшукам української старовини, намагався знайти метрику народження свого народу, якому світ, а зокрема його сусіди, відмовляли права на існування”

Історик Василь Верига

Львівський журнал “Життя і знання” упродовж 30-х років ХХ ст. публікував народознавчі розвідки етнографа Я. Пастернака

Народний одяг з різних етнічних районів Прикарпаття. Фонди Крилоського історичного музею і Бурштинського музею “Берегиня”

Кладовище древнього східного народу — караїмів, яких привіз король Данило Галицький в середині ХІІІ ст. (с. Залуква біля Галича)

Крилоська молодь відзначає свято Андрія

ЕТНОГРАФІЧНІ БАГАТСТВА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У післявоєнні роки серед української діаспори в Америці зародилася прекрасна традиція — створення монументальних історико-етнографічних монографій про минувшину їхніх “маленьких батьківщин”. Я. Пастернак був творцем древньої історії Бережанщини і Бойківщини, Волині і Городенківщини, Львівщини і Надбужанщини, Жовківщини і Поділля, Станіславщини і Стрийщини, Тереховельщини, Угнівщини та Ярославщини. Чимало загадкових сторінок історії розшифрував вчений, досліджуючи Рогатинську землю

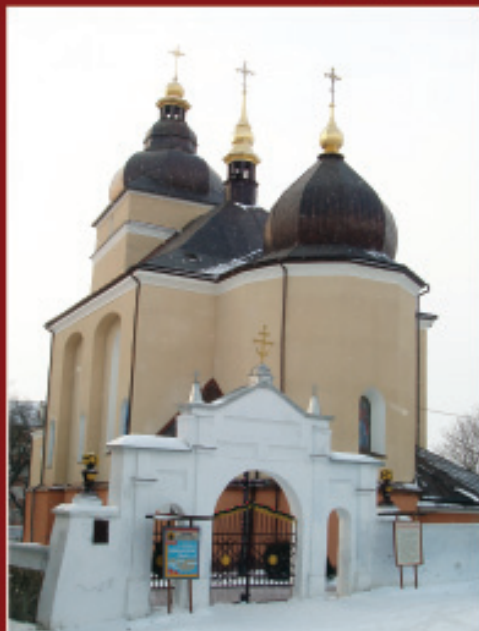
Іконостас храму Різдва Богородиці

Дерев'яна церква Святого Духа в Рогатині. 1598 р.

Оборонні стіни рогатинської церкви

Церква Різдва Богородиці (XIII-XIV ст.)

РОГАТИНСЬКЕ ДИВО РУК ЛЮДСЬКИХ

Христос-учитель

Деїсус

Богородиця з Дитятком

Іконостас
церкви Святого
Духа в Рогатині

Архангел Михаїл

Тайна вечеря

Мелхіседек

ВІСНАГЪРНКУВАВ ПАСТЪРНАК

Таким учений залишиться навіки у пам'яті українського народу. Портрет Я. Пастернака галицького художника І. Перекліти

Меморіальна дошка на честь Я. Пастернака. Художник О. Фіголь.

Могила Ярослава і Марії Пастернаків у м. Торонто (Канада)

Найкращий знавець наукової творчості Я. Пастернака, професор Михайло Фіголь (1927-1999 рр.). Художник І. Перекліта

Могила М. Фіголя в Крилосі

Другий ілюстрований додаток

**ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК:
НАУКОВА СХЕМА
ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ВІД
НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ**

*... На роздоріжжях
бездоріжж,
Де збіглись степ,
ріка
і ліс*

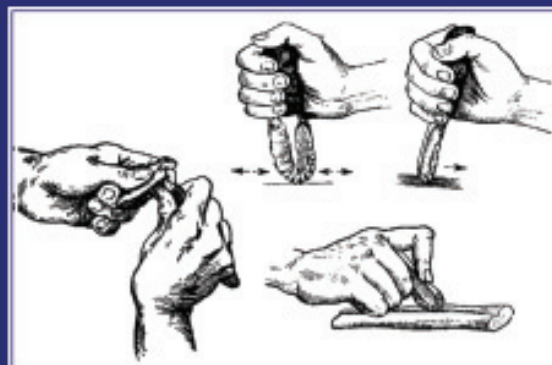
*Родився ти
І ріс,
Боровся
І перемагав,
Творив,
Слідом твоїх могил,
Сторіччями сторіч
У шумі
їхніх дужих крил
Плив час...*

*О. Олійник,
"Шлях. Життя" про Ярослава Пастернака*

ПЕРВІСНІСТЬ: КАМ'ЯНИЙ ВІК

Виготовлення і застосування крем'яних виробів

Виробництво і використання крем'яних знарядь

Заняття первісних людей. Картина З. Буріана

Крем'яні вироби з палеолітичної стоянки біля с. Межигірці Галицького району (Приватна колекція братів Перекліт, м. Галич)

НА ЗОРІ ЛЮДИНОСТІ УКРАЇНИ

Генетичний код українського народу Я. Пастернак прослідкував від ориньякської фази доби кам'яного віку (40 тисяч років тому)

Полювання на тварин було одним з головних занять первісних людей, яке давало їм їжу, матеріали для спорудження житла і виготовлення одягу

Макет палеолітичного житла.
(Археологічний музей
Інституту Українознавства,
м. Львів)

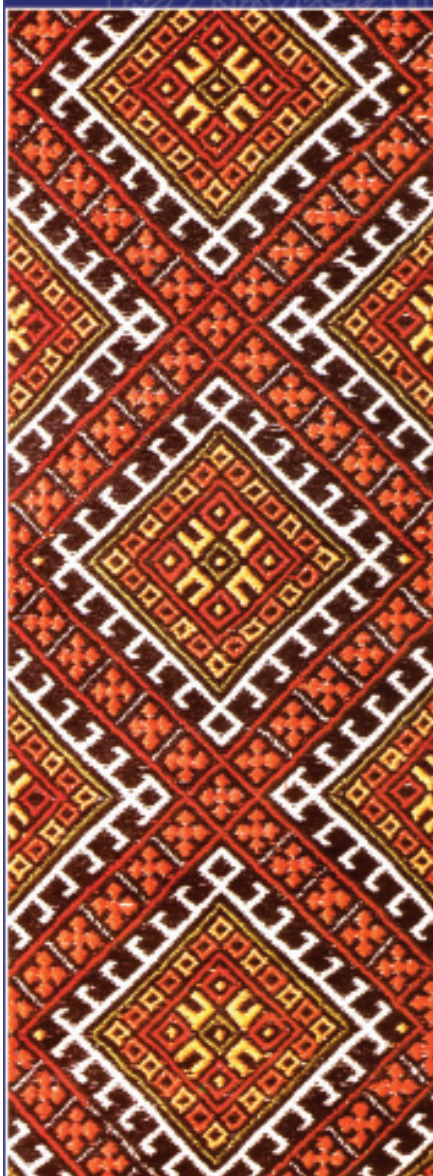
НА ЗОРІ ЛЮДИНОСТІ УКРАЇНИ

«Палеолітична Венера»
— жіноче божество
людей первісності

Людина первісності.
(Археологічний музей
Інституту
Українознавства,
м. Львів)

Крем'яний нуклеус

Орнаменти з «сонячною» і «місячною» символікою на Мізинських браслетах, які, за визначенням Я. Пастернака, «здобули собі міжнародну славу», асоціюються з класичною українською вишивкою

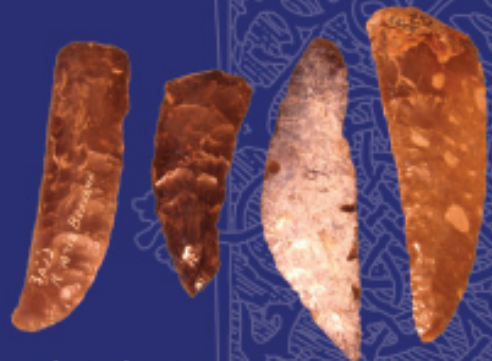
НЕОЛІТИЧНА ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

Справжня технічна революція, на думку Я. Пастернака, відбулася в неолітичний час. У галузі кременярьського виробництва розширилася індустрія завдяки новим технологічним прийомам: розпилюванню, шліфуванню і свердлінню каменю

Зброя людини неоліту
(наконечник списа, сокирка).
Коломийський музей

Технічні досягнення неолітичної доби.
Івано-Франківський краєзнавчий музей

Неолітичні знаряддя праці.
Коломийський музей

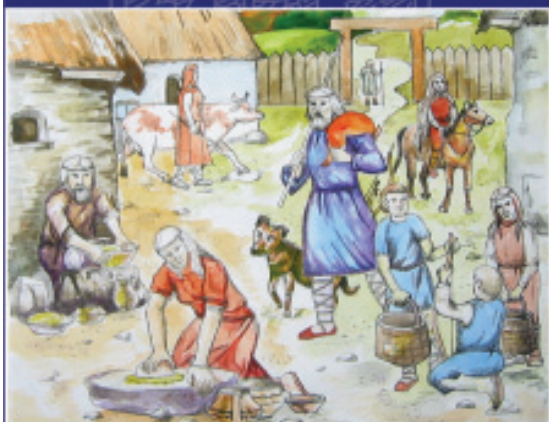
Скарб сокирок надбужанської неолітичної культури (визначення Я. Пастернака), виявлений у контрабандистів митниками Львівщини. Національний заповідник «Давній Галич»

Пристрій для свердління отворів
кам'яних сокир. Музей Інституту
Українознавства у Львові

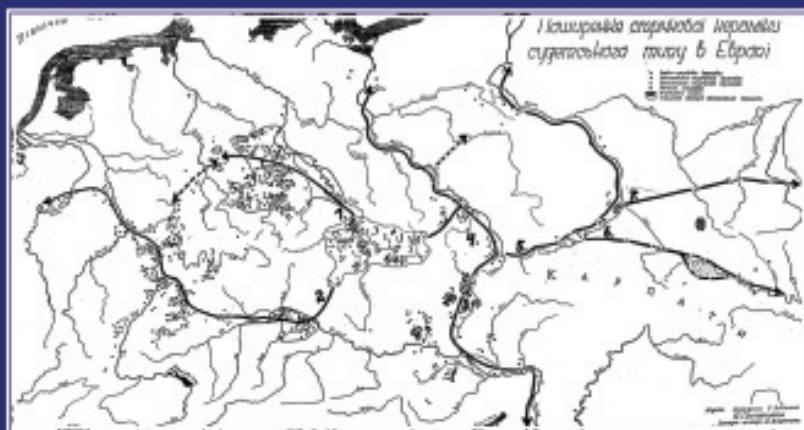
ПЕРШІ ХАТКОРОВИ І СКОТАРІ НА УКРАЇНІ

Класичною неолітичною культурою європейського континенту є культура лінійно-стрічкової кераміки (V тисячоліття до Р.Х.)

Мешканці неолітичного поселення над Гнилою Липою (біля селища Більшівці Галицького району). Рис. В. Межиріцького

Ареал поширення культури лінійно-стрічкової кераміки. Карту уклав Я. Пастернак

Титульна сторінка наукової праці Я. Пастернака

Неоліт Прикарпаття. Музей Інституту Українознавства у Львові

КУЛЬТУРА ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ

Основними заняттями населення цієї культури були землеробство та скотарство. Вони розводили свійських тварин – корів, овець, кіз, свиней; вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Знаряддя праці (сокири, зернотерки, ножі, скребки) виготовляли з кременю, кістки й рогу. Племена «лінійно-стрічкови́к» освоїли ткацтво і гончарство. Займались полюванням і рибальством

Реконструкція житла, здійснена за матеріалами розкопок Я. Пастернака в с. Котоване (V тис. до Р. Х.). Археологічний музей Львівського університету

Знаряддя праці племен лінійно-стрічкової кераміки. Івано-Франківський краєзнавчий музей

Кераміка з поселення с. Незвисько Городенківського району. Івано-Франківський краєзнавчий музей

Неолітичний посуд. Археологічний музей Львівського університету

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Я. Пастернак у своїх наукових працях сформулював концепцію споконвічної автохтонності українського народу, а етнічну базу, на якій розвинулося національне життя, окреслив племенами трипільської культури (IV-III тис. до Р.Х.). Вчений писав: «Носії цієї культури, трипільські племена, належали до найбільш цивілізованих народів старовинного світу. Вони були споконвічними автохтонами України і тим самим найраннішими історичними предками українського народу»

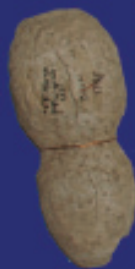
Макет трипільського житла

Трипільські сокирки

Знаряддя з рогів диких тварин

Зернотерки

Ритуальний посуд

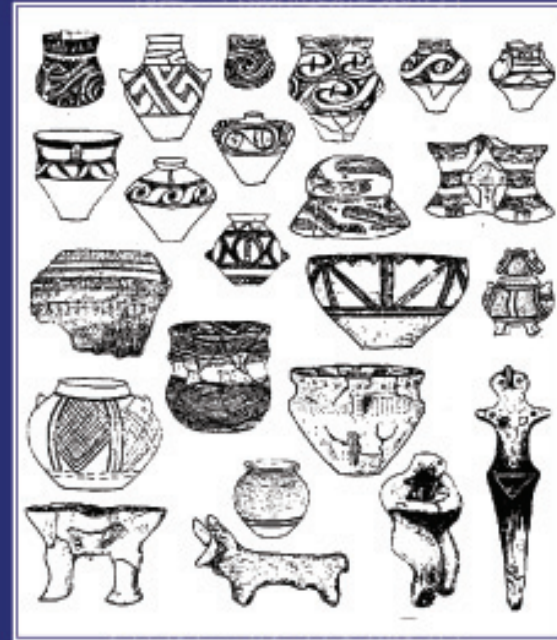
ВЕРШИНИ МИСТЕЦЬКОГО ДУХУ ТРИПІЛЬСЬВ

«Незрівнянна багатобарвна орнаментика виробів трипільської культури доходила тоді до вершин європейського оздоблювального декоративного мистецтва»

Ярослав Пастернак

Кераміка і дрібна пластика трипільської культури (Колекція братів Перекліт, м. Галич)

Трипільська культура. (за статтю Я. Пастернака в англійській «Енциклопедії України»)

Орнаментальні мотиви трипільської культури в гуцульській і покутській вишивці. Коломийський музей

«Спіральний меандер, що йшов довкола посудини, був для трипільського митця, мабуть, символом вічного руху, а може й самого життя»

Ярослав Пастернак

Кераміка трипільської культури. Із збірки Івано-Франківського краєзнавчого музею

Мотиви трипільської орнаментики в сучасній гуцульській писанці. Коломийський музей

АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ МІДІ-БРОНЗИ

Посудина культури
лійчастого посуду.
Музей Львівського
університету

Поступове згасання трипільської культури було пов'язане з інвазією прийшлих із Заходу на територію України племен, які сформували тут у III тис. до Р.Х. культуру лійчастого посуду і культуру «бойових сокир» або «шнурової» кераміки

Бойові сокири «шнуровиків» (III тис до Р.Х).
Коломийський музей)

Авторська карта Я. Пастернака

Глиняний посуд культури шнурової кераміки: матеріали музею Львівського університету, Івано-Франківського краєзнавчого музею, колекції братів Перекліт (м. Галич)

Кераміка племен епохи міді-
бронзи. Музей Інституту
Українознавства у Львові

КОМАРІВСЬКА КУЛЬТУРА

Наступну історичну ланку етнічного розвитку українського народу Я. Пастернак пов'язував з носіями комарівської культури (XV-XI ст. до Р.Х.). Сучасна історична наука довела, що на цьому етапі із балто-слов'янської спільноти виділилася слов'янська єдність

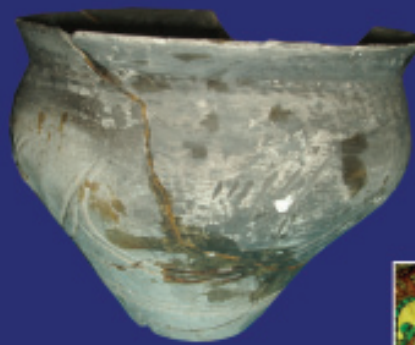

Золоті прикраси з скарбу, знайденого в с. Комарові Галицького району (Національний музей у Львові)

Кераміка комарівської культури

Поховальний інвентар комарівської культури (II тис. до Р.Х.)

Орнаментальні мотиви комарівської культури в мистецтві Гуцульщини і Покуття

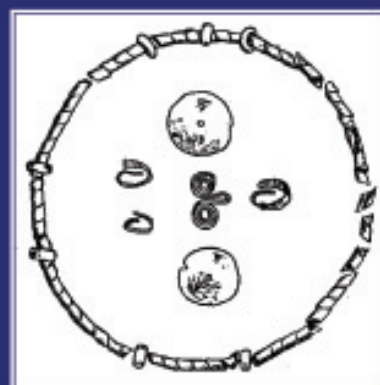
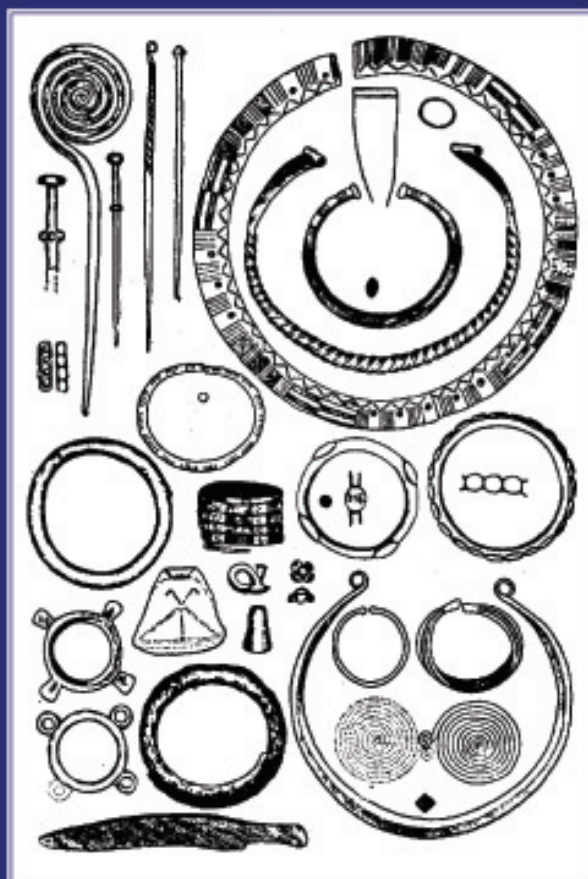

НАЙДАВНІШІ ПРІЗКИ СЛОВ'ЯН

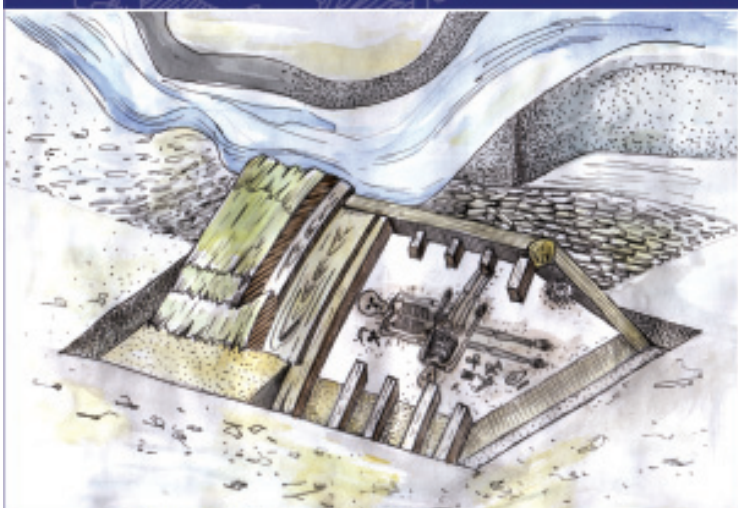
У 1942 р. Я. Пастернак розкопав тілопальний могильник лужицької культури (XII ст. до Р.Х.) в с. Лисиничі біля Львова. Учений справедливо вважав носіїв цієї культури приналежними до предків західних слов'ян. Вагомий внесок дослідник зробив у вивчення старожитностей висоцької культури (XI-VI ст. до Р.Х.), генетично пов'язаної з слов'янським етносом, а також унетицької культури (середина I тис. до Р.Х.)

Висоцька культура
(за Я. Пастернаком)

Бронзові вироби
унетицької культури,
розкопані
Я. Пастернаком у
с. Почапи
Золочівського
району Львівської
області

Багате поховання
унетицької культури.
Рис. В. Межиріцького

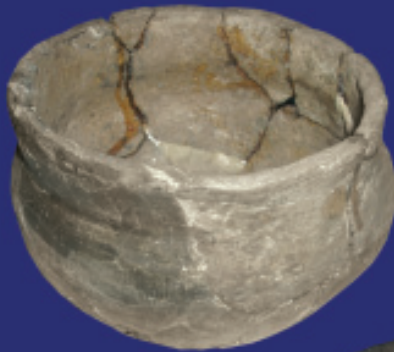

ДОБА ПІЗЬНОЇ БРОНЗИ І РАНЬОГО ЗАЛІЗА

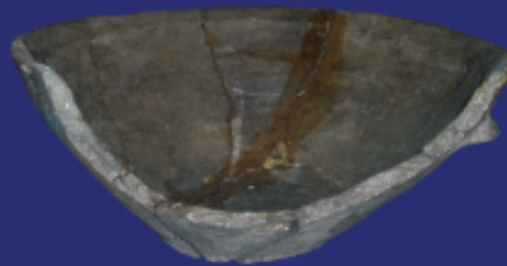
Я. Пастернаку випало щастя і честь досліджувати на території України пам'ятки найвизначніших археологічних культур I тисячоліття до Р.Х. – фракійського гальштату (XII-V ст.), латенську (III-II ст.) і пшеворську (I ст.)

Кам'яні матриці для виготовлення бронзових знарядь. Івано-Франківський краєзнавчий музей

Кераміка культури фракійського гальштату

Бронзовий скарб епохи гальштату (за Я. Пастернаком)

Латенська культура (за Я. Пастернаком)

Пшеворська культура (за Я. Пастернаком)

Ранні метали Прикарпаття

У ПОШУКАХ СЛОВ'ЯНСЬКОГО КОРИНЯ

Займаючись дослідженням ранньослов'янських культур 1-шої половини I тисячоліття Христової ери, Я. Пастернак усвідомлював всю складність тогочасних етнокультурних процесів у Східній Європі. Разом з тим, йому вдалося вичленувати слов'янський субстрат у липицькій, черняхівській археологічних культурах і культурі карпатських курганів

Хліборобські знаряддя мешканців Подністров'я (початок I тис. до Р.Х.)

Кераміка пшеворської, зарубинецької і липицької культур. Музей Інституту Українознавства у Львові

У ПОШУКАХ СЛОВ'ЯНСЬКОГО КОРИННЯ

Знаряддя праці і предмети побуту ранніх слов'ян. Івано-Франківський краєзнавчий музей

Слов'янська пичкам'янка. Музей Інституту Українознавства у Львові

Кераміка культури карпатських курганів (за Я. Пастернаком). З колекції Коломийського музею, з експозиції Івано-Франківського краєзнавчого музею

Ранньослов'янське житло.
За М. Филипчуком

ІСТОРИЧНІ БАГАТІ АНТРОПІСНИХ СЛОВ'ЯН

У VI ст. Х. Е. про слов'ян вперше згадують чужоземні автори, головним чином, візантійські. Антський племінний союз Я. Пастернак ототожнював з черняхівською культурою, носії якої витворили високу цивілізацію

Черняхівський ритуальний посуд (за Я. Пастернаком)

Кераміка черняхівської культури. З колекції братів Перекліт (м. Галич)

Піч ранньо-слов'янського часу

Металоплавильний горн

Старовинні жорна

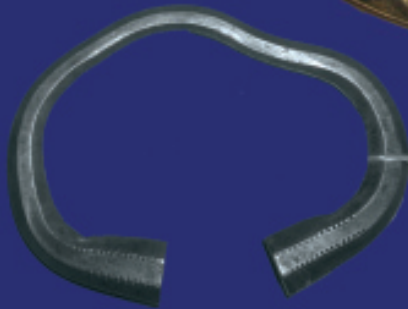
Первісний гончарний круг. Музей Інституту Українознавства у Львові

КРИЛОСЬКИЙ СКАРБ

Про могутність східнослов'янських племінних об'єднань свідчить срібний скарб VII ст., виораний на полях с. Підгороддя біля Крилоса. Він складається з кількох литих браслетів, каблуків вуха якоїсь посудини та золоченого й емальованого диска зі знаком грецького майстра Віталія. Очевидно, що скарб привезли на Прикарпаття літописні білі хорвати, повернувшись з військового походу із північних провінцій Візантійської імперії

Срібна чаша

Фрагмент срібної посудини

П'ять срібних литих браслетів

Національний музей у Львові

УКРАЇНЦІ ДАВНЬОЇ ВІРУВАЛИ В БОГА

Я. Пастернака надзвичайно цікавили релігійні вірування предків українського народу. Він вивчав їх за різноманітними джерелами: поховальними археологічними пам'ятками, язичницькою скульптурою й етнографічними матеріалами. Увесь кодекс історичних джерел переконав ученого у споконвічній релігійності українців

Поховання висоцької культури

Цікаві наукові висновки зробив археолог про Збруцького Світовида – ранньослов'янського божества, знайденого на Тернопільщині в 1848 р.

Пам'ять про древню слов'янську богиню – Берегиню пережила віки. Вона розквітла буянням фантазії покутських і гуцульських майстринь у вишивках

Поховальні обряди древнього населення України. Музей Інституту українознавства у Львові

ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЯКУ ВІАКРИВ Я. ПАСТЕРНАК

Історію Галицько-Волинської держави розпочали висвітлювати її сучасники – творці давньоруських літописів і автори чужоземних хронік. Я. Пастернак вирішив знайти і дослідити те, що, за словами поета І. Калинця, «літопис задвірками обійшов». Він зробив розкопки на теренах столиць чотирьох українських князівств – у давньому Галичі, Белзі, Звенигороді, Перемишлі. Саме на їх раменах постала Галицько-Волинська держава

Реконструкція Успенського собору за І. Могитичем.
Рис. В. Межиріцького

У Галичі на прославленого археолога чекала його Троя. Тут учений віднайшов фундаменти одного з найвеличніших храмів княжої Русі-України – Успенського собору

княжий Галич

Великий вчений мріяв відкрити на Крилоській горі княжу резиденцію, яка, за твердженням Київського літописця (1153р.), складалася з палацу та Спаської церкви, сполучених переходами.

Давньоруські амфори, знайдені на Залуківській височині. Колекція братів Перекліт, м. Галич

Матеріали з розкопок Б. Томенчука на Залуківській височині. Івано-Франківський краєзнавчий музей

Сьогодні більшість науковців, які займаються проблемами вивчення древнього Галича, вважають, що княздвір Володимира Володаревича знаходився на Залуківській височині. У 1882 р. отець Л. Лаврецький розкопав тут фундаменти Спаської церкви

Перлини давньоруської археології, відкриті В. Ауліхом у шарах згрищ, датованих 1241 роком. Івано-Франківський краєзнавчий музей

Княздвір Володимира. Художня реконструкція митця П. Перекліти

До теми княжого Белза Я. Пастернак звертався упродовж цілого десятиліття (30-і роки ХХ ст.). Дослідник встановив місцезнаходження дитинця, декількох храмів і монастирів, зібрав багатющий археологічний матеріал

Пам'ятний знак на честь княжого Белза

Чудотворний образ Белзької (Ченстоховської) Божої Матері

Давній Белз. Гравюра 1428 р.

На місці костелу знаходилась давньоруська церква Пресвятої Богородиці. Звідси було вивезено до Польщі чудотворну ікону

Давній Белз

Археологічні знахідки з розкопок В. Петегирича. Музей Інституту Українознавства у Львові.

Панорама Замочку від півдня

ПАМ'ЯТКИ МІСТА НА КОРДОНІ

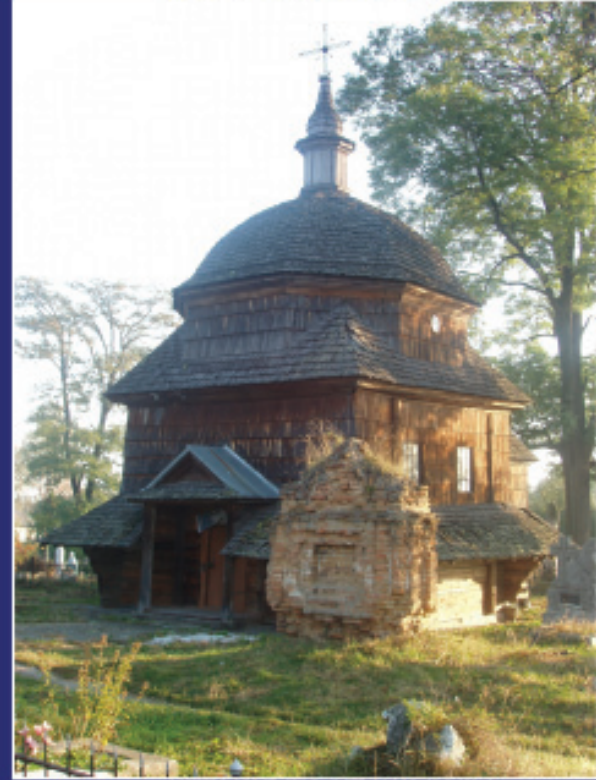
Фрагмент
західного
міського валу.
Розкопки
В. Петрика.
2005 р.

Кераміка XII-XIII ст.
Музей Інституту
Українознавства у Львові

Історичні
силуети епох

Старовинна церква
Святої Параскеви у
Белзі

Панорама середньовічного Белза

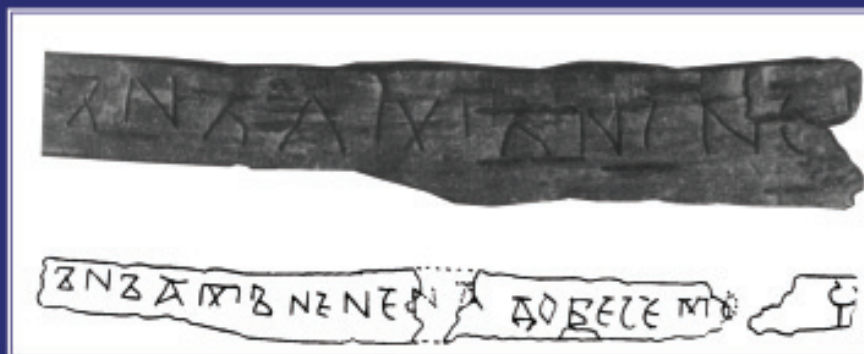

КНЯЖИЙ ЗВЕНИГОРОД

На розкопках княжого Звенигорода в найбільшій мірі розкрилася ще одна грань таланту Я. Пастернака. Усі його передбачення збулися вже в післявоєнні роки, коли на території городища і подолі було віднайдено зруйновані рештки храмів, ремісничих майстерень, цілі міські квартали. Всі ці відкриття прогнозував дослідник підземного архіву Звенигорода

Матеріали сенсаційних розкопок археолога І. Свєшнікова в Звенигороді. Музей Інституту Українознавства у Львові

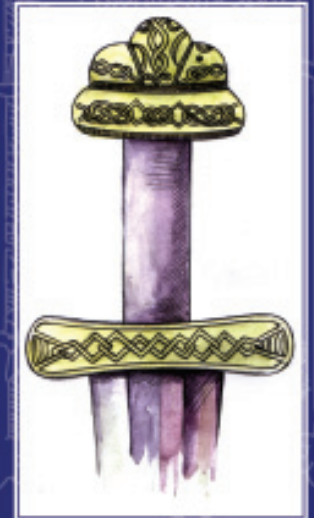

Перша знахідка берестяної грамоти на Україні. Звенигород

ПЕРЕМІШЛЯ, ПЛІСНЕСЬК, ТЕРЕБОВЛЯ

Княздвір на Замковій горі в Перемишлі (за Ю. Лукомським і В. Петриком).
Рис. В. Межиріцького

Меч княжих часів з Пліснеська

Ситуаційний археологічний план Замкової гори в Перемишлі

Давньоруські знахідки з Перемишля.
Рис. В. Межиріцького

Давньоруська писанка, знайдена в Пліснеську

Скляні браслети з княжої Теревовлі

Пам'ятки міської культури з території Галицько-Волинської держави. Музей Інституту Українознавства у Львові

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДОБРОЇ

Військове мистецтво Галицько-Волинської держави стояло на такій висоті, що коли на Україну-Русь хлинула татаро-монгольська навала, то мужність воїнів і міць зброї взірця 1241 року врятували від загибелі Центральну і Західну Європу

Наконечники списів

Прикраса від меча

Давньоруські бойові сокири

Наконечники стріл

Фрагмент кольчуги

Давньоруський меч.
Музей Інституту
Українознавства
у Львові

Захисник княжого Галича.
Рис. В. Межиріцького

Реконструкція одягу галицьких княгинь за матеріалами археологічних розкопок.
Рис. В. Межиріцького

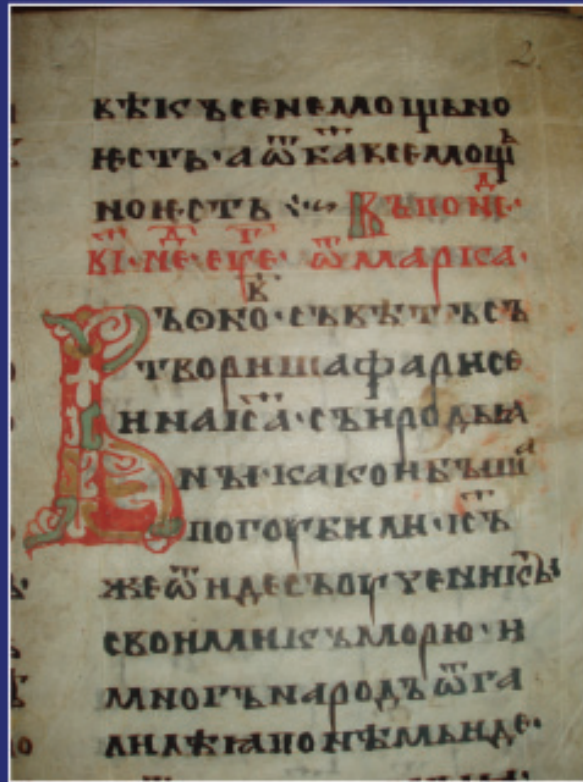

Галицька княжна.
Скульптура А. Павлося.
Характер вбрання повністю реконструйовано художником В. Межиріцьким за ювелірними прикрасами, знайденими в Крилосі експедицією професора Я. Пастернака

ШВИЦАША МУДРОСТІ І ВІДНІ ДУХУ

Галицько-Волинське інтелектуальне середовище в період середньовіччя дало світові такі шедеври писемності як Галицьке Євангеліє 1144 р., Христинопільський Апостол XII ст., Буцацьке Євангеліє XIII ст. Тут було створено Галицько-Волинський літопис

Стилус-писало з колекції братів Перекліт

Визначна пам'ятка галицько-волинської писемності – Буцацьке Євангеліє XIII ст. Національний музей у Львові

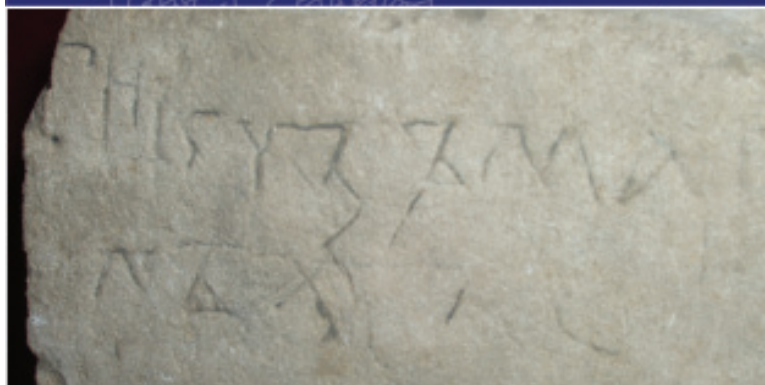

Релікварій святого хреста з скарбниці галицьких князів у Львові (за В. Александровичем)

Напис на камені з Успенського собору в Галичі. Музей Інституту Українознавства у Львові

Таємничий напис на галицькому панікадилі XII ст. Львівський історичний музей

СВІТЛЯНИК РОЗУМУ НІЗ ЗНАНЬ

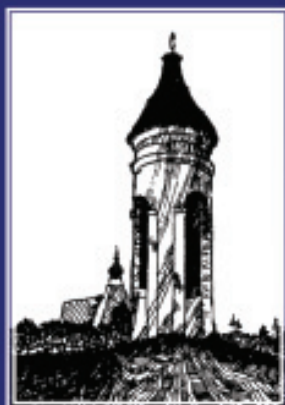
Різноманітними методами досліджень Я. Пастернак розширив горизонти пізнання української старовини. Своїм відкриттям фундаментів романського храму в с. Побережжя Тисменицького району (1935 р.) він збагатив вітчизняну церковну археологію. Цікаві знахідки ним було зроблено при розкопках Скиту Манявського і вивченні «ліхтарень померлих»

Скит Манявський

«Ліхтарні померлих» (за публікаціями Я. Пастернака)

Борисоглібська церква в с. Побережжя (за Ю. Лукомським)

Старостинський замок у Галичі.
Художник П. Перекліта

СВІТНАБНИК РОЗУМУ ІЇ ЗНАНСЬ

... І все ж, провідною темою його наукової творчості на все життя залишилися старожитності княжого Галича. Нинішнє покоління вчених реконструює образзагиблого міста за знахідками та судженнями славетного археолога

Середньовічний Галич. Художня реконструкція П. Перекліти

Національний музей у Львові, відділ рукописів

35. Архівний фонд, оп. 1, спр. 521, (Лист Я. Пастернака до І. Свенціцького. Листопад, 1920 року), 10 арк.

Державний архів Івано-Франківської області

36. Ф. 68, оп. 2, спр. 420 (Донесення Станиславського воєводського управління поліції від 18 серпня 1937 року про археологічні розкопки Я. Пастернака), 9 арк.

37. Ф. 68, оп. 2, спр. 420 (Донесення Станиславського воєводського управління поліції про націоналістичну пропаганду на розкопках Я. Пастернака), 100 арк.

Праці Ярослава Пастернака

38. Татарський пам'ятник в Крехові // Ілюстрована Україна. — 1913. — Ч. 4. — С. 9–10.

39. Скали в Бубнищі // Ілюстрована Україна. — 1913. — Ч. 15. — С. 10.

40. Коляди і щедрівки // Етнографічний збірник Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1914. — Т. XXXV. — С. 42, 83, 173, 184, 189, 234.

41. Коляди і щедрівки // Етнографічний збірник Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1914. — Т. XXXVI. — С. 18, 71, 72, 118, 129, 182, 191, 200, 206, 211, 213, 222, 243, 313, 336.

42. Антропометричні дослідження над українським населенням південної Жовківщини // Матеріали до української етнології. — Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 1919. — Т. XIX–XX. — С. 231–247.

43. В Триєстенському музеї // Діло. — 1917. — 19–20 липня.

44. Народня традиція // Український скиталець. — 1921. — Ч. 6. — С. 2–3.

45. Галичани в Києві перед 300 літами // Український скиталець. — 1921. — Ч. 8. — С. 15–17.

46. Середньовічні розкопки на Празькому Граді та майбутні в Крилосі // Діло. — 1928. — 29 квітня.

47. Вистава українських друків XVI–XVIII вв. // Діло. — 1928. — 10 червня.

48. Музей Наукового Товариства імені Шевченка у Львові у 1928 р. // Діло. — 1929. — 7 лютого.

49. Деякі про обласні музеї // Діло. — 1929. — 27 жовтня.

50. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту // Матеріали до етнології і антропології. — Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1929. — Т. XXI–XXII. — С. 321–352.

51. Ізидор Шараневич як археолог // Діло. — 1929. — 19 лютого.

52. Про знання рідної старовини // Діло. — 1929. — 2 серпня.

53. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. // Записки НТШ. — Львів, 1929. — Т. 150. — С. 98.

54. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в 1929 р. // Діло. — 1930. — 22 лютого.

55. Що збирає Музей Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Діло. — 1930. — 28 червня.

56. Макс Еберт помер // Діло. — 1930. — 6 березня.

57. З великого часу // Літопис Червоної Калини. — 1930. — Ч. 3. — С. 18.

58. Археологія Жовківщини // З минулого Жовкви. — Жовква, 1930. — С. 5–7.

59. Моя праця в Національному Музею 1913–14 р. // Двадцятип'ятиліття Національного Музею у Львові. — Львів, 1930. — С. 29–32.

60. З геттиської старовини // Життя і знання. — 1931. — Ч. 6. — С. 181–182.

61. Кельти в Галичині // Життя і знання. — 1931. — Ч. 7. — С. 206–207.

62. Княжий Звенигород в доісторичній та ранньоісторичній добі // Життя і знання. — 1931. — Ч. 9. — С. 276–279.

63. Археологія в терені // Мета. — 1931. — Ч. 2. — С. 3.

64. Нововідкриті римські пам'ятники в Галичині і Волині // Записки НТШ. — 1931. — Т. 151. — С. 1–17.

65. Етнографічна виставка в гімназії сс. Василіян у Львові // Діло. — 1931. — 20 вересня.

66. Вежі мовчанки // Життя і знання. — 1931. — Ч. 3. — С. 93.

67. Нові археологічні розкопки в Сирії // Життя і знання. — 1931. — Ч. 10–11. — С. 322–325.

68. На тербовельському замку // Діло. — 1931. — 10 вересня.

69. З археологічних проблем Поділля // Діло. — 1931. — 18 вересня.

70. Що кожний повинен знати з археології // Життя і знання. — 1931. — Ч. 2. — С. 41–43.

71. Ліхтарні померших // Життя і знання. — 1931. — Ч. 2. — С. 33–35.

72. Середньовічні городи на Закарпатті // Життя і знання. — 1931. — Ч. 3. — С. 69–71.

73. З народного календаря // Життя і знання. — 1931. — Ч. 3. — С. 66–67.

74. Вікінги // Життя і знання. — 1931. — Ч. 4. — С. 108–109.

75. З історії народньої кераміки // Життя і знання. — 1931. — Ч. 10–11. — С. 311–313.

76. Розкопки в Почапах // Золочівське слово. — 1932. — 1 січня.
77. З археології околиць Львова // Діло. — 1932. — 6 травня.
78. З археології околиць Львова // Діло. — 1932. — 7 травня.
79. З нових розкопок у Святій Землі // Діло. — 1932. — 31 серпня, 1 вересня.
80. Нові археологічні знахідки // Діло. — 1932. — 19 вересня.
81. Нові археологічні знахідки // Діло. — 1932. — Ч. 214, 237, 286; 1933. — Ч. 31, 101, 157, 242, 270.
82. Коли й як ізраїльтяни здобули Єрихон // Новий час. — 1932. — 8 квітня, 10 квітня.
83. Затоплений Херсонес // Життя і знання. — 1932. — Ч. 4. — С. 100–101.
84. Різдво і Новий рік в народних повір'ях // Життя і знання — 1932. — Ч. 4. — С. 97–98.
85. Великопістні звичаї // Життя і знання. — 1932. — Ч. 7. — С. 196.
86. Великдень в українських народних звичаях // Життя і знання. — 1932. — Ч. 8. — С. 226–227.
87. М'ясниці і Пущення // Життя і знання. — 1932. — Ч. 5. — С. 129–131.
88. Хата на палях // Життя і знання. — 1932. — Ч. 9. — С. 261.
89. Сумерк Атопу // Життя і знання. — 1932. — Ч. 12. — С. 337–338.
90. Печера Доміца й подібні наші // Життя і знання. — 1932. — Ч. 62. — С. 406–407.
91. Народний празник Купала // Життя і знання. — 1932. — Ч. 10–11. — С. 289–290.
92. Звіт з археологічних дослідів у підземеллях катедри св. Юрія у Львові // Богословія. — 1932. — Т. X. — Кн. 4. — С. 312–315.
93. Коротка археологія західноукраїнських земель // Богословія. — 1932. — Т. X. — Кн. 1. — С. 38–79; Кн. 2. — С. 147–164; Кн. 3. — С. 229–248.
94. У церковних підземеллях // Діло. — 1933. — 27 лютого.
95. Лев Володимирович Чачковський // Діло. — 1933. — 29 травня.
96. Доісторичні Кульчиці // Діло. — 1933. — 24 серпня.
97. Віднова архикатедрального собору св. Юра // Діло. — 1933. — 10 вересня.
98. Готи чи гети // Діло. — 1930. — 11 грудня.
99. Які народи жили в нас у старовинній кам'яній добі // Життя і знання. — 1933. — Ч. 12. — С. 348–350.
100. Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок // Записки НТШ. — Львів, 1933. — Т. 152. — С. 63–114.
101. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за час від 1929–1932 р. // Записки НТШ. — Львів, 1933. — Т. 152. — С. 113–130.
102. Боярський похорон у княжих часах // Новий час. — 1933. — 4 листопада.
103. З різдвяних вірувань // Життя і знання. — 1933. — Ч. 1. — С. 3.
104. Таємничий острів // Життя і знання. — 1933. — Ч. 1. — С. 22–23.
105. З народного календаря // Життя і знання. — 1933. — Ч. 2. — С. 33; Ч. 3. — 67–68; Ч. 9. — С. 241–242.
106. На св. Юрія // Життя і знання. — 1933. — Ч. 5. — С. 129–130.
107. Зелені Свята // Життя і знання. — 1933. — Ч. 6. — С. 162–163.
108. Петрівка — на хліб голодівка // Життя і знання. — 1933. — Ч. 7–8. — С. 194–195.
109. Покрова // Життя і знання. — 1933. — Ч. 10. — С. 273.
110. Косма і Дам'ян // Життя і знання. — 1933. — Ч. 11. — С. 305.
111. Грудень у народних віруваннях // Життя і знання. — 1933. — Ч. 12. — С. 241–242.
112. Галичина в молодшій кам'яній добі // Життя і знання. — 1934. — Ч. 1. — С. 8–10.
113. Між каменем і бронзою // Життя і знання. — 1934. — Ч. 2. — С. 54–55.
114. Галичина між трацькою займанщиною // Життя і знання. — 1934. — Ч. 3. — С. 87–88.
115. На заранні залізної доби // Життя і знання. — 1934. — Ч. 4. — С. 121–123.
116. Вандали в Галичині // Життя і знання. — 1934. — Ч. 5. — С. 149–150.
117. Слідами костобоків // Життя і знання. — 1934. — Ч. 6. — С. 184–185.
118. З мандрівок народів // Життя і знання. — 1934. — Ч. 7–8. — С. 225–227.
119. В добі городищ // Життя і знання. — 1934. — Ч. 9. — С. 259–261.
120. Могильники княжої доби // Життя і знання. — 1934. — Ч. 12. — С. 299–300.
121. Нові археологічні знахідки // Діло. — 1934. — 3 вересня.
122. Новий чинник в українській археології // Діло. — 1934. — 30 вересня.
123. Археологічні розкопки літом 1933 р. на терені Катедри Св. Юрія у Львові // Богословія. — 1934. — Т. XII. — Кн. 4. — С. 287–290.
124. Княжий Галич // Новий час. — 1934. — Червень. — Ч. 132–137.
125. Із мандрівки по віденських музеях // Діло. — 1934. — 30 березня, 31 березня.
126. Чим бавилися діти в нас 2500 літ тому? // Новий час. — 1934. — 8 квітня.
127. Нове і майбутнє в українській археології // Календар для всіх на 1935 рік. — Львів, 1934. — С. 65–68.
128. Гетити та їхня культура // Богословія. — 1935. — Т. XIII. — Кн. 1–4. — С. 242–247.
129. Початки християнства на Україні // Нова зоря. — 1935. — 10 березня, 17 березня.

130. Що можна нераз виорати плугом // Календар «Український інвалід» на рік 1936. — Львів, 1935. — С. 38–41.
131. З надвірнянської старовини // Життя і знання. — 1935. — Ч. 5. — С. 150–151.
132. Опиріві цвяху голову // Життя і знання. — 1935. — Ч. 9. — С. 262–264.
133. Сліди аварів біля княжого Галича // Діло. — 1935. — 26 серпня.
134. Різдво в Марамарошині // Життя і знання. — 1935. — Ч. 1. — С. 4–5.
135. Таємні монастирі // Життя і знання. — 1935. — Ч. 2. — С. 51–52.
136. Останки Орієнту в Європі // Життя і знання. — 1935. — Ч. 3. — С. 84–85.
137. З таємниць Сходу // Життя і знання. — 1935. — Ч. 7–8. — С. 221–222.
138. З історії ткацтва // Життя і знання. — 1935. — Ч. 12. — С. 347–349.
139. Будівництво та промисел за княжих часів // Життя і знання. — 1934. — Ч. 11. — С. 326–328.
140. Археологічний poradnik // Життя і знання. — 1935. — Ч. 12. — С. 345–346.
141. Шануйте пам'ятки по предках ваших! // Народний ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на переступний рік 1936. — 1935. — С. 38–40.
142. Археологічні розкопки у 1935 р. // Діло. — 1936. — 14 березня.
143. Розвій похоронного обряду на українських землях // Діло. — 1936. — 17 березня.
144. Княжими слідами // Діло. — 1936. — 13 серпня.
145. «Святе Письмо» в світлі археологічних джерел. — Рогатин, 1936. — 79 с.
146. Перші археологічні розкопки з рамени гр. кат. Богословської Академії у Львові // Богословія. — 1936. — Т. XIV. — Кн. 2–3. — С. 165–179.
147. Кам'яна богиня з дитячем // Новий час. — 1936. — 6 січня.
148. Нові археологічні розкопки в Крилосі // Новий час. — 1936. — 13 серпня.
149. Із белзької старовини // Новий час. — 1936. — 1 вересня.
150. Перші розкопки на Гуцульщині // Новий час. — 1936. — 24 вересня.
151. Давидгородецькі князі // Новий час. — 1936. — 30 грудня.
152. Перші сліди угрів в Галичині // Життя і знання. — 1936. — Ч. 1. — С. 26–28.
153. З покутської старовини // Життя і знання. — 1936. — Ч. 10. — С. 291–292.
154. Шнурова могила в Кульчицях // Літопис Бойківщини. — 1936. — Ч. 7. — С. 1–3.
155. За південно-східним кордоном. Вражіння з подорожі // Новий час. — 1936. — 22–23 червня.
156. Пам'ятки визвольних боїв // Новий час. — 1936. — 16 листопада.
157. З монгольських звичаїв // Життя і знання. — 1936. — Ч. 2. — С. 49–50.
158. З історії купелі // Життя і знання. — 1936. — Ч. 4. — С. 112–114.
159. Про касти в Індії // Життя і знання. — 1936. — Ч. 6. — С. 180–181.
160. Незнаний Кавказ // Життя і знання. — 1936. — Ч. 9. — С. 256–257.
161. Похорони запорожця // Життя і знання. — 1936. — Ч. 11. — С. 331–332.
162. Що можна нераз виорати плугом? // Український інвалід: загальний календар для українського народу на рік 1936. — Львів, 1936. — С. 38–41.
163. Могила татарського вождя у Крехові // Неділя. — 1936. — 19 квітня.
164. Цінна пам'ятка римської доби // Новий час. — 1936. — 19 грудня.
165. Йордан-Водохрищі // Життя і знання. — 1937. — Ч. 1. — С. 9–13.
166. Козацькі могили // Український інвалід: загальний календар для українського народу на 1937. — 1936. — С. 53–55.
167. Пропадає церковна старовина // Новий час. — 1937. — 12 лютого.
168. Музейні справи // Життя і знання. — 1937. — Ч. 4. — С. 112–113.
169. Із закарпатських музеїв // Діло. — 1937. — 1 травня.
170. Прихильникам Музею НТШ // Діло. — 1937. — 14 жовтня.
171. Опіка над українською старовиною // Діло. — 1937. — 29 жовтня.
172. Археологія і краєзнавство // Наша Батьківщина. — 1937. — № 1. — С. 12–16.
173. Підземний літопис // Новий час. — 1937. — 7 січня.
174. Проблеми консервації руїн Скиту // Діло. — 1937. — 7 січня.
175. Дністер в археології // Діло. — Львів, 1937. — 1 травня.
176. Доісторичне збіжжя на Україні // Діло. — 1937. — 7 травня.
177. За місце катедри Осьмомисла // Діло. — 1937. — 24 серпня.
178. Готський гріб з Терпилівки // Богословія. — 1937. — Т. XV. — Кн. 2–3. — С. 102–105.
179. «Настасина могила» в Крилосі // Літопис Національного музею у Львові за 1936 р. — Львів, 1937. — С. 14–18.
180. Галицька катедра в Крилосі. Тимчасове звідомлення з розкопів у 1936 і 1937 р. // Записки НТШ. — Львів, 1937. — Т. 154. — С. 1–21.
181. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка за час від 1933–1936 // Записки НТШ. — Львів, 1937. — Т. 154. — С. 241–268.
182. Етнографія в українських і чужих виданнях // Записки НТШ. — Львів, 1937. — Т. 155. — С. 355–360.

183. Давні подружні звичаї на Україні // Життя і знання. — 1937. — С. 76–78.
184. Рятуймо народню музику й пісню // Новий час. — 1937. — 13 березня.
185. Чорт у народніх віруваннях // Життя і знання. — 1937. — Ч. 10. — С. 296–297.
186. Христини й весілля в селі Зіболках Жовківського повіту // Життя і знання. — 1937. — Ч. 12. — С. 352–353.
187. Василь Доманицький як археолог (У 60-ліття його уродин) // Діло. — 1937. — 23 березня.
188. Бувальщина за півсотні літ // Життя і знання. — 1938. — Ч. 2. — С. 51–53.
189. Полісся в старовину // Новий час. — 1938. — 14 березня.
190. Варязькі відкриття Америки перед Колумбом // Новий час. — 1938. — 28 квітня.
191. Княжий Звенигород // Святочний додаток «Нового часу». — 1938. — Ч. 2. — 7 січня.
192. Крипта під церквою Св. Духа гр. кат. Богословської Академії у Львові // Богословія. — 1938. — Т. XVI. — Кн. 2–3. — С. 156–160.
193. Кринос—Городно—Давидгородок // Мета. — 1938. — 23 січня.
194. Старовинний замок Тустань // Життя і знання. — 1938. — Ч. 1. — С. 17–18.
195. Мукачівський княжий замок // Життя і знання. — 1938. — Ч. 11. — С. 317–319.
196. «Золотий Тік» промовив // Життя і знання. — 1938. — Ч. 12. — С. 352–353.
197. Струтинське городище // Літопис Бойківщини. — 1938. — Ч. 10. — С. 23–26.
198. На слідах княжого Белза // Діло. — 1938. — 9 жовтня.
199. Княжими слідами по Карпатській Україні // Літературно-науковий додаток «Нового часу». — 1938. — 17 жовтня.
200. Археологічні заняття Т. Шевченка // Літературно-науковий додаток «Нового часу». — 1938. — 13 березня.
201. «Куштановицький тип» у Східній Галичині // Праці Українського історико-філософського товариства у Празі. — Прага, 1939. — Т. 11. — С. 136–139.
202. Найстаріші часи Карпатської України // Карпатська Україна: географія-історія-культура. — Львів: Український Видавничий Інститут, 1939. — С. 81–87.
203. Перші розкопи на «Золотому Тоці» у Крилоші // Сьогочасне і минуле. — 1939. — Т. 1. — С. 5–15.
204. Доісторичні та княжі часи Белзчини в світлі археології // Белзька земля. — Сокаль, 1939. — С. 9–26.
205. У літописному Галичі // Радянська освіта. — 1941. — 25 квітня.
206. Розкопи в Пліснеську // Радянська освіта. — 1941. — 20 червня.
207. Слово до юних археологів // Ленінська молодь. — 1941. — 20 квітня.
208. Археологія в школі // Українська школа. — 1942. — 18 січня.
209. Археологічні розкопи у Львові // Львівські вісті. — 1942. — 15 липня.
210. Археологічні знахідки в Дрогобиччині // Львівські вісті. — 1942. — 11 вересня.
211. Археологічні розкопи на Бойківщині // Краківські вісті. — 1942. — 8 листопада.
212. До галицької етногенези // Наші дні. — 1943. — 12 грудня.
213. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. — Краків-Львів, 1944. — 238 с.
214. Звідкіля назва «Галич»? // Студентський прапор. — 1944. — 6 січня.
215. Привісні печатки княжої доби на Україні // Рід і знамено. — 1947. — Ч. 4. — С. 13–20.
216. Україна на заранні історії // Велика історія України. — Львів-Вінніпег, 1948. — С. 931–943.
217. Літописний город Пліснеськ і проблеми варягів у Галичині // Науковий збірник Українського Вільного університету. — Мюнхен, 1948. — Т. V. — С. 138–148.
218. До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі. — Авсбург, 1948. — 36.2. — С. 3–9.
219. Героїка княжих часів // Новий шлях. — 1949. — 24 грудня.
220. З археологічних проблем Нового світу // Українські вісті. — 1950. — 20 травня.
221. Питання позагробового життя в світлі археології й етнології // Логос. — 1950. — Т. 1. — Кн. 3. — С. 175–181.
222. Найстарші християнські пам'ятки в Україні // Логос. — 1951. — Т. 11. — Кн. 1. — С. 43–51.
223. Слідами праісторичних канадійців // Українські вісті. — 1951. — 2 жовтня.
224. Найстарші часи Волині // Волинь в боротьбі за волю України. — Вінніпег, 1952. — Частина 1. — С. 25–35.
225. Тліні останки членів Галицької княжої династії // Українські вісті. — 1952. — 25 грудня.
226. Трипілля-Мексико // Київ. — 1952. — № 4. — С. 211–215.
227. Княжий город Львів // Наш Львів. Ювілейний збірник. 1252–1952. — Нью-Йорк, 1953. — С. 7–15.
228. Мандрівка в ранньоісторичний Львів // Гомін України. — 1953. — 22 серпня.
229. Галич — найбільший княжий город // Свобода. — 1956. — 13 липня.
230. Вадим Щербаківський — археолог-дослідник // Київ. — 1957. — № 1. — С. 32–40.
231. Старий Галич // Ми і світ. — 1958. — Ч. 51. — С. 4–13.
232. Пам'ятки старовини села Городниці на Поділлі // Городниця. Пропам'ятна книга села над Збручем в Україні. — Торонто, 1958. — С. 11–28.

233. Передмова // Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич. — Чикаго, 1959. — С. 5–6.
234. Дон і Приазів'я в старовину // Київ. — 1959. — № 2. — С. 51–56.
235. Угнівщина в глибині віків // Угнів та Угнівщина. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1960. — С. 35–42.
236. Княжий город Перемишль // Перемишль. Західний бастион України. — Нью-Йорк, 1961. — С. 7–24.
237. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. — Торонто, 1961. — 788 с.
238. Поява першої людини в Україні // Новий шлях. — 1961. — 21 січня.
239. Орієнтаційні пункти праісторії України // Календар «Нового шляху» на 1962 рік. — Вінніпег, 1961. — С. 91–93; 95–97; 99–101.
240. Світлий шлях видатного науковця /Д-р М. О. Міллер // Свобода. — 1961. — 12 грудня.
241. Етногенеза слов'ян у новій археологічній літературі // Записки НТШ. — Париж—Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней, 1962. — Т. 169. — С. 448–463.
242. Ті, що розкрили підземний архів України // Терем. — 1962. — Ч. 1. — С. 7–12.
243. Нашийні гривні в Україні // Записки НТШ. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1963. — Т. 177. — С. 266–271.
244. Княжий Перемишль в світлі нових археологічних досліджень // Овид. — 1964. — С. 19–23.
245. Старовина під водою // Новий шлях. — 1965. — 14 серпня.
246. Підводна археологія // Український історик. — 1965. — Ч. 3–4. — С. 69–74.
247. Археологія предметом зацікавлення молоді // Новий шлях. — 1966. — 29 жовтня.
248. Україна на досвітку історії. Людина кам'яної доби // Крилаті. — 1966. — Ч. 10. — С. 13–14.
249. Україна на досвітку історії. Трипільська культура в Україні // Крилаті. — 1966. — Ч. 11. — С. 4–5.
250. Україна на досвітку історії. В добу перших металів // Крилаті. — 1966. — Ч. 12. — С. 5–7.
251. Україна на досвітку історії. У ранньослов'янських часах // Крилаті. — 1967. — Ч. 1. — С. 7–8.
252. Стародавні часи Теробовельщини // Теробовельська земля: історично-мемуарний збірник. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1968. — С. 19–31.
253. Олег Кандиба, археолог-дослідник // Український історик. — 1969. — Ч. 4. — С. 5–7.
254. Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень // Український історик. — 1970. — Ч. 4. — С. 5–29.
255. Праісторичні і ранньоісторичні пам'ятки Бережанщини // Бережанська земля: Історико-мемуарний збірник. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1970. — С. 3–6.
256. Стародавні часи міста Винник і околиці // Винники, Звенигород, Угнів та довкільні села: історично-мемуарний збірник. — Чикаго, 1970. — С. 32–33.
257. Бучаччина крізь серпанок тисячоліть // Бучаччина. — Нью-Йорк—Лондон—Париж—Сідней—Торонто, 1972. — С. 12–19.
258. Найраніші відомості про слов'ян // Український історик. — 1973. — Ч. 3–4. — С. 69–83.
259. Західне Поділля на заранні історії // Історико-мемуарний збірник Чортківської округи. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1974. — С. 14–25.
260. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях // Записки НТШ. — Нью-Йорк—Торонто—Париж—Мюнхен, 1975. — Т. 189. — С. 5–112.
261. Мої розкопи // Записки НТШ. — Нью-Йорк—Торонто—Париж—Мюнхен, 1975. — Т. 189. — С. 123–124.
262. Мій життєпис // Записки НТШ. — Нью-Йорк—Торонто—Париж—Мюнхен, 1975. — Т. 189. — С. 119–123.
263. Моя біографія // Записки НТШ. — Нью-Йорк—Торонто—Париж—Мюнхен, 1975. — Т. 189. — С. 125–128.
264. Станиславівщина у сивій давнині // Альманах Станиславівської землі. — Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен, 1975. — Т. 1. — С. 13–32.
265. Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. — 1978. — Ч. 1–3. — С. 63–75; Ч. 4. — С. 64–82.
266. Городенщина в безодні віків // Городенщина. — Нью-Йорк—Торонто—Вінніпег, 1978. — С. 9–25.
267. Бойківщина в глибині віків // Бойківщина. — Філадельфія—Нью-Йорк, 1980. — Т. I. — С. 7–21.
267. Ярославщина і околиці Засяння в світлі археологічних джерел // Ярославщина і Засяння. 1931–1947. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1986. — С. 2–16.
269. Праісторичні та княжі часи Белзької землі в світлі археології // Надбужанщина. — Нью-Йорк—Торонто—Сідней—Париж, 1976. — Т. 1. — С. 149–164.
270. Доісторичні та ранньоісторичні часи Комарна й околиці // Комарно і Рудки та околиця. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1987. — С. 40–46.
271. Висоцька культура // Броди і Бродщина. — Торонто, 1988. — С. 25–35.
272. Стародавня Стрийщина. — Нью-Йорк—Торонто—Париж—Сідней, 1990. — Т. 1. — С. 60–68.
273. Археологічні дослідження на Україні // Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 65–68.
274. Старий Галич. — Івано-Франківськ: Плай, 1998. — 347 с.

275. Podkarpatska Rus w mladsí dobe kamenne // Niederlův sborník. Obzor praehistorický. — Praha, 1925. — R. IV. — S. 150–155.

276. Ruske Karpatyvarcheologii. — Praha, 1928. — 211 s.

277. Der Stand der Ukrainischen Archdologischen Forschung in Ost-Galizien Wdnrend der letzten 10 janre // Slavische Rundschau. — 1929. — T. 1. — S. 542–544.

278. Oestliche Peripherien der Aunjetitzer Kultur // Contributions a l'histoire de l'Ukraine au VII Congres International des Sciences historigues a Varsovie 1933. — Lviv, 1933. — S. 46–47.

279. Moje badania terenowe w 1935 r. // Z otchłani wiekyw. — 1936. — T. XI. — S. 131–133.

280. Katedra ksiazat halickich // Ruch slowianski. — 1937. — № 11–12. — S. 1–7.

281. Moje badania terenowe w 1936 r. // Z otchłani wiekyw. — 1937. — T. XII. — S. 109.

282. Die Ersten Altungarischen Grabfunde Noerdlich der Karpaten // Archaeologic Hungarica. — Budapest, 1937. — T. XXI. — S. 297–303.

283. Vorlůdiger Bericht Ueber die Ausgrabungen in Krylos // Slavische Rundschau. — 1937. — T. IX. — S. 382–384.

284. Odkrycie katedry Halickiej // Oriens. — 1937. — T. XI–XII. — S. 182–183.

285. Brzazowyskarb Halszacki z Kielczewa // Swiatowit. — 1938. — XVII. — S. 287–292.

286. Moje badania terenowe w 1937 r. // Z otchłani wiekyw. — 1938. — T. XIII. — S. 105–106.

287. The Trypillian culture in Ukraine // The Ukrainian Quarterly. — 1950. — Number 2. — S. 122–123.

288. The Trypilyan Culture // Ukraine. A Concise Encyklopedia. — Toronto, 1963. — S. 529–532.

289. The Neolithic Age // Ukraine. A Concise Encyklopedia. — Toronto, 1963. — S. 532–536.

290. The medieval (Kievan Rus) period (800–1345 A. D.) // Ukraine. A Concise Encyklopedia. — Toronto, 1963. — S. 554–557.

Опубліковані джерела

291. Лист Я. Пастернака до М. Міллера. 14 березня 1960 р. // Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. — Нью-Йорк—Торонто—Париж—Мюнхен, 1975. — Т. 189. — С. 3.

292. Листи Я. Пастернака до О. Домбровського. 14 жовтня 1960 р. // Український історик. — 1971. — Ч. 3 4. — С. 106–113.

293. Лист Я. Пастернака до Л. Винара. 30 жовт. 1964 р. // Український історик. — 1985. — Ч. 1–4. — С. 191.

294. Одинадцять листів Ярослава Пастернака до Володимира Гнатюка // Записки НТШ. — Львів, 1995. — Т. ССXXX. — С. 454–462 — №№ 1–11.

295. У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). — К.: Наукова думка, 1993. — №№ 324, 583, 632.

Періодичні видання

296. Веселка. — 1960.

297. Богословія. — 1932–1937.

298. Вісти з Запорожа. — 1912.

299. Гомін України. — 1953.

300. Діло. — 1928–1937.

301. Життя і знання. — 1930–1937.

302. За вільну Україну. — 1997.

303. Золочівське слово. — 1932.

304. Ілюстрована Україна. — 1913.

305. Календар «Нового Шляху». — 1962.

306. Київ. — 1952–1962.

307. Краківські вісти. — 1942.

308. Крилаті. — 1966–1967.

309. Ленінська молодь. — 1941.

310. Літопис Бойківщини — 1936.

311. Літопис Червоної Калини. — 1930.

312. Логос. — 1950.

313. Львівські вісти. — 1942.

314. Мета. — 1931–1938.

315. Ми і світ. — 1958.

316. Народний ілюстрований календар Товариства «Просвіта». — 1936.

317. Народний календар для всіх. — 1935.

318. Наша Батьківщина. — 1937.

319. Наше життя. — 1976.

320. Наші дні. — 1943.

321. Неділя. — 1936.

322. Нова Зоря. — 1935.

323. Новий час. — 1934–1936.

324. Новий шлях. — 1949–1961.

325. Правда. — 1937–1938.

326. Прапор перемоги. — 1985–1990.

327. Овид. — 1964.

328. Радянська освіта. — 1941.

329. Рід і знамено. — 1947.

330. Свобода. — 1856–1961.

331. Станиславівські вісти. — 1943.

332. Студентський прапор. — 1944.

333. Сьогочасне і минуле. — 1939–1940.

334. Терем. — 1962.

335. Українська школа. — 1941.

336. Український історик. — 1965–1972.

337. Український робітник. — 1949.

338. Український скиталець. — 1921.

339. Чорноморський збірник. — 1947.

340. Z otchłani wiekyw. — 1932–1937.

341. Oriens. — 1937.

342. Ruch Slowianski. — 1937.

343. Swiatowit. — 1938.

Науково-критична література

344. Антонович М. Передмова // Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних археологічних талінгвістичних дослідженнях. — Нью-Йорк—Торонто—Париж—Мюнхен, 1975. — Т. — С. 1–5.
345. Арсенич П., Гаврилів Б., Угорчак Ю. Краєзнавці Прикарпаття. Довідник (XX ст.) — Івано-Франківськ: Плай, 2002. — 114 с.
346. Ауліх В. В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. — К.: Наукова думка, 1972. — 124 с.
347. Ауліх В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. — К.: Наукова думка, 1980. — С. 133–151.
348. Ауліх В. В. О детинце древнего Галича // Древнерусский город. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 12–14.
349. Ауліх В. В. К проблеме возникновения и развития раннефеодальных городов Галицкой земли // Тезисы докладов советской делегации на V международном конгрессе славянской археологии. — М., 1985. — С. 52–53.
350. Ауліх В. В. Древньоруський Галич у дослідженнях НТШ // Т. Шевченко і українська національна культура. Матеріали наукового симпозиуму. — Львів, 1990. — С. 81–82.
351. Ауліх В. В. До історії давньої галицької архітектури // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1992. — Випуск 2. — С. 82–83.
352. Багрий Р. С. Плеснеск // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття. (Раннеславянский и древнерусский периоды). — К.: Наукова думка, 1990. — С. 111–114.
353. Балагурі Е. А., Пеняк С. І. Закарпаття — земля слов'янська. — Ужгород: Карпати, 1976. — 157 с.
354. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. Катедральні храми Галичини. Нариси з історії. — Львів: Мета, 1992. — 47 с.
355. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. Нові матеріали до історії катедри св. Юра у Львові // Богословія. — Рим, 1992. — Т. 56. — Кн. 1–4. — С. 157–195.
356. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. З історії дослідження Успенського собору в Галичі // Записки НТШ. — Львів, 1993. — Т. ССХХV. — С. 393–409.
357. Бандрівський М. Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. — Львів: Логос, 1994. — 164 с.
358. Бандрівський М. Митрополит Андрей Шептицький — меценат української археології // Берестейська унія (1596–1996). — Львів, 1996. — С. 204–207.
359. Бандрівський М. Співпраця Церкви і НТШ в царині археології // Київська Церква. — 1999. — № 4. — С. 59–62.
360. Бандрівський М. Ярослав Пастернак і антропологічні студії у Львові // Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1998. — Випуск 7. — С. 99–101.
361. Баран В. Д. Черняхівська культура. — К.: Наукова думка, 1981. — 263 с.
362. Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. — Київ—Галич, 1998. — С. 10–18.
363. Баран В. Д. Давні слов'яни. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. — 335 с.
364. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К.: Наукова думка, 1972. — 266 с.
365. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К.: Наукова думка, 1982. — 211 с.
366. Бібіков С. Трипільська культура // Археологія Української РСР. — К.: Наукова думка, 1971. — Т. 1. — С. 149–163.
367. Боровик М. Галицька митрополія // Визвольний шлях. — 1988. — Кн. 8. — С. 927–943.
368. Брайтчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К.: Наукова думка, 1964. — 355 с.
369. Брайтчевський М. Ю. Походження Русі. — К.: Наукова думка, 1968. — 224 с.
370. Братко-Кутинський О. Феномен України. — К., 1996. — 268 с.
371. Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. — К.: Наукова думка, 1977. — 140 с.
372. Верига В. Дослідник підземного архіву України // Український історик. — 1971. — Ч. 4. — С. 90–98.
373. Винар Л. Біографічні і бібліографічні матеріали Ярослава Пастернака // Записки НТШ. — Нью-Йорк—Торонто—Париж—Мюнхен, 1975. — Т. 189. — С. 113–118.
374. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. — К.: Наукова думка, 1972. — 180 с.
375. Воробьева З. А., Тиц А. А. Анализ и реставрация Успенского собора XII в. в Галиче // Советская археология — 1983. — № 1. — С. 213–229.
376. Воронин Н. Н. К вопросу о взаимоотношении галицко-волинской и владими́ро-суздальской архитектуры XII–XIII вв. // КСИИМК. — 1940. — Вып. III. — С. 22–27.
377. Габор В. Повернення Ярослава Осьмомисла // Літопис Червоної Калини. — 1992. — Ч. 8–9. — С. 24–26.
378. Гавдяк М. Із пам'яток княжого Галича // Наша Батьківщина. — 1937. — Ч. 3. — С. 65–69.
379. Гавдяк М. Княжий Галич. — Галич, 1938. — 63 с.
380. Гаврилів Б. Українські дослідники історії Стародавнього Галича (XIX—поч. XX століть) // Обрії. — 1997. — № 2. — С. 42–50.

381. Гаврилів Б. Стародавній Галич в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX ст. — Івано-Франківськ, 1997. — 38 с.
382. Гаврилів Б. Галицьке краєзнавство XIX ст. — Івано-Франківськ, 1997. — 166 с.
383. Гаврилів Б., Деркач І., Кафарський В. Давній Галич в пам'ятках історії та культури. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. — 147 с.
384. Гела С. Дальші розкопки Осьмомислової катедри в Княжому Галичі—Крилосі // Літературно-науковий додаток «Нового Часу». — 1938. — Ч. 28. — С. 4.
385. Гела С. Княжна з Галича // Наше життя. — 1976. — Ч. 9. — С. 3—8.
386. Герчанівський Д. Княже дворище у Крилосі // Терем. — 1962. — Ч. 1. — С. 30—32.
387. Герчанівський Д. Крилос і його княжий двір // Альманах Станіславівської землі. — Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен, 1975. — Т. 1. — С. 751—765.
388. Голубець М. Княжий Галич. — Львів, 1937. — 72 с.
389. Голубець М. Осьмомислова катедра в Крилосі // Альманах «Нового часу» на 1938 рік. — 1938. — С. 92—93.
390. Голубець М. Галицька архітектурна школа // Історія української культури. — К.: Либідь, 1994. — С. 450—458.
391. Гончаров В. К. Галич // Археологія Української РСР. — К.: Наукова думка, 1975. — Т. III. — С. 222—229.
392. Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл: реконструкція антропологічна та історична. — Львів—Винники, 1996. — 207 с.
393. Грабовецький В., Арсенич П. Галич. — Львів: Каменяр, 1964. — 70 с.
394. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. З найдавніших часів до кінця XV століття. — Івано-Франківськ, 1992. — Т. 1. — 189 с.
395. Грабовецький В. Нарис історії Галича. З найдавніших часів до початку XX ст. — Галич, 1997. — 243 с.
396. Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. З найдавніших часів до половини XVII ст. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2002. — Т. 1. — 426 с.
397. Грещук В. Лінгвістичні дані в дослідженнях Ярослава Пастернака // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. — Івано-Франківськ—Галич: Плай, 1998. — С. 188—202.
398. Григораш Д. У жовто-блакитному паноптикумі // Вільна Україна. — 1978. — 14 березня.
399. Грицак П. Галицько-Волинська держава. — Галич, 1995. — 176 с.
400. Грушевський М. Звенигород галицький // Записки НТШ. — Львів, 1899. — Т. 31—32. — Кн. V—VI. — С. 1 28.
401. Грушевський М. Печатки з околиць Галича // Записки НТШ. — Львів, 1900. — Т. 38. — С. 1—4.
402. Грушевський М. Історія України-Руси. — К.: Наукова думка. 1991. — Т. 1. — 648 с.
403. Грушевський М. Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1992. — Т. II. — 633 с.
404. Грушевський М. Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1993. — Т. III. — 586 с.
405. Давня історія України / Редкол.: П. П. Толочко (відп. ред.) та ін. — К.: Либідь, 1994. — Кн. 1. — С. 238.
406. Дан Монах. Послание из глубины тысячелетий // Румынская литература. — 1984. — № 9. — С. 7—18.
407. День княжої слави // Станіславівські вісті. — 1937. — Ч. 19. — С. 1.
408. Державна програма «Повернуті імена». — К.: Танант, 1996. — 27 с.
409. Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки НТШ. — Львів, 1991. — Т. ССХХІІ. — С. 292—304.
410. Дольницький М. Визначний археолог проф. др. Ярослав Пастернак // Терем. — 1962. — Ч. 1. — С. 3—4.
411. Домбровський О. Ранньоісторичні передумови постановки Київської держави // Український історик. — Нью-Йорк—Мюнхен, 1977. — Ч. 1—2. — С. 5—36.
412. Духович І. Найвидатніший дослідник Галича. До 100-річчя з дня народження Я. Пастернака // Галицьке слово. — 1991. — 19 грудня.
413. Духович І. На честь археолога Я. Пастернака: (У с. Крилос встановлено мемор. дошку на каплиці XV ст.) // Галицьке слово. — 1994. — 7 грудня.
414. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія. — Львів, 1999. — Т. 1. — 604 с.
415. Етнографічний збірник Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1914. — Т. XXXV. — С. 42—224.
416. Этнокультурная карта территорий Украинской ССР в 1 тыс. н. э. / Редкол.: В. Д. Баран (Відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1985. — 184 с.
417. Жовківщина. Історичний нарис. — Жовква—Львів—Балтимор, 1994 — Т. 1. — 326 с.
418. Залозецький В. Розкопи в Крилосі // Діло. — Львів, 1937. — Ч. 192. — С. 2.
419. Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К.: Наукова думка, 1989. — 222 с.
420. Зварич М. Галич // Станіславівські вісті. — 1937. — Ч. 25. — С. 3—4.
421. Зелений З. Як дійшло до видання «Археології України» // Терем. — 1962. — Ч. 1. — С. 27—29.
422. Иоанисян О. М. О раннем этапе развития галицкого зодчества // КСИА. — 1981. — Вып. 164. — С. 35—43.
423. Иоанисян О. М. Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство. — М.: Наука, 1988. — С. 41—58.

424. Иоанисян О. М. Зодчество древнего Галича и архитектура Малопольши // *Acta archaeologica Carpatica*. — 1988. — С. 185–218.
425. Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. — Львів, 1999. — 40 с.
426. Історія русів. — К.: Радянський письменник, 1991. — 318 с.
427. Калинець І. Поезії з України. — Брюссель, 1970. — 126 с.
428. Кандиба О. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928–1929 // *Записки НТШ*. — Львів, 1937. — Т. 154. — С. 1–14.
429. Каргер М. Зодчество Галицко-Волинской земли // *КСИИМК*. — 1940. Вып. III. — С. 17–19.
430. Квіт О. Храм Пресвятої Богородиці в Крилосі // *Надія України. Календар Лицарства Пресвятої Богородиці на 1939 рік*. — 1939. — С. 60–64.
431. Києво-Печерський патерик. — Львів: Свічадо, 2001. — 192 с.
432. Коваль І. Останній заповіт Ярослава Пастернака. // *Галичина*. — 1992. — 1 січня.
433. Коваль І., Мельничук Я., Духович С. Довга дорога до Галича. — Галич, 1993. — 46 с.
434. Коваль І. Ярослав Пастернак — найвидатніший дослідник стародавнього Галича // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. — Львів, 1993. — С. 86–88.
435. Коваль І. Вступна стаття. Ярослав Пастернак — дослідник княжого Галича // *Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження 1850–1943 рр.* — Івано-Франківськ: Плай, 1998. — С. 3–17.
436. Коваль І. Церковна археологія. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. — 168 с.
437. Коваль І. Ярослав Пастернак — дослідник галицької церковної археології // *Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції*. — Івано-Франківськ—Галич: Плай, 1998. — С. 250–253.
438. Коваль І. Україна починається із старозавітних часів // *Обрії*. — 1999. — № 1. — С. 97–99.
439. Коваль І. Ярослав Пастернак — основоположник української церковної археології // *Галичина*. — 1999. — № 3. — С. 66–71.
440. Коваль І. Дослідник підземного архіву України. — Львів, 1999. — 173 с.
441. Коваль І. «Старий Галич» Ярослава Пастернака // *Образотворче мистецтво*. — 1999. — Ч. 1–2. — С. 73–74.
442. Коваль І., Жолоб Я., Юсипчук Ю. Свята Земля України. Історико-археологічні нариси церковно-релігійного життя на Крилоській горі. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2000. — 294 с.
443. Коваль І. Війна і політика в долі визначних українських археологів ХХ ст. // *Українознавчі студії*. — 2000. — № 2. — С. 248–257.
444. Коваль І. Біблійна археологія. Археологічні есе. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. — 188 с.
445. Коваль І. Еволюція поховальних дохристиянських обрядів у світлі наукових концепцій Ярослава Пастернака // *Християнство в Україні на межі третього тисячоліття*. — Івано-Франківськ: Плай, 2002. — С. 175–183.
446. Коваль І., Джура О., Марчук В. Дорогою Христової науки. Нариси біблійної, християнської і церковної археології України. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. — 374 с.
447. Коваль І., Совтус Ю. Михайло Фіголь (спроба наукового та мистецького портрета). — Галич, 2004. — 122 с.
448. Козак Д. Н. Пшеворська культура у верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К.: Наукова думка, 1984. — 214 с.
449. Коструба Т. Хто основник катедри в Галичі // *Літературно-науковий додаток «Нового часу»*. — Львів, 1939. — Ч. 17. — С. 3.
450. Кравців Б. В столиці Осмомисла й Шестикрильця // *Крилос—Княжий Галич. 1187—1937*. — Львів, 1937. — 38 с.
451. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К.: Наукова думка, 1984. — 173 с.
452. Крохмалюк Р. Археологічні розкопки на території княжого Галича // *Альманах Станиславівської землі*. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1985. — Т. 2. — С. 177–181.
453. Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К.: Наукова думка, 1976. — 146 с.
454. Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К.: Наукова думка, 1985. — 162 с.
455. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я. — Львів, 1998. — 224 с.
456. Кучер Р. В. Наукове товариство імені Шевченка: Два ювілеї. — К.: Наукова думка, 1992. — 112 с.
457. Кучера М. П. Давній Пліснеськ // *Археологічні пам'ятки УРСР*. — К., 1962. — Т. 12. — С. 20–22.
458. Кучера М. П. Пліснеськ // *Археологія Української РСР*. — К.: Наукова думка, 1975. — Т. III. — С. 246–253.
459. Левицький В. Пам'ятки старовинного Галича // *Світ*. — Львів, 1926. — Ч. 25. — С. 4.
460. Літопис Руський. (За Іпатіївським списком переказав Леонід Махновець). — К.: Дніпро, 1990. — 591 с.
461. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998. — 488 с.
462. Лукомський Ю. В. Архітектурна спадщина Давнього Галича. — Галич, 1991. — 36 с.
463. Лукомський Ю., Петрик В. Перемиський замок за княжої доби // *Пам'ятки України*. — 1995. — № 3. — С. 120–124.

464. Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження // Вісник інституту «Укрзахідпроект-реставрація». — Львів, 1997. — Ч. 8 — С. 83–91.
465. Лукомський Ю., Петрик В. Міста Галицького князівства XI–XIII ст. / Книга міст Галичини // Вісник ДУ «Львівська політехніка». — Львів, 1999. — № 379. — Архітектура. — С. 43–52.
466. Лукомський Ю. Планувальні та конструктивні особливості хрестобаневих церков давнього Галича // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. — Львів, 2000: В-во НУ «ЛП». — № 410. — С. 225–231.
467. Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті Давнього Галича // Записки НТШ. — Львів, 1998. — Т. 235. — С. 594–607.
468. Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // Записки НТШ. — Львів, 1998. — Т. 235. — С. 559–593.
469. Лукомський Ю. Успенський собор Давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992–2000 років) // Записки НТШ. — Львів: НТШ, 2002. — Т. 244. — С. 578–607.
470. Лучків І. Ярослав Пастернак. Бібліографічний покажчик // Ювілейний збірник наукових праць в 100-річчя НТШ і 25-річчя НТШ у Канаді (Канадське Наукове товариство імені Шевченка. — Торонто, 1977. — Т. XIX. — С. 152–204.
471. Ляврецкій Л. Розкопи подь Галичем // Зоря. — Львів, 1882. — Ч. 9.
472. Майоров В. В. Галицько-Волынская Русь. — Санкт-Петербург: Университетская книга, 2001. — 639 с.
473. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К.: Наукова думка, 1982.
474. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. — Івано-Франківськ: Плай, 2004. — 464 с.
475. Мацьків В. Святе каміння княжого храму // Веселка. — 1960. — Ч. 8. — С. 10–11.
476. Мельничук О. Пізньосередньовічна археологія Крилоса // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. — Київ–Галич, 1998. — С. 144–147.
477. Міллер М. Переднє слово // Пастернак Я. Археологія України. — С. 3–5.
478. Мокрий В. Церква в житті українців. — Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. — 106 с.
479. Мудрий С. Нариси історії церкви в Україні. — Рим, 1990. — 296 с.
480. Мушинка М. Ярослав Пастернак — дослідник кам'яної історії України // Артания. — 1996. — № 2. — С. 76–77.
481. Мушинка М. Ярослав Пастернак і його місце в українській науці // Науковий збірник Українського музею у Свиднику. — Пряшів, 1998. — Т. V. — С. 44–68.
482. Мушинка М. Володимир Січинський та Ярослав Пастернак — дослідники Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. — Івано-Франківськ: Плай, 1999. — С. 156–166.
483. Назарук О. В княжім Крилосі // Нова Зоря. — 1937. — Ч. 64; Правда. — 1937. — Ч. 30, 35; 1938. — Ч. 33, 37.
484. Німчук І. Шануймо рідну традицію — бережіть пам'ятки минулого // Крилос—Княжий Галич. 1187–1937. — Львів, 1937. — С. 26–30.
485. Новий Завіт // Святе Письмо. — Рим, 1990. — 352 с.
486. Новицька М. О. Гаптування в Київській Русі // Археологія. — 1965. — Т. 18. — С. 24–39.
487. Палідович М. Від слів до діл. 1-ий Студентський табір праці на Крилосі біля Галича в липні 1938 // Студентський вісник. — 1938. — № 5–6. — С. 160–167.
488. Пастернак С. З чого була збудована княжа катедра в Крилосі // Наша Батьківщина. — 1936. — Ч. 9. — С. 199–201.
489. Пастернак С. Заговорили і земля, і каміння // Літопис Червоної Калини. — 1992. — № 4–5. — С. 40–43.
490. Пелешишин М. Племена трипільської культури // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 129–147.
491. Пелешишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. — Львів, 1995. — С. 63–66.
492. Пелешишин М. А. Стародавня Яворівщина: Нариси з історії та археології. — Львів: Світ, 1996. — 93 с.
493. Пеняк П. Ярослав Пастернак і старожитності Закарпаття // Карпатський голос. — 2000. — № 16. — С. 2–3.
494. Пеняк П. Ярослав Пастернак і чеська археологія // Uesky Kalendar, 2003. — Urophod, 2002. — S. 62–65.
495. Петегирич В. М. Белз // Археологія Прикарпаття, Волині и Закарпаття. (Раннеславянський и древнерусский периоды). — К.: Наукова думка, 1990. — С. 127–129.
496. Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ // Записки НТШ. — Львів, 1991. — Т. ССХХІІ. — С. 421–427.
497. Петегирич В. Внесок НТШ у дослідження давньоруської археології // Т. Шевченко і українська національна культура. Матеріали наукового симпозіуму. — Львів, 1990. — С. 80–81.
498. Петегирич В., Павлів Д., Филипчук М. Ярослав Пастернак і українська наука // Studia archaeologica. — 1993. — № 1. — С. 5–11.
499. Петегирич В., Филипчук М. Город під Золотим Левом // Літопис Червоної Калини. — 1993. — № 3–4. — С. 39–43.

500. Петегирич В. Видатний український археолог // Де срібнолентний Сян пливе. Спецвипуск Львівського суспільно-культурного товариства «Надсяння». — Львів, 1995. — С. 4.
501. Петегирич В. М. Доля археологічної колекції Музею НТШ // Бібліотека наукового товариства ім. Шевченка. Книги і люди. — Львів, 1996. — С. 59–67.
502. Петегирич В. Валявський могильник // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. — Київ–Галич, 1998. — С. 114–119.
503. Петегирич В. М. Ярослав Пастернак — дослідник княжої доби Перемиської землі // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. — Перемишль, 2000. — С. 168–174.
504. Петров В. Етногенез слов'ян. — К.: Наукова думка, 1972. — 214 с.
505. Петрушевич А. О соборной Богородичной Церкви и святителях в Галич. — Львів, 1853. — 78 с.
506. Поляков А. Н. Образование древнерусской цивилизации // Вопросы истории. — 2005. — № 3. — С. 72–89.
507. Прицак О. Походження Русі. — К.: Обереги, 1997. — Т. 1. — 1080 с.
508. Раппопорт П. А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 459–462.
509. Раппопорт П. А. Зодчество древней Руси. — Л.: Наука, 1986. — 159 с.
510. Ратич А. А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. // Культура Средневековой Руси. — Л.: Наука, 1974. — С. 188–191.
511. Романюк Т. Одинадцять листів Ярослава Пастернака до Володимира Гнатюка // Записки НТШ. — Львів, 1995. — Т. ССXXX. — С. 451–453.
512. Романюк Т. Колумб Галича: Я. Пастернак: (Про життя і діяльність видатного українського археолога) // Галицьке слово. — 1996. — 17 січня.
513. Романюк Т. Військовий змаг Ярослава Пастернака // Воля і доля. Книга пам'яті Галицького району. — Галич, 1997. — С. 66–68.
514. Романюк Т. Ярослав Пастернак і Національний музей у Львові // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. — Івано-Франківськ–Галич: Плай, 1998. — С. 214–219.
515. Романюк Т. Документальні матеріали Ярослава Пастернака в архівних збірках Львова // Рукописна україніка у фондах Львівської Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 20–21 вересня 1996 року. — Львів, 1999. — С. 213–224.
516. Рожко М. Центричні храми в історичному розвитку галицької архітектурної школи X–XIII ст. // Галич і Галицька земля у державних процесах України. — Івано-Франківськ–Галич: Плай, 1998. — С. 135–139.
517. Рудий В. Сакральні пам'ятки Перемишльської землі IX — середини XIV ст. // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2000. — Випуск 4. — С. 149–165.
518. Рудницький Я. Назви «Галичина» й «Волинь». — Вінніпег, 1952. — 32 с.
519. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. — Ужгород: Карпати, 1981. — 144 с.
520. Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова. — Львів: Каменяр, 1990. — 72 с.
521. Свешников И. К. Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднестровья и Западной Волини // Советская археология. — 1954. — Т. XX. — С. 100–130.
522. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К.: Наукова думка, 1974. — 207 с.
523. Свешников И. К. Звенигород // Археология Волини и Закарпатья. (Раннеславянский и древнерусский периоды). — К.: Наукова думка, 1990. — С. 107–110.
524. Свешніков І. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін. — 1990. — № 6. — С. 127–131.
525. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М.: Наука, 1979. — 157 с.
526. Січинський В. Яку будову знайдено в Крилосі? // Наша Батьківщина. — 1937. — Ч. 7–8. — С. 171–174.
527. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период /Редкол.: В. Д. Баран (Відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1990. — 488 с.
528. Слово о полку Игоревім. — К.: Наукова думка, 1989. — 520 с.
529. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). — К.: Наукова думка, 1975. — 211 с.
530. Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 186 с.
531. Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії. — К.: Наукова думка, 1988. — 212 с.
532. Терський С. Унікальні реліквії з розкопок Ярослава Пастернака повернулися в Україну // За вільну Україну. — 1997. — 27 вересня.
533. Б. О. Тимошук. Теревовль — місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. — Київ–Галич, 1998. — С. 124–127.
534. Тис–Крохмалюк Ю. Військова справа в «Археології України» Ярослава Пастернака // Терем. — 1962. — Ч. 1. — С. 33–38.
535. Ткачук Т. М., Тимус К. Л. Галицькі керамічні плитки з рельєфними зображеннями та гончарні клейма. Каталог. — Галич, 1997. — 60 с.

536. Толочко П. П. Київська Русь. — К.: Наукова думка, 1996. — 264 с.

537. Толочко П. П. Теоретичні проблеми вивчення давньої історії України // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 3–11.

538. Томенчук Б. Некрополі долітописного Галича // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. — 1993. — Випуск 2. — С. 3–35.

539. Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Матеріали Міжнародної археологічної конференції 27–29 вересня 1994 р. — Львів, 1994. — С. 19–22.

540. Томенчук Б. П. Дві галицькі церкви — дві людські долі // Галицько-буковинський хронограф. — 1996. — № 1. — С. 23–29.

541. Томенчук Б. Три періоди історичної топографії давнього Галича // Галичина. — 1997. — № 1. — С. 19–28.

542. Феданків В. Руїни Скиту Манявського // Альманах Станіславівської землі. — 1975. — Т. 1. — С. 741–746.

543. Филипчук М. Нова знахідка — Плісеський саркофаг // Літопис Червоної Калини. — 1994. — № 10–12. — С. 50–56.

544. Фіголь М. П. Середньовічний рельєф давнього Галича // Жовтень. — 1987. — № 2. — С. 135–136.

545. Фіголь М. П. Скульптура, рельєф та білокам'яна декоративна різьба в архітектурі стародавнього Галича // Українське мистецтвознавство. — К.: Наукова думка, 1993. — Випуск 1. — С. 18–29.

546. Фіголь М. П. Мистецтво стародавнього Галича. — К.: Мистецтво, 1997. — 224 с.

547. Фіголь М. П. Галицькі ротонди // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. — Київ—Галич, 1998. — С. 135–140.

548. Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К.: Наукова думка, 1975. — 175 с.

549. Чачковський Л. Княжий город Теревовля // Життя і знання. — 1932. — № 9. — С. 257–259.

550. Чачковський Л. Княжий Белз // Записки НТШ. — Львів, 1937. — Т. 154. — С. 15–31.

551. Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич. — Чикаго, 1959. — 94 с.

552. Чайка Р. М. Розкопки літописного Шекотина // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. — К., 1998. — С. 152–153.

553. Шараневич И. Стародавній Галич // Зоря Галицькая яко альбумь на годь 1860 — Львів, 1860. — 82 с.

554. Щербаківський В. Формация української нації // Визвольний шлях. — 1970. — Кн. 6. — С. 698–704.

555. Шурат С. На руїнах катедри Осмомисла // Наша Батьківщина. — 1937. — Ч. 7. — С. 181–187.

556. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К.: Генеза, 1997. — 312 с.

557. Czolowski A. O polozeniu starego Halicza. — Lwyw, 1890. — 92 s.

558. Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej na podstawie badan archeologicznych i zrydel archiwalnych. — Krakow, 1914. — 207 s.

559. Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwan archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 // Przegląd archeologiczny. — 1883. — Cz. II. — S. 3–90.

560. Szaraniewicz Y. Trzy opisy historyczne staro-ksiazeciego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1822. — Lwyw, 1883.

561. Sulimirski Y. Sprawozdanie z dzialalnosci Lwowskiego osrodka prehistorycznego // Z otchłani wiekyw. — 1935. — Т. X. — S. 21–25.

562. Zielynski J. Wykopaliska w Krylosie pod Haliczem // Kurier Stanislawowski. — 1937. — № 88. — S. 4.

Довідкова література

563. Велика історія України. — Львів—Вінніпег, 1948. — С. 931–943.

564. Довідник з історії України (А—Я): Посібник для серед. загальноосв. навч. закл. За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста, — 2-ге вид., доопр. і доповн. — К.: Генеза, 2001. — С. 145–146.

565. Енциклопедія українознавства: В 2. Т. / За ред. В. Кубійовича, З. Кузеля. — Мюнхен—Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 369–396.

566. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Париж—Нью-Йорк, 1955–1966. — Т. 11. — С. 64–68; 65–67; 68–69; 177–178; 211; 211–212; 240; 305–306; 341–342; 344; 628–629; 870–871; 987–988; 1848–1849.

567. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. В 10. Т. — Львів: Вид-во НТШ, 1993. — Т. 1. — С. 64–69; 303–311; 341–355.

568. Мала енциклопедія етнодержавництва / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред...) та ін. — К.: Довіра, Генеза, 1996. — 942 с.

569. Україна: енциклопедія для молоді / За ред. Л. Іванченко-Коваленко. — Нью-Йорк, 1971. — С. 35–46.

570. Українська загальна енциклопедія. Книга знання в 3-х томах під головною редакцією Івана Раковського. — Львів—Станіславів—Коломия: Рідна школа, 1935. — С. 397–401; С. 403–409.

571. Ukraine: A Concise Encyclopaedia. — Toronto, Buffalo, London: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Shevchenko Scientific Society, 1988. — V. II. — P. 608.

Перелік археологічних пам'яток в Україні, які досліджував Ярослав Пастернак (1913–1943 рр.)

I. Пам'ятки доби неоліту (V–IV тис. до Н. Х.)

1. Комарно Львівської області Городоцького району. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Досліджено у 1936 році.

2. Котоване Львівської області Дрогобицького району. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки (1942).

II. Пам'ятки доби енеоліту (IV–III тис. до Н. Х.)

3. Більче-Золоте Тернопільської області Борщівського району. Пам'ятка трипільської культури в печері «Вертеба» (1914).

4. Корнич Івано-Франківської області Коломийського району. Поселення трипільської культури (1936).

5. Підгора Тернопільської області Теребовлянського району. Поселення трипільської культури (1931).

6. Сокіл Івано-Франківської області Галицького району. Поселення трипільської культури (1929).

7. Перечин Закарпатської області Воловецького району. Тілопальний могильник (1924).

8. Белз Львівської області Сокальського району. Поселення культури лійчастого посуду (1935).

9. Гора Львівської області Сокальського району. Поселення з нордійською керамікою.

10. Теребовля Тернопільської області. Тілопальні поховання з нордійською керамікою.

11. Підгора Тернопільської області. Тілопальна могила з нордійською керамікою (1937).

12. Дусанів Львівської області Перемишлянського району. Кістякове поховання культури шнурової кераміки (1932).

13. Комарно Львівської області Городоцького району. Кістякове поховання культури шнурової кераміки (1936).

14. Осталовичі Львівської області Перемишлянського району. Кістякове поховання культури шнурової кераміки (1932).

15. Почапи Львівської області Золочівського району. Поховання культури шнурової кераміки (1931).

16. Новосілки Ліські Львівської області Буського району. Поховання культури шнурової кераміки (1935).

17. Хильчиці Львівської області Золочівського району. Кістякове поховання унетицької культури (1931).

18. Якторів Львівської області Перемишлянського району. Кістякове поховання унетицької культури (1932).

19. Кульчиці Львівської області Самбірського району. Кістякове поховання з червоною вохрою (1933).

20. Підгороддя-Кринос Івано-Франківської області Галицького району. Кістякове поховання з червоною вохрою (1935).

21. Кринос. Поховання з керамікою комарівської культури (1936).

22. Підгороддя-Кринос. Кістякове поховання з керамікою комарівської культури (1936).

23. Вікторів Івано-Франківської області Галицького району. Могильник комарівської культури (1936).

24. Братківці Івано-Франківської області Тисменицького району. Могильник комарівської культури (1938).

25. Лисиничі Львівської області Пустомитівського району. Тілопальний могильник лужицької культури (1942).

III. Пам'ятки доби заліза (I тисячоліття до Н. Х.)

26. Новосілка Костюкова Тернопільської області Заліщицького району. Поселення ранньозалізної доби (1935).

27. Корнич Івано-Франківської області. Поселення ранньозалізної доби (1936).

28. Кринос. Поселення ранньозалізної доби (1935).

29. Підгороддя-Кринос. Тілопальний могильник ранньозалізної доби (1935).

30. Підгора Тернопільської області. Тілопаль-

ний могильник ранньозалізної доби (1931).

31. Комарів Івано-Франківської області. Тілопальна могила ранньозалізної доби (1935).

32. Почапи Львівської області. Поселення вищої культури (1931).

33. Якторів Львівської області. Могила скіфського часу (1936).

34. Янчин Львівської області Перемишлянського району. Кістякове поховання з трацькою керамікою.

IV. Пам'ятки римського часу (II ст. до Н. Х. — II ст. після Н. Х.)

35. Залісці Львівської області Жидачівського району. Поселення липицької культури (1932).

36. Залісці. Тілопальне поховання липицької культури (1932).

37. Гринів Львівської області Пустомитівського району. Вандальське поховання пшеворської культури.

V. Пам'ятки ранньослов'янської доби (III–VIII століть)

38. Перерісль Івано-Франківської області Надвірнянського району. Могильник культури карпатських курганів (1934).

39. Грабовець Івано-Франківської області Богородчанського району. Могильник культури карпатських курганів (1934).

40. Камінне Івано-Франківської області Надвірнянського району. Могильник культури карпатських курганів (1934).

41. Грушів Івано-Франківської області Коломийського району. Могильник культури карпатських курганів (1934).

42. Цуцилів Івано-Франківської області Надвірнянського району. Могильник культури карпатських курганів (1934).

43. Корнич Івано-Франківської області. Могильник культури карпатських курганів (1936).

44. Бринь Івано-Франківської області Галицького району.

45. Підгороддя-Кринос. Могили культури карпатських курганів (1937).

46. Нижній Струтин Івано-Франківської області Рожнятівського району. Могильник культури карпатських курганів (1935).

47. Добряни Львівської області Стрийського району. Могильник культури карпатських курганів (1935).

VI. Пам'ятки давньоруської (княжої) доби (IX–XIII століть)

48. Підгірці Львівської області Бродівського району. Літописне городище Пліснеськ (1940).

49. Грушів Івано-Франківської області. Давньоруське селище (1934).

50. Нижній Струтин Івано-Франківської області. Давньоруське городище (1937).

51. Валява Перемишльської землі. Кладовище давньоруського часу (1939).

52. Ступниця Львівської області Дрогобицького району. Давньоруське селище X–XI ст.

53. Вікторів Івано-Франківської області. Давньоруське городище (1935).

54. Літиня Львівської області Дрогобицького району. Охоронний об'єкт давньоруського часу (XII–XIII ст.). 1942 р.

55. Побережжя Івано-Франківської області Тисменицького району. Фундаменти давньоруської церкви св. Бориса і Гліба (XIII ст.) 1935 р.

56. Глинське Львівської області Жовківського району. Давньоруське городище (1935).

57. Звенигород Львівської області Пустомитівського району. Дослідження городища і пригороду, де знаходилася столиця Звенигородського князівства (1937).

58. Белз Львівської області Сокальського району. Дослідження городища, пригороду, давньоруських могильників — пам'яток столиці удільного Белзького князівства (1935–1936, 1938).

59. Старгород Львівської області Сокальського району. Городище літописного міста княжої доби Всеволожа. 1939 р.

60. Урич Львівської області Сколівського району. Фортеця-замок давньоруського часу Тустань. 1912–1913 рр.

61. Страдче Львівської області Яворівського району. Печерний монастир давньоруського часу (1939).

62. Теревовля Тернопільської області. Дослідження городища і пригороду — столиці Теревовлянського князівства (1931–1932).

63. Семенів (колишнє Зеленче) Тернопільської області Теревовлянського району. Городище і поселення давньоруського часу (1931).

64. Кринос Івано-Франківської області Галицького району. Широкомасштабні археологічні дослідження княжого Галича — столиці Галицько-Волинської держави (1934–1943).

65. Підгороддя-Кринос. Два могильних поховання з часів переходу угрів до Панонії (1935).

66. Фітьків Івано-Франківської області Надвірнянського району. Давньоруське городище (1934).

67. Надвірна Івано-Франківської області. Давньоруське городище (1934).

68. Новосілки Ліські. Тілопальний могильник давньоруського часу.

VII. Пам'ятки пізньосередньовічної доби (XIV–XVIII століть)

69. Крехів Львівської області Жовківського району. Монастир і пам'ятка з часів татарських нападів на Україну (1913).

70. Жовква Львівської області. Архітектурна пам'ятка типу «ліхтарні померлих» — надгробок над жертвами татарських нападів на Україну.

71. Денисів Тернопільської області. Замок XVI–XVIII століття.

72. Манява Івано-Франківської області Богородчанського району. Фундаменти церкви, чернечі келії, дві крипти, поховання у «Братській могилі» — залишки архітектурної пам'ятки XVI–XVIII століття монастиря Скит Манявський (1933).

73. Тербовля. Церква Святих П'ятниць XVI–XVIII століття (1932).

74. Делева Івано-Франківської області Тлумачького району. Кладовище із підплитовими похованнями XV століття. 1932 р.

75. Львів. Катедральний собор св. Юрія. Дослідження трьох етапів будівництва храму. Розкопки крипти із похованнями єпископів і священників (1932–1933).

76. Львів. Церква Святого Духа. Крипта із похованнями під церквою XVIII століття (1938).

Перелік археологічних пам'яток, які досліджував Ярослав Пастернак за кордоном (1922–1928 рр.)

I. Чехія (розкопки 1922–1928 років)

1. Гнідовси. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Неоліт.
2. Лібушін. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Неоліт.
3. Тетін. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Неоліт.
4. Стшешовіце. Поселення з йордансмільською керамікою. Неоліт.
5. Стшешовіце. Поселення з нордійською керамікою. Неоліт.
6. Велтеж. Поселення з ранньоунетицькою керамікою. Енеоліт.
7. Стшешовіце. Кістякове поховання з нордійською керамікою. Неоліт.
8. Стшешовіце. Кістякове поховання з дзвоникуватою керамікою. Неоліт.
9. Бубенеч. Кістякові поховання з ранньоунетицькою керамікою. Енеоліт.
10. Ловни. Кістякові поховання з ранньоунетицькою керамікою. Енеоліт.
11. Стшешовіце. Кістякові поховання з ранньоунетицькою керамікою.
12. Бубенеч. Кістякові поховання із керамікою шнурової культури. Бронзова доба.
13. Гробце. Кістякові поховання з керамікою шнурової культури. Бронзова доба.
14. Височани. Кістякові поховання з унетицькою керамікою. Бронзова доба.
15. Бубенеч. Поселення з кновізькою керамікою. Ранньозалізна доба.
16. Пшемишлени. Поселення з кновізькою керамікою. Ранньозалізна доба.
17. Желеніце. Поселення з кновізькою керамікою. Ранньозалізна доба.
18. Бубенеч. Кістякове поховання з кновізькою керамікою. Ранньозалізна доба.
19. Дабліце. Кістякове поховання з кновізькою керамікою. Ранньозалізна доба.
20. Стшешовіце. Поселення і поховання з білянською керамікою. Ранньозалізна доба.
21. Дябліце. Кістякові поховання латенської доби.
22. Тшебушіце. Тілопальні поховання римської доби.
23. Прага. Королівський замок «Градчани»: сліди замешкання в часи чеського князя св. Вацлава, фундаменти двох романських костелів.
24. Прага-Страгов. Фундаменти романського монастиря XII–XIII ст.
25. Прага-Старий ринок. Фундаменти двох житлових будинків княжої доби.
26. Прага-Здераз. Фундаменти романського костелу.

II. Польща

1. Валява. Перемишльська земля. Могильник давньоруського часу. 1939 р.

III. Австрія

1. Лінц. Могильник бронзової доби. 1944 р.

IV. Канада

1. Мідленд, Онтаріо. Монастирище XVII ст. 1949 р.

V. Білорусія

1. Давньоруське місто Давидгородок. Фундаменти і поховання всередині храму (1937).

Участь Ярослава Пастернака в міжнародних наукових форумах

1. VII Міжнародний з'їзд істориків і археологів у Варшаві (1932 р.). Доповідь «Східні периферії унетицької культури» виголошена на німецькій мові.

2. IV Конгрес орієталістів Польщі у Львові (1934).

3. Міжнародний з'їзд археологів у Берліні (1939). Доповідь «Ранньослов'янські тілопальні могили на північному Прикарпатті» виголошена на німецькій мові.

4. Всесоюзний конгрес дослідників неоліту і бронзової доби в Києві (1940). Доповідь «Культура лінійно-стрічкової кераміки в Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури».

5. Всесоюзний конгрес дослідників старих руських городів у Ленінграді (1941). Доповідь «Княжий город Галич» виголошена українською мовою.

6. Виступ із доповіддю «Княжий город Галич» у Московському університеті (1941).

7. Конгрес археологів Америки і Канади в Торонто (1951). Доповідь «Трипільська культура в Україні» виголошена англійською мовою.

8. Участь протягом 1934–1939 років у роботі з'їздів українських музеєологів, які проходили у Львові, Перемишлі, Коломиї, Самборі та Стрию (Західна Україна).

9. Участь у роботі з'їздів музеєологів Польщі: Варшава (1933, 1936), Гданськ (1938).

10. З метою поглибленого вивчення європейської археологічної науки, а також задля популяризації досягнень української археології здійснив студійні наукові поїздки до Кракова (1933), Відня (1934), Варшави (1935), (Бухаресту, Будапешта, Братислави (1936), Вроцлава, Берліна, Дрездена (1938).

Участь Ярослава Пастернака в українських наукових зібраннях

1. Наукове зібрання НТШ в Міттенвальді (Німеччина) у 1946 р. Доповідь «Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині».

2. Наукове зібрання УВАН в Ашефенбургу (Німеччина) у 1947 р. Доповідь «До проблеми хронології і поширення лінійно-стрічкової кераміки в Європі».

3. Наукове зібрання НТШ в Берхтесгадені (Німеччина) у 1948 р. Доповідь «Літописний город Перемишль і проблема білих хорватів».

4. Наукове зібрання НТШ і УВАН в Нью-Йорку (США) у 1953 р. Доповідь «Етногенеза слов'ян в новій археологічній літературі».

5. II Сесія Всесвітнього з'їзду українських науковців в Нью-Йорку (1961). Доповідь «Важливіші проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень».

6. X Наукова конференція Канадського НТШ в Торонто (1961) з розширеною доповіддю, присвяченою проблемі етногенезу українського народу.

7. Історична конференція УВАН в Нью-Йорку 10 травня 1964 р. Доповідь «Гене́за Київської держави в світлі археології».

Участь Ярослава Пастернака в зібраннях місцевих наукових і культурно-освітніх установ

1. Доповідь «Княжий город Галич» виголошено перед учнівською і студентською молоддю Станиславова (нині – Івано-Франківськ) у 1934 р.

2. Близько 20 виступів з доповіддю «Розкопи у княжому Галичі-Крилосі», виголошені протягом 1937–1939 років у різних містах Галичини.

3. Доповідь «Відкриття середньовічного катедрального собору в Крилосі-Галичі» виголошена в Берліні (1939) в Українському Науковому Інституті Німецького Університету.

4. Та ж доповідь у Вроцлаві (1938) для науковців «Ост Європа Інститут».

5. «Стан археологічних досліджень в Советській Україні». Доповідь прочитано в Бонні (1945) у Райнському археологічному музеї.

6. Доповідь «Нові публікації з ділянки праісторії Західної України». Бонн (1947), Райнський археологічний музей.

7. «Мегалітичні споруди Східної та Південної Європи». Бонн (1948). Райнський археологічний музей.

8. Доповідь «Стан археологічних досліджень на терені українських княжих городів» виголошена в Ганновері (Німеччина, 1948) для українських студентів.

9. Доповідь «Слідами княжої слави». Виголошена у Віндзорі (Канада, 1949) з нагоди відкриття скульптури А. Павлося «Роман, князь галицький».

10. Доповідь «З археологічних проблем Канади». Прочитана в Українському Клубі (Торонто, 1949).

11. «Княжий город Галич». Доповідь прочитана для українського юнацтва у Пласті (Торонто, 1953).

12. Доповідь «Проблема трипільської культури в Україні», виголошена англійською мовою для студентів університету м. Торонто (1953).

13. На курсах українознавства імені Григорія Сковороди (Торонто, 1953) прочитано лекцію «Україна в культурно-цивілізаційному крузі Європи в праісторичних та ранньоісторичних часах».

14. «Архітектура княжої доби в Україні». Курси українознавства в Торонто (1953).

15. Доповідь «Прогулянка в ранньоісторичний Львів» виголошена на зустрічі українців Америки і Канади (Торонто, 1953).

16. На зустрічі з пластивим українським юнацтвом Канади прочитано лекцію «Важливіші досягнення української археології» (Грефтон, 1953).

17. «Праісторичне та давньоісторичне мистецтво України». Курси українознавства (Торонто, 1953).

18. Наукове зібрання у Монреалі (1953) з нагоди 700-річчя Львова. Доповідь «Львів і його околиця в праісторичних часах».

19. Доповідь «Наука і псевдонаука в археологічних дослідженнях». Сесія українського студентського товариства «Зарево» (Торонто, 1953).

20. «Людина кам'яної доби». Курси українознавства (Торонто, 1957).

21. «На слідах давніх княжих городів». Курси українознавства (Торонто, 1957).

22. Засідання осередку НТШ в Оттаві (Канада) у 1958 р. Доповідь «Міжнародні культурні зв'язки України в світлі археології».

23. Засідання Об'єднання Українських Педагогів (Торонто, 1959). Прочитано лекцію «Археологічна політика в Україні».

24. Доповідь «Мої важливіші розкопи та їх значення» на засіданні видавничого комітету «Археологія України» (Торонто, 1961).

25. «Чому я написав «Археологію України». Доповідь на засіданні Видавничого Комітету (Оттава, 1961).

Пошанування дослідницької праці

Я. Пастернака науковими інституціями України і світу

1. Дійсний член історико-філософського Наукового Товариства при Українському Вільному Університеті у Празі з 1926 р.

2. Дійсний член Чеського Наукового археологічного товариства з 1926 р.

3. Дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові з 1929 р.

4. Дійсний член Львівського археологічного товариства у Львові з 1931 р.

5. Дійсний член Богословського Наукового Товариства у Львові з 1936 р.

6. Дійсний член Віденського археологічного товариства з 1941 р.

7. Дійсний член Української Вільної Академії Наук у Канаді з 1950 р.

8. Дійсний член Археологічного Інституту Америки (Канадський відділ) з 1950 року.

9. Дійсний член Товариства для американської археології з 1951 р.

10. Дійсний член Міжнародної Вільної Академії Наук в Парижі з 1954 р.

11. Дійсний член Богословського Наукового Товариства (Канада) з 1961 р.

Науково-освітня діяльність Я. Пастернака

1913–1914 роки — співробітник Національного музею у Львові.

1922–1923 роки — асистент археологічного відділу Чеського народного музею у Празі.

1923–1928 роки — асистент Державного Археологічного Інституту в Празі.

1928–1939 роки — директор Культурно-Історичного Музею НТШ у Львові.

1935 р. — доцент Українського Вільного Університету в Празі.

1936–1944 роки — професор греко-католицької Богословської Академії у Львові.

1939–1941 роки — професор Львівського державного університету ім. І. Франка, завідувач кафедри археології.

1940 р. — одночасно призначений на посаду директора Львівського археологічного музею і старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР у Львові.

1944 р. — польові дослідження в Лінці (Австрія) із студентами Віденського університету.

1945–1946 роки — науковий працівник Геттінгенського університету (Німеччина).

1946 р. — професор Українського Вільного Університету в Мюнхені (Німеччина).

1947–1949 роки — професор археології Східної Європи в університеті Фрідріха Вільгельма у Бонні (Німеччина).

1963 р. — професор археології Українського Католицького Університету.

Хронологія стародавньої історії України за Ярославом Пастернаком

Доби Матеріальна культура Соціальна структура і духовна культура Археологічна культура

Старший палеоліт 200 000–40 000

Мисливство, рибальство, збирання готових продуктів, вироблення грубих крем'яних знарядь-«стусанів»; засвоєння вогню; печерні житла.

Кочування в окремих групах; поховання в печерах; культові вірування ще не досліджені.

Шельська, ашельська, мустьєрська.

Молодший палеоліт 40 000–8000

Ті самі форми господарства, вироблення дрібнішого крем'яного знаряддя, відкриті стоянки з першими куренями.

Кочування в організованих групах, перші вияви мистецтва, мисливська магія, культ богині плодючості, кістякові поховання без ритуалу або скорчені, з червоною вохрою (початок культу померлих).

Місцеві: оріньякська, мадленська. Чужа: солотрейська.

Мезоліт 8000–5000

Ті самі форми господарства, крім того, збирання устриць, вироблення дуже дрібного крем'яного знаряддя (мікроліти), стоянки на піскових дюнах із куренями.

Кочування в окремих групах, у похованнях обрядово скорчені кістяки (культ померлих).

Місцеві: свідерська, тарденуазька, кампінська.

Неоліт 5000–1800 до Н. Х.

Мотикове хліборобство, мисливство, рибальство, початки гірництва й торгівлі, вироблення шліфованого крем'яного та кам'яного знаряддя, початки гончарства й ткацтва; житлові землянки й хати.

Початки сільського життя, мати – голова родини (матріархат); розвиток декоративного мистецтва, в похованнях обрядово скорчені кістяки, початки тілопалення, культ богині плодючості, віра в тогосвітне життя.

Місцеві: трипільська, гребінцева, маріупольська, ямна, надбузька, буківська. Чужі: лінійно-стрічкова, лійкуватих пугарів, скринькових гробів, шнурової кераміки.

Бронзова доба 1800–800 до Хр.

Хліборобство, скотарство (перші коні), мисливство, рибальство, гірництво, торгівля, бронзівництво, кінець крем'яного та кам'яного виробництва, перші вози, дерев'яні плуги, серпи, коси; хати й землянки, господарські будівлі, перші городища.

Спершу мати, пізніше батько – голова родини (патріархат); початки соціальних відмінностей, кістякові й тілопальні поховання з жінками й дітьми; культ богині плодючості; тотемізм, початок культурної нівелізації.

Місцеві: трипільська, катакомбова, зрубна, скринькова, кіммерійська, гетська. Чужі: лійкуватих пугарів, шнурової кераміки, майкопська, унетицька, лужицька, комарівська, білопотоцька.

Гальштатська доба 800—300 до Хр.

Ті самі форми господарства; оброблення заліза, бронзи й золота; хати, городища, селища.

Патріархат, початки племінної організації та невільництва, культ богині плодючості, померлих та сил природи, тотемізм; тілопальні й кістякові поховання з жінками й невільниками під могилами, в кам'яних та дерев'яних гробницях; початки грецьких культурних впливів.

Місцеві: білогрудівська, попелищ, висоцька, гетьська. Чужі: грецька, скитська, лужицька, трацька, кобанська, скірска.

Латенська доба 500—0 до Хр.

Хліборобство, скотарство, торгівля (перші монети); масове виробництво залізного знаряддя і зброї, оброблення заліза й ін. металів, емалювання, перше гончарське коло, ті самі житлові умови.

Патріархат; перша держ. організація (Боспорське царство), такий самий культ; тілопальні поховання; кельтські впливи.

Місцеві: тілопальні «поля поховань», висоцька, гетьська. Чужі: грецька, скитська, сарматська, бастарнська (кельтська), венедська.

Римська доба 1—375 по Хр.

Хліборобство, скотарство, торгівля, промисел, виноробство, оброблення заліза й ін. металів із вживанням емалю й дорогих каменів; ті самі житлові умови.

Патріархат; Боспорське царство, впливи римських провінцій; такий самий культ і похоронний обряд.

Місцеві: тілопальні «поля поховань», гетьська (липицька). Чужі: греки, римляни, готи, алани, венеди, гепіди.

Доба переселень народів 375—800

Ті самі форми господарства, роди промислів та житлові умови; на півдні початки кам'яного будівництва, зубожіння через навалу азійських кочовиків.

Патріархат, племінна організація, культ предків та сил природи; тілопальні поховання.

Місцеві: анти, дуліби, гети. Чужі: гуни, алани, готи, авари, болгари, хозари.

Княжа доба 800—1340

Ті самі форми господарства, промислів та житлові умови, багато оборонних городищ, дерев'яне, цегляне й кам'яне будівництво.

Патріархат, відтак христ. родина; племінна організація, князівства, Київська, згодом Гал.-Волинська держава; поганські вірування, згодом християнство.

Місцеві: поляни, деревляни, сіверяни, улличі, тиверці, білі хорвати. Чужі: варяги, угри, печеніги, половці, татари.

1. Мушинка М. Ярослав Пастернак — дослідник кам'яної історії України // Артанія. — 1996. — № 2. — С. 76.

2. Державна програма «Повернуті імена». — К.: Танант, 1996. — С. 6.

3. Мушинка М. Ярослав Пастернак — дослідник кам'яної історії. — С. 76.

4. Олійник О. Тіні. Пам'яті Ярослава Пастернака // Із серця в серце. — Торонто, 1984. — С. 55.

5. Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. — 1978. — Ч. 1—3. — С. 63.

6. Романюк Т. Документальні матеріали Ярослава Пастернака в архівних збірках Львова // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. — Львів, 1999. — С. 221.

7. ЛНБ НАН України, відділ рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 1, 2.

8. Пастернак Я. Мої зустрічі... — С. 64.

9. Там само. — С. 65.

10. Верига В. Дослідник підземного архіву України // Український історик. — 1970. — Ч. 4. — С. 93.

11. Пастернак Я. Мої зустрічі... — С. 76.

12. Ольжич О. Незнаному воякові // Цитаделя духа. — Братислава, 1991. — С. 82.

13. Там само. — С. 123.

14. Томашівський С. Володимир Гребеняк. 07.VI.1915 // Діло. — 1915. — 10 липня.

15. Ольжич О. Антропологія // Цитаделя духа. — С. 131.

16. Матеріали до етнології та антропології. — Львів, Наукове товариство ім. Шевченка, 1929. — Т. XXI—XXII. — С. 321—352.

-
17. Купчинський Р. Ті тисяч-тисячі могил // Стрілецька Голгофа. — Львів: Каменяр, 1999. — С. 141—142.
18. ЛНБ НАН України, відділ рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 1—2.
19. Там само, арк. 5—6.
20. Там само, арк. 7—8.
21. Там само, арк. 9—10.
22. Там само, арк. 13.
23. Там само, арк. 17—18.
24. Іваничук Р. Бо війна — війною // Жовтень. — 1989. — № 8. — С. 58.
25. Романюк Т. Дослідник української Трої // Поступ. — 1999. — 1 грудня.
26. Пастернак Я. Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень // Український історик. — 1970. — Ч. 4. — С. 24.
27. Пушик С. Галицька брама. — Ужгород: Карпати, 1989. — С. 206.
28. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. — Торонто, 1961. — С. 9.
29. Паліїв Д. Крилос // Батьківщина. — 1937. — 29 серпня.
30. Пастернак Я. Археологія України... — С. 661.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
Вступ.....	5
РОЗДІЛ I	
Стан наукової розробки проблеми та її джерельна база.....	13
1.1. Історіографія.....	13
1.2. Джерельна база дослідження.....	18
РОЗДІЛ II	
Ярослав Пастернак — видатний Учений України	
Життя і головні періоди наукової діяльності.....	20
2.1. Галицький період (1892—1920 рр.).....	20
2.2. Празький період (1920—1928 рр.).....	24
2.3. Львівський період (1928—1944 рр.).....	27
2.4. Емігрантський період (1944—1969 рр.).....	34
РОЗДІЛ III	
Проблеми етногенезу українського народу	
в науковій спадщині Я. Пастернака.....	40
3.1. Етнокультурна ситуація	
на території Південно-Східної Європи в первісності (кам'яний вік).....	41
3.2. Етнокультурні процеси у бронзовому віці	
та в період раннього заліза на території Південно-Східної Європи.....	47
3.3. Походження ранніх слов'ян.....	54
РОЗДІЛ IV	
Наукові аспекти розв'язання важливих проблем генезису	
Київської і Галицько-Волинської держави у дослідженнях Я. Пастернака.....	61
4.1. Етнополітична консолідація слов'ян.....	62
4.2. Вплив дослідження Я. Пастернака в княжому Галичі	
на пробудження українського національного життя.....	67
4.3. Давньоруські міста — консолідуєчий фактор	
етнокультурного розвитку Галицько-Волинської держави.....	78
БЕЛЗ.....	80
ЗВЕНИГОРОД.....	82
ЛЬВІВ.....	84
ПЕРЕМИШЛЬ.....	86
ПЛІСНЕСЬК.....	89
ТЕРЕБОВЛЯ.....	91
РОЗДІЛ V	
Духовні основи історичного розвитку	
українського народу в наукових оцінках Я. Пастернака.....	93
5.1. Дохристиянські релігійні вірування.....	93

5.2. Християнська Церква.....	99
5.3. Культура.....	107
ГАЛИЦЬКА АРХІТЕКТУРНА ШКОЛА.....	108
СКУЛЬПТУРА.....	111
ДЕКОРАТИВНО-ВЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО.....	112
ВИСНОВКИ.....	114
Список використаних джерел і літератури.....	120
Архівні матеріали.....	120
Перелік археологічних пам'яток в Україні, які досліджував Ярослав Пастернак (1913–1943 рр.).....	133
Перелік археологічних пам'яток, які досліджував Ярослав Пастернак за кордоном (1922–1928 рр.).....	136
Участь Ярослава Пастернака в міжнародних наукових форумах.....	137
Участь Ярослава Пастернака в українських наукових зібраннях.....	137
Участь Ярослава Пастернака в зібраннях місцевих наукових і культурно-освітніх установ.....	137
Пошанування дослідницької праці Я. Пастернака науковими інституціями України і світу.....	138
Науково-освітня діяльність Я. Пастернака.....	138
Хронологія стародавньої історії України за Ярославом Пастернаком.....	139

Наукове видання

Коваль Ігор Михайлович, МIRONЮК Іван Федорович

**ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК –
ДОСЛІДНИК СТАРОЖИТНОСТЕЙ УКРАЇНИ**

*Літературний редактор – о. Ігор Пелехатий
Комп'ютерний набір – Ірина Шумада
Верстка та дизайн – Олени Щербюк
Дизайн титульної сторінки
та ілюстрованих додатків – Володимира
Монастирецького
Художник – Василь Межиріцький
Коректор – Ірина Гринів*

© Видавництво „Нова Зоря“,
м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5,
тел./факс (0342) 55-24-45; тел. (0342) 52-73-48,
e-mail: nz@com.if.ua <http://nz.com.if.ua>
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 402 від 04.04.2001 р.

Підписано до друку 08.05.2006. Формат 60x84 1/8.
Папір офсетний. Гарнітура Ukrainian Kudriashov. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 30,67. Ум. фарбовідб. 63,16.
Зам. № 208. Накл. 1000.

Віддруковано у друкарні видавництва „Нова Зоря“.
м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5, тел. (03422) 2-54-49